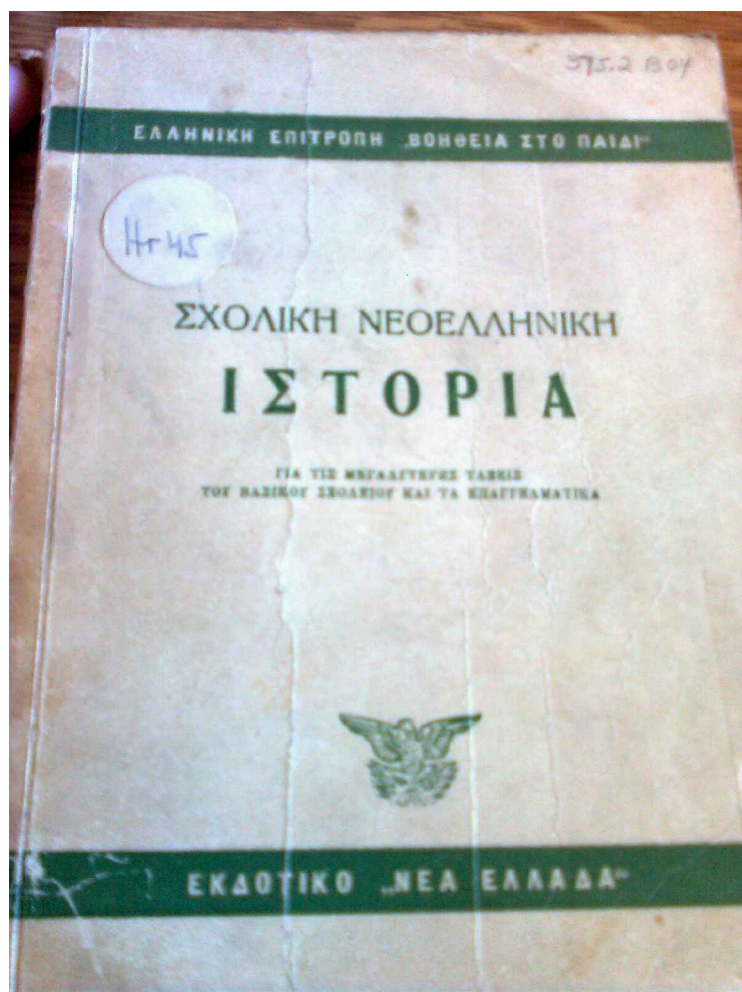

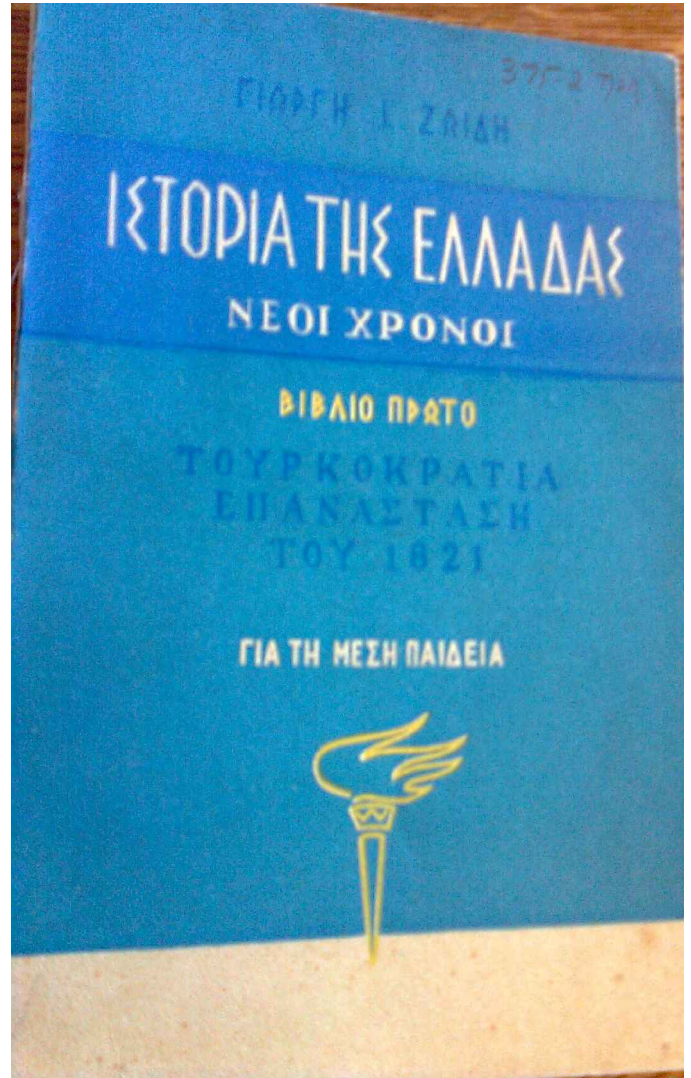
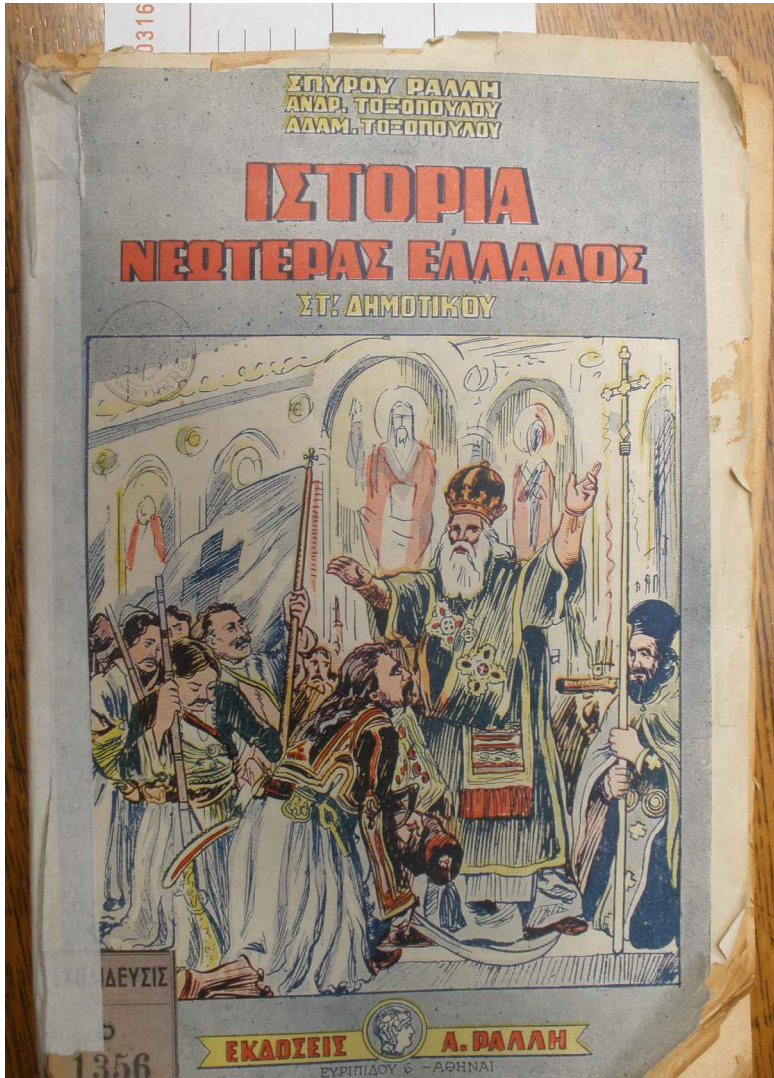
**ΕΘΝΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΣΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ
ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΣΤ΄ ΔΗΜΟΤΙΚΟΥ ΤΗΣ
ΜΕΤΕΜΦΥΛΙΑΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1950 -1974**

ΜΑΡΙΟΛΗΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ

ΑΘΗΝΑ, Ιούνιος 2013

*Το παρακάτω κείμενο κατατέθηκε ως διπλωματική εργασία στο Πάντειο Πανεπιστήμιο
(Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας, Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών
«Πολιτική Επιστήμη και Ιστορία») τον Ιούνιο του 2013*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	6
Μεθοδολογικές επιλογές και εννοιολογικές παραδοχές.....	8
ΜΕΡΟΣ Α' : ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1950 – 1974)	
ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	
Η λήξη του εμφυλίου και η ανάδυση της εθνικοφροσύνης.....	10
Η «κληρονομιά» της Παπαρηγοπούλειας σχολής στη σχολική ιστορία.....	13
Τα διλήμματα και οι επιλογές της σχολικής ιστοριογραφίας.....	14
Η εκπαίδευση στη σκιά του εμφυλίου.....	17
Η κριτική στα εγχειρίδια του 1950	22
Η απόλυτη ηγεμονία του συντηρητικού ρεύματος και τα εγχειρίδια του 1956.....	25
Η δεκαετία του '60 : από τη μεταρρύθμιση στη δικτατορία	31
ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ	
Εθνική συνέχεια και εθνική συνείδηση	34
Προνοιακή αντίληψη και νεωτερικά προτάγματα.....	42
Το «σάβανο της σκλαβιάς» : Η τουρκοκρατία ως σκοτεινή παρένθεση στην εθνική συνέχεια	49
Θρησκευτική και πολιτική οργάνωση του κατακτημένου έθνους	51
Ένοπλοι στο βουνό και στη θάλασσα : ο στρατός και ο στόλος του υπόδουλου έθνους.....	53
Κρυφά και φανερά σχολειά	57
Η Γαλλική Επανάσταση και ο απόηχός της στον Κοραή, το Ρήγα, τους Φιλικούς.....	59
Καθολική Δύση και Ορθόδοξη Ανατολή.....	61
Ηρωολατρικές αφηγήσεις και εθνική πολεμική αρετή	63
Το πρότυπο της Συνταγματικής Μοναρχίας	67
Νοηματοδοτήσεις της δεκαετίας 1940 – 50	76
Νοηματοδοτήσεις της μεταπολεμικής περιόδου στο εγχειρίδιο της δικτατορίας : η αποθέωση του φρονηματισμού	86
Εικονογράφηση	94
Περιοδολόγηση και κατανομή της ύλης	97
Πίνακας καταγραφής διαφημίσεων στο Διδασκαλικό Βήμα	100
Συγκεφαλαιωτικός πίνακας περιεχομένων.....	101
Αντί συμπεράσματος : Οι μεταβλητές και οι σταθερές συνιστώσες της σχολικής ιστοριογραφίας	102

ΜΕΡΟΣ Β': ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΟΡΙΑΣ

Από τον εμφύλιο στην υπερορία : «νέα κατάσταση, νέα καθήκοντα» 109

Ιστοριογραφώντας κάτω από τη σκιά της ήττας : η περίπτωση της Σχολικής
Νεοελληνικής Ιστορίας του 1951.....110

Νέοι προσανατολισμοί στο κομμουνιστικό κίνημα και στο ιστοριογραφικό του
σχήμα : η Ιστορία της Ελλάδας του Ζωΐδη116

Συγκριτική ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων νεοελληνικής ιστορίας της
υπερορίας

Από το Βυζάντιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία : η «τεθλασμένη γραμμή» που
δημιουργεί ο πόλεμος και η κατάκτηση119

Η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους122

Πνευματική ανάπτυξη και εκπαίδευση124

Οι κοινωνικές τάξεις και ο ρόλος τους στην επανάσταση του 1821 127

Οι κλέφτες και οι αρματολοί ως προγονικές φιγούρες των ανταρτών130

Ο Ρήγας Φεραίος, η Φιλική Εταιρεία και η πάλη για την ηγεμονία132

Διαχρονικοί φίλοι και προαιώνιοι εχθροί134

Χαρακτήρας και γενική εκτίμηση της επανάστασης του 1821138

Πηγές και βιβλιογραφικές αναφορές των εγχειριδίων.....140

Αντί συμπεράσματος141

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΧΕΙΑ – ΠΗΓΕΣ 143

Παρατήρησε τους χάρτες. [πρόκειται για χάρτες της ρωμαϊκής και της οθωμανικής αυτοκρατορίας] Σε ποιους λαούς ήταν υποδουλωμένη η Ελλάδα κατά τις περιόδους που παρουσιάζονται στους χάρτες ; Κάποιοι, και στο παρελθόν και στις μέρες μας, παίρνοντας υπόψη τη μακρά κατοχή της Ελλάδας από τους Ρωμαίους και αργότερα από τους Τούρκους, ισχυρίζονται ότι δεν υπάρχει συνέχεια στην ιστορία και στη γλώσσα μας. Προσπάθησε να τους πείσεις για το αντίθετο.

Γαλάνη Α., Κατσαρός Γ., Κατσίκης Α., Τσουνάκος Θ., Γνωρίζω την Ελλάδα, Γεωγραφία Ε΄ Δημοτικού, Αθήνα, ΟΕΔΒ, 2005, σ. 147

Ο τρόπος με τον οποίο είχε οργανωθεί η ζωή στη Σπάρτη επηρέασε την αγωγή των νέων. Τα παιδιά από την ηλικία των επτά ετών τα αναλάμβανε η πόλη. Ζούσαν όλα μαζί σε ομάδες, όπου μάθαιναν να υπομένουν τη σκληρή ζωή και τις κακουχίες. Διδάσκονταν ανάγνωση, γραφή, μουσική και χορό. Με ανάλογο τρόπο εκπαιδεύονταν και τα κορίτσια...

Κατσουλάκος Θ., Κοκκορού – Αλευρά Γ., Σκουλάτος Β., Αρχαία Ιστορία,, Α΄ Γυμνασίου, ΙΤΥΕ «Διόφαντος», 2012, σ. 48

Μια δεκαετία αγώνων και θυσιών για την ελευθερία (1941 – 1949)

Κολιόπουλος Ι., Μιχαηλίδης Ι., Καλλιανιώτης Α., Μηναόγλου Χ., Ιστορία του νεότερου και σύγχρονου κόσμου, Στ΄ Δημοτικού, ΙΤΥΕ «Διόφαντος», 2012, σ. 212

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Mark Ferro γράφει κάπου ότι «η εικόνα που έχουμε για τους άλλους λαούς ή και για εμάς τους ίδιους συνδέεται με την ιστορία που μας έχουν αφηγηθεί όταν ήμασταν παιδιά. Η ιστορία αυτή μας σημαδεύει σε ολόκληρη τη ζωή μας».¹

Οι διαμάχες για τα εγχειρίδια της σχολικής ιστορίας που συνεχίζονται με αμείωτη ένταση, καταδεικνύουν ανάμεσα στα άλλα, την ηγεμονία μιας εθνικιστικής ιστορικής αφήγησης που αντλεί τα στερεότυπα και τα συστατικά της στοιχεία από τη δεξαμενή εθνικοφροσύνης, ιδεολογημάτων και εθνικών μύθων που διαμορφώθηκε σε ολόκληρη τη διαδρομή του 20^{ου} αιώνα εντός και εκτός των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Αν επιθυμούμε να κατανοήσουμε καλύτερα αυτή την αντιπαράθεση, το βάθος της, το πραγματικό της διακύβευμα, αν – πολύ περισσότερο – απέναντι στη μυθοπλασία του εθνικισμού και το μεταμοντέρνο «θρυμματισμένο καθρέφτη» φιλοδοξούμε να αντιπαραθέσουμε την «πλήρη ιστορία», δηλαδή την ιστορία ως «ένα αδιαίρετο ιστό στον οποίο όλες οι ανθρώπινες δραστηριότητες, υλικές και πολιτισμικές δυνάμεις και σχέσεις παραγωγής είναι αλληλοσυνδεδεμένες»² και ερμηνεύουν την ανθρώπινη εξέλιξη, θα πρέπει να ξεκινήσουμε την προσπάθειά μας στρέφοντας το βλέμμα στο παρελθόν της σχολικής ιστορίας.

Η εργασία αυτή φιλοδοξεί να μελετήσει την προσπάθεια του μετεμφυλιακού κράτους να εμποδώσει και να εγχαράξει μια υπερσυντηρητική εθνική ταυτότητα και ιδεολογία και σύστοιχες πολιτικές και κοινωνικές συμπεριφορές ασκώντας εκπαιδευτική πολιτική και αξιοποιώντας την ιδεολογική λειτουργία του σχολικού μηχανισμού. Συγκεκριμένα, θα επιχειρήσουμε να ερευνήσουμε πως αντανakλάται αυτή η προσπάθεια στο περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας της Στ' δημοτικού της περιόδου 1950 – 1974.

Η ανάλυση του περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων, θα μας επιτρέψει να ελέγξουμε εάν και σε ποιο βαθμό τα νέα δεδομένα και οι πολιτικές και κοινωνικές εξελίξεις της μεταπολεμικής και μετεμφυλιακής περιόδου επηρέασαν τη

¹ Mark Ferro, Πως αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο, Μεταίχιμο, 2001, σ. 9.

² Eric Hobsbawm, Ιστορία: μια νέα εποχή της λογικής, περ. *Διάπλους*, τεύχος 7, 2005.

νοηματοδότηση της εθνικής ταυτότητας και συνακόλουθα τον τρόπο συγγραφής και παρουσίας της σχολικής ιστορίας.

Πιο συγκεκριμένα θα επιχειρήσουμε να δοκιμάσουμε και να ελέγξουμε τέσσερις βασικές υποθέσεις :

Η πρώτη υπόθεση υποστηρίζει ότι η παραδοχή της αδιάλειπτης συνέχειας του ελληνικού έθνους και της περιοδολόγησής του σε ελληνική αρχαιότητα – Βυζάντιο – Νέο ελληνισμό, αποτελεί δόγμα απαράβατο, ενώ η εθνική μυθολογία (βλ. κρυφό σχολειό, Αγία Λαύρα) εμπλουτίζεται από την ηρωοποίηση του Μεταξά και των βασιλέων.

Η δεύτερη υπόθεση υποστηρίζει ότι συγκροτείται αυτή την περίοδο μια υπερσυντηρητική εθνική ταυτότητα με βάση τα ιδεολογήματα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού, του αντικομμουνισμού και του τρίπτυχου «πατρίς – θρησκεία – οικογένεια». Αυτός ο εθνικός φρονηματισμός αποτελεί και το βασικό εργαλείο διαμόρφωσης μιας αντικομμουνιστικής και ανορθολογικής ανάγνωσης των πρόσφατων γεγονότων του πολέμου, της κατοχής, της αντίστασης και της εμφύλιας σύγκρουσης – ανάγνωσης που επιβλήθηκε στο κοινωνικό σώμα από το σύνολο των μηχανισμών του κράτους.

Η τρίτη υπόθεση υποστηρίζει ότι η ταξική και εθνική «ανασφάλεια» που χαρακτηρίζει τον αστισμό στη μετεμφυλιακή περίοδο αντανακλάται στην προσπάθεια εγχάραξης μέσα από τη σχολική ιστορία μιας εθνικόφρονος πολιτικής και πολιτιστικής ομοιογένειας που εξ ορισμού θα αποκλείει ή έστω θα αποσιωπά κάθε ταξική, γλωσσική, πολιτισμική διαφοροποίηση και θα εξιδανικεύει και συσκοτίζει τις ταξικές, κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις του παρελθόντος. Το έθνος εμφανίζεται ως μια οντότητα «ενιαία» και «αδιαίρετη», επομένως, οτιδήποτε υπονομεύει αυτή την αντίληψη, ανασκευάζεται ή απλά αποσιωπάται.

Η τέταρτη υπόθεση υποστηρίζει ότι η σχολική ιστορία της περιόδου καλλιεργεί την εικόνα ενός εθνοκεντρισμού σε διαρκή πόλεμο. Το ελληνικό έθνος αποτελεί τη μήτρα και το προπύργιο του ελεύθερου πολιτισμένου κόσμου και από αυτή τη θέση μάχεται ανά τους αιώνες ενάντια σε «εθνικούς εχθρούς» που διακρίνονται για τη

βαρβαρότητα και την αγριότητα τους. Το δόγμα των προαιώνιων εθνικών εχθρών που αντιστοιχεί στη ρομαντική διάσταση του έθνους, αναδιαμορφώνεται για να συμπεριλάβει και το στρατόπεδο των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου.

Επίσης, θα μελετήσουμε τα δυο αντίστοιχα σχολικά εγχειρίδια νεοελληνικής ιστορίας της υπερορίας που αποτελούν την έμπρακτη απάντηση της αριστεράς αλλά και ένα εναλλακτικό δείγμα γραφής και ιστορικής αφήγησης της ίδιας περιόδου που συνδιαμόρφωσε την ιστορική συνείδηση χιλιάδων ελληνοπαίδων της πολιτικής προσφυγιάς.

Μεθοδολογικές επιλογές και εννοιολογικές παραδοχές

Με αυτή την εργασία δεν στοχεύουμε απλώς να εξειδικεύσουμε στις νοοτροπίες που αντανακλά η μετεμφυλιακή σχολική ιστορία, αλλά να συνθέσουμε μια πιο συνολική εικόνα για τους παράγοντες που διαμορφώνουν την ιστορική εκπαίδευση, την εξέλιξη της και ακολούθως, την παράδοση, τη δυναμική και την ιδεολογική λειτουργία του κυρίαρχου έως και σήμερα συντηρητικού παραδείγματος ιστορικού φρονηματισμού. Επομένως, επιλέγουμε να αναλύσουμε το περιεχόμενο των εγχειριδίων σε άμεση συνάρτηση με το πολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο της περιόδου, τις διαμάχες των εκπαιδευτικών ρευμάτων και την ιδεολογική/πολιτική αντιπαράθεση και να ανιχνεύσουμε τα γλωσσικά και προπαγανδιστικά μέσα που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς καθώς και το υπόρρητο ιδεολογικό νόημα που λανθάνει πίσω από τις γραμμές των κειμένων. Σε αυτή την κατεύθυνση, αξιοποιούμε μεθοδολογικά, στοιχεία της κριτικής ανάλυσης λόγου,³ επιλέγοντας ευρύτερες αναλυτικές κατηγορίες (όπως π.χ. η εθνική συνέχεια ή η ηρωολατρική αφήγηση) που δεν παρακολουθούν κατ'ανάγκη τις ενότητες των εγχειριδίων αλλά σε μεγάλο βαθμό αφορούν τις ιδεολογικές συνιστώσες που διαπερνούν το περιεχόμενό τους.

Επιπλέον, έχει μια σημασία να διευκρινιστεί εισαγωγικά ότι η προσέγγιση των σχολικών εγχειριδίων στην παρούσα εργασία γίνεται στη βάση τριών εννοιολογικών παραδοχών :

α) στην αντιμετώπιση του έθνους ως προϊόντος της νεωτερικότητας

³ Για τη μεθοδολογία της ανάλυσης περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων, βλ. Κυριάκος Μπονίδης, *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004.

β) στη χρήση της έννοιας κατάκτηση ή κατακτητικό σύστημα, ως το σύστημα απόσπασης πλεονάσματος και κυριαρχίας θρησκευτικών και πολιτισμικών προτύπων που στηρίζονται στον πόλεμο⁴

γ) στη νοηματοδότηση της εθνικοφροσύνης⁵ τη μεταπολεμική περίοδο ως ιδεολογία του αποκλεισμού της αριστεράς από το εθνικό σώμα με βασικές συνιστώσες τον αντικομμουνισμό, τη ρομαντική αντίληψη για το έθνος, την υπεράσπιση του βασιλικού θεσμού και της ελληνορθόδοξης παράδοσης και τη διαρκή διαπάλη με τον ολοκληρωτισμό σε όλες τις μορφές του.

Για τα σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας ακολουθούμε δυο παράλληλες προσεγγίσεις ανάλυσης του περιεχομένου τους που αφορούν τη σύγκριση με τα αντίστοιχα εγχειρίδια του ελληνικού κράτους αλλά και τη σύγκριση του πρώτου εγχειριδίου με το δεύτερο. Το ερώτημα εδώ είναι σε ποιο βαθμό τα συγκεκριμένα εγχειρίδια διατυπώνουν ένα διαφορετικό ερμηνευτικό σχήμα για τη νεοελληνική ιστορία και, ταυτόχρονα, ποιες διαφοροποιήσεις παρατηρούνται σε αυτό το σχήμα από το πρώτο εγχειρίδιο στο δεύτερο. Να σημειώσουμε, ότι το δεύτερο εγχειρίδιο της υπερορίας αναφέρεται μόνο στην περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης και της επανάστασης του '21 επομένως, η συγκριτική ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων νεοελληνικής ιστορίας της υπερορίας περιορίζεται σε αυτές τις δυο ενότητες.

⁴ Οι έννοιες της Τουρκοκρατίας, της υποδούλωσης κλπ., όπου χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία, αντανακλούν το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων. Άλλωστε, μας απασχολεί εδώ να επεξεργαστούμε και να καταδείξουμε τι λένε τα σχολικά εγχειρίδια, πως το λένε, γιατί το λένε, από πού άντλησαν το ιστοριογραφικό τους υλικό και επιπλέον, αν οι ενότητες, τα γεγονότα, η αλυσίδα των πολεμικών και ηρωικών κατορθωμάτων που παρατίθενται στις σελίδες τους, συγκροτούν ένα ιστορικό σχήμα με συγκεκριμένα ιδεολογικά χαρακτηριστικά ή έστω μια εκλαϊκευμένη, απλουστευμένη εκδοχή του.

⁵ «Ως κεντρικές έννοιες αυτής (σ.σ. της εθνικοφροσύνης) θεωρούμε την ελευθερία και τη δημοκρατία, όπως εντάσσονται στο μύθο περί του πολέμου εναντίον του ολοκληρωτισμού. Η εθνικοφροσύνη αντλεί πολλές περιφερειακές έννοιες από τον πολιτικό συντηρητισμό και στοιχεία από τη νομιμοφροσύνη προς το βασιλέα και τον εθνικισμό». Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων*, [Σαββάλας](#), 2006, σ. 208.

ΜΕΡΟΣ Α

ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ (1950 – 1974)

ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΚΟ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Η λήξη του εμφυλίου και η ανάδυση της εθνικοφροσύνης

Στις 17 Οκτωβρίου του 1949, η Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση των ανταρτών, ανακοινώνει από το Βουκουρέστι, την επίσημη και τυπική λήξη του εμφυλίου με το περίφημο διάγγελμα που έθετε τα όπλα παρά πόδας. Την ίδια ημέρα, ανοίγει τις εργασίες του στην Αθήνα το Συνέδριο Γενικών Επιθεωρητών και Επιθεωρητών Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως με αντικείμενο τις βασικές προτεραιότητες της εκπαιδευτικής πολιτικής. Στο Συνέδριο, εκφωνεί κεντρική ομιλία ο υπουργός Εθνικής Παιδείας Κωνσταντίνος Τσάτσος και – ανάμεσα στα άλλα – υπεραμύνεται της επιλογής του να ενταχθεί ως αυτοτελές μάθημα η Αγωγή του Πολίτη, θέτοντας ταυτόχρονα, τις θεωρητικές βάσεις της ιδεολογικής χρήσης της εκπαίδευσης ως πολιτικό μέσο αντιπαράθεσης με τον κομμουνισμό.⁶ Με τη

⁶ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα της ομιλίας του Κ. Τσάτσου : «Οι κομμουνισταί, Κύριοι, οι οποίοι ξέρουν την δουλειά τους καλλίτερα από μας, παρεισάγουν την διδασκαλίαν της ιδικής των αγωγής του πολίτου εις τα πλέον άσχετα προς αυτήν μαθήματα(...)Διατί τάχα τα ελεύθερα Έθνη να μην έχουν την ευχέρειαν να κάνουν τον ίδιον αγώνα δια τα ιδικά των ιδεώδη ; Δι' αυτό επιμένω ότι παραλλήλως προς την διδασκαλίαν της αγωγής του πολίτου, του παλαιού καθαρώς περιγραφικού τύπου, πρέπει το παιδί να διδαχθή την ουσίαν της Πολιτείας και να αποκτήση συνείδησιν της ανωτερότητος της Δημοκρατίας έναντι του κομμουνισμού. Εις την προσπάθειαν αυτήν πρέπει να μας διέπη η θεμελιώδης αλήθεια, ότι ο κομμουνισμός δεν καταπολεμείται με άρνησιν μόνον, όπως, δυστυχώς, πάντοτε επεχειρήθη εις τον τόπον αυτόν. Χρειάζεται και αντίθετον θέσιν. Από την εποχή όμως κατά την οποίαν έπεσεν η Μεγάλη Ιδέα, το έθνος μας δεν ευρήκεν ακόμη τον μύθον, προς τον οποίον να στρέψη την νεολαία του. Ημείς, οι οποίοι έχομεν ένα τέτοιον θησαυρόν ιδανικών μέσα εις την ιστορίαν μας, δεν έχομεν παρά να στρέψωμεν προς τα εκεί το βλέμμα μας, δια να εύρωμεν την αντικομμουνιστικήν θέσιν και να την αντιτάξωμεν εις τα κηρύγματα των μαρξιστών. Ατυχώς αντ' αυτού εσυνηθίσαμεν να καταφεύγωμεν εις τα επιχειρήματα της αρνήσεως. Ομολογοῦμεν δια τας σφαγάς και δια τα εγκλήματα. Δεν πρέπει όμως να διαφεύγη Κύριοι, ότι επέρασε πλέον η περίοδος των σφαγών και των εγκλημάτων. Ο κομμουνισμός θα χρησιμοποιήση εις το εξής άλλας μεθόδους δια να μας πολεμήση. Άλλωστε ύστερα από ολίγον καιρόν τα παιδιά μας θα έχουν λησμονήσει τα κομμουνιστικά εγκλήματα και θα έχη εξαφανισθή από την συνείδησίν των η φρίκη της αναμνήσεως των(...)Εάν επιμένω εις τον νέον τύπον διδασκαλίας της αγωγής του πολίτου είναι διότι αισθάνομαι

διορατικότητα του διανοούμενου και ενώ ακόμα οι κάνες δεν έχουν σιγήσει, ο υπουργός προειδοποιεί ότι η περίοδος των «εγκλημάτων του κομμουνισμού» πέρασε και απαιτείται όχι μόνο η διατύπωση της άρνησης του κομμουνισμού, αλλά η διαμόρφωση μιας αντικομμουνιστικής θέσης, ενός «μύθου», που αντικαθιστώντας τη Μεγάλη Ιδέα θα γαλουχεί τη νέα γενιά με το αξίωμα ότι «εις τον τόπον αυτόν δεν έχει θέσιν ο κομμουνισμός». Βασικά συστατικά της θέσης αυτής, σύμφωνα με τον ομιλητή, είναι «η ιδέα της ελευθερίας» και «η ιδέα του ανθρώπου όπως εμφανίζεται εις τον αρχαίον ελληνικόν πολιτισμόν». Η ομιλία του Κ. Τσάτσου,⁷ σηματοδοτεί την ανάγκη η εκπαίδευση να συμβάλλει τα μέγιστα στην ιδεολογική αποεαμοποίηση του πληθυσμού και θέτει τους εκπαιδευτικούς στόχους της συγκυρίας. Ένας από αυτούς τους στόχους, είναι η εισαγωγή νέων σχολικών βοηθητικών βιβλίων για το δημοτικό σχολείο. Ήδη, επί υπουργίας Κωνσταντίνου Τσάτσου, το Υπουργείο Παιδείας έχει προχωρήσει από τις 28 Μαΐου 1949, στην προκήρυξη διαγωνισμού για την έγκριση και την εισαγωγή βοηθητικών βιβλίων Ιστορίας, Γραμματικής «της απλής καθαρευούσης», Γεωγραφίας Ηπείρων, Γεωγραφικού Άτλα, Φυσικής και Χημείας στις ανώτερες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου (δηλ. την Ε' και την Στ'). Οι συγγραφείς καλούνταν να υποβάλλουν τα έργα τους προς έγκριση μέχρι το τέλος Δεκεμβρίου και η κρίση τους προβλεπόταν να ολοκληρωθεί μέχρι τις 31 Μαΐου 1950. Πρέπει να σημειώσουμε ότι τα εγκεκριμένα εγχειρίδια μπορούσαν να είναι περισσότερα από ένα για κάθε μάθημα.⁸ Σύμφωνα με την προκήρυξη του

ότι αυτήν την στιγμή χρειάζεται ιστορική αυτοσυνείδησις, η οποία να προσλάβη ειδικάς μορφάς. Η απλή ιστορία δεν αρκεί να δώση το στοιχείον αυτό. Χρειάζεται να κατανοήση βαθύτατα το παιδί ποίοι είναι οι ιστορικοί λόγοι, δια τους οποίους εις τον τόπον αυτόν δεν έχει θέσιν ο κομμουνισμός. Χρειάζεται θεμελίωσιν η κοινωνική και πολιτική του συνείδησις. Πρέπει να δώσωμεν απαντήσεις εις τα μεγάλα ερωτήματα που ανακύπτουν μέσα εις τας ανησύχους ψυχάς των παιδιών μας (...). Είναι γεγονός, ότι κυρίως τα ανήσυχα και ζωντανά πνευματικώς παιδιά κινδυνεύουν να παγιδευθούν από τα κομμουνιστικά κηρύγματα. Διότι γεννώνται μέσα των ερωτήματα, εις τα οποία η Πολιτεία δεν φροντίζει πάντοτε να δίδεται εγκαίρως η πρέπουσα απάντησις (...). Εις τον κομμουνισμό θα αντιτάξωμεν την ιδέαν της ελευθερίας και την ιδέαν του ανθρώπου όπως εμφανίζεται εις τον αρχαίον ελληνικόν πολιτισμόν (...). Θα εξηγήσωμεν διατί “δεν σηκώνει” δουλειαν ο τράχηλος του έλληνοσ και διατί δεν ανέχεται καθεστώτα βίας, τα οποία ο σλαύος αντιθέτως χρειάζεται δια να υπάρξη». Υπουργείον Εθν. Παιδείας, *Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαιδευτικών (Γενικών Επιθεωρητών Μέσης και Στοιχειώδους Εκπαιδύσεως, Επιθεωρητών Δημ. Σχολείων και Υγειον. Επιθεωρητών Σχολείων)*, Εν Αθήναις, 17 – 22 Οκτωβρίου 1949, σ. 400 – 402.

⁷ Για την ανάδυση της εθνικοφροσύνης στη μεταπολεμική περίοδο, τις αναλογίες της με τον αντικομμουνισμό στις ΗΠΑ και την όσμως της με τον αντιολοκληρωτισμό, βλ. αναλυτικά : Δ. Παπαδημητρίου ό.π., σ. 177 – 222.

⁸ Εδώ χρειάζεται να κάνουμε μια διευκρίνιση για τη διάκριση των σχολικών βιβλίων σε διδακτικά και βοηθητικά. Με βάση το νόμο ΓΣΑ/1907 «Περί Διδακτικών Βιβλίων», μοναδικό διδακτικό βιβλίο ήταν το αναγνωστικό, καθώς στα υπόλοιπα μαθήματα «θα αναπληροί τα βιβλία η δια ζώσης φωνής διδασκαλία του διδασκάλου». Βοηθητικά βιβλία για τα υπόλοιπα μαθήματα, προβλέπονταν για την Ε' και την Στ' Δημοτικού. Στην ίδια κατεύθυνση, το 1931, με το νόμο της κυβέρνησης Βενιζέλου 5041 «Περί Διδακτικών Βιβλίων», τα σχολικά βιβλία της Δημοτικής, της Μέσης Εκπαίδευσης και των Διδασκαλείων, διακρίνονται σε διδακτικά, βοηθήματα και ελεύθερα αναγνώσματα. Τα διδακτικά και τα βοηθήματα εισάγονται στα σχολεία μόνο κατόπιν εγκρίσεως και τα ελεύθερα βοηθήματα μόνο

διαγωνισμού για τα εγχειρίδια της ιστορίας, η «εκλογή και η διάταξη της ύλης εκάστου τεύχους πρέπει να προσαρμόζεται προς τας σχετικές απαιτήσεις του ισχύοντος προγράμματος»,⁹ δηλαδή των αναλυτικών προγραμμάτων του 1913. Δεν όριζε ωστόσο η προκήρυξη μέχρι ποιο σημείο θα προχωρούσε η ιστορική αφήγηση. Επίσης, χαρακτηριστική για τις ισορροπίες ανάμεσα στους συντηρητικούς και φιλελεύθερους εκπαιδευτικούς κύκλους είναι και η αναφορά της προκήρυξης στη γλώσσα των εγχειριδίων : «Η γλώσσα των ιστορικών τευχών, είτε δημοτική, είτε καθαρεύουσα, πρέπει να είναι απλή και σαφής τηρουμένων ως προς ταύτην των ισχυόντων δια τα αναγνωστικά των δυο ανωτέρων τάξεων των δημοτικών σχολείων». Το Υπουργείο Παιδείας, καθόριζε επίσης, ότι με ειδικές εγκυκλίους θα καλούσε τα σχολεία «να χρησιμοποιήσωσι τα κατά τα ανωτέρω εγκριθησόμενα βοηθητικά βιβλία, απαγορευομένων των μη εγκεκριμένων».¹⁰

Μέσα σε αυτό το κλίμα, οι υπονήφιοι σχολικοί ιστοριογράφοι όφειλαν προφανώς να πάρουν υπόψη τους τις συνιστώσες που έθετε η πολιτική κυριαρχία της αναδυόμενης εθνικοφροσύνης. Όφειλαν όμως πρωταρχικά, να ακολουθήσουν τις προπολεμικές κατευθυντήριες γραμμές για τη σχολική ιστορία. Ποιες ήταν αυτές ;

κατόπιν συστάσεως του Υπουργείου. Με βάση αυτό το νόμο, ο Σύλλογος Διδασκόντων κάθε σχολικής μονάδας, επέλεγε το βοηθητικό βιβλίο που θα χρησιμοποιούνταν σε κάθε μάθημα. Οι μαθητές – τρεις (ή τουλάχιστον όσοι –ες είχαν τη δυνατότητα) αγόραζαν τα βιβλία ενώ ταυτόχρονα, όλες οι σχολικές βιβλιοθήκες ήταν υποχρεωμένες να αγοράζουν όλα τα εγκεκριμένα διδακτικά και βοηθητικά βιβλία και όσα ελεύθερα αναγνώσματα επιθυμούσαν. Η σύνταξη, έγκριση και έκδοση των διδακτικών βιβλίων αποτελούσαν αρμοδιότητα κάποιου τμήματος ή γραφείου ή διεύθυνσης του ΥΠΕΠΘ. Σύμφωνα με τον Α.Ν. 782/15⁹⁵ Ιουλίου 1937 «Περί Οργανισμού της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας» η Γ' Γενική Διεύθυνση Παιδείας περιλάμβανε και τη Διεύθυνση Διδακτικών Βιβλίων και Εποπτικών μέσων διδασκαλίας στην οποία υπαγόταν το τμήμα Διδακτικών βιβλίων. Ο Υπουργός είχε υπό την αρμοδιότητά του όλα τα θέματα που αφορούσαν τη Διεύθυνση Διδακτικών Βιβλίων, όπως τη συγγραφή και την κρίση των βιβλίων κατόπιν προκήρυξης διαγωνισμών, την έκδοση, διάθεση, εκτύπωση των βιβλίων από τον ΟΕΣΒ – που ιδρύθηκε το 1937 – (Α.Ν.952/19-11-1937, ΦΕΚ 469 τ. Α') όπως και την αποζημίωση των συγγραφέων. Βλ. Γενικά Αρχεία του Κράτους, ΥΠΕΠΘ, Αρχείο Διεύθυνσης Διδακτικών Βιβλίων 1920 – 1970, Αθήνα 2010, Κατάλογος περιεχομένων, σ. 1. Συμπερασματικά, για την περίοδο που μελετάμε, στη μέση εκπαίδευση έχουμε το μοναδικό διδακτικό εγχειρίδιο ιστορίας που εκδίδεται από τον ΟΣΚ και στη στοιχειώδη, πλήθος εγκεκριμένων βοηθητικών εγχειριδίων που επιλέγονται κατά περίπτωση από τους Συλλόγους Διδασκόντων. Δωρεάν παροχή βιβλίων γινόταν μόνο ως δείγμα φιλανθρωπίας : το 1948 – 49, από τα 1.237.108 βιβλία που τυπώνει ο Ο.Ε.Σ.Β. παρέχει δωρεάν μόλις 23.312 σε άπορους μαθητές. Αναλυτικά για τα σχολικά εγχειρίδια βλ. Αχιλλέας Γ. Καψάλης, Δημήτρης Φ. Χαραλάμπους, *Σχολικά εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σ. 118 -119.

⁹ ΥΠΕΠΘ, Προσκήρυξεις, Διαγωνισμοί, Αριθ. Πρωτ. 17465, «Περί προκηρύξεως διαγωνισμού περί τρόπου συγγραφής βοηθητικών βιβλίων Δημοτικών Σχολείων», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Παράρτημα, Αρ. φ. 43, σ.645, Εν Αθήναις τη 10 Ιουνίου 1949.

¹⁰ Η προκήρυξη δημοσιεύτηκε και στο Διδακταλικό Βήμα. Βλ. Διδακταλικό Βήμα, περίοδος Γ', αρ. φύλλου 123, 30 Νοεμβρίου 1949.

Η «κληρονομιά» της Παπαρρηγοπούλειας σχολής στη σχολική ιστορία : Αναλυτικά προγράμματα και εγχειρίδια ιστορίας

Από το 1881 ακόμα, με σχετική υπουργική εγκύκλιο, εισάγεται στη στοιχειώδη εκπαίδευση η ιστορία ως αυτόνομο μάθημα και καθιερώνεται το τρίσημο σχήμα όπως διαμορφώθηκε από τον Παπαρρηγόπουλο, δηλαδή, η αντίληψη της αδιάλειπτης ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους και η περιοδολόγησή της σε Αρχαιότητα, Βυζάντιο και Νεότερη Εποχή.¹¹ Με τα αναλυτικά προγράμματα του 1894 και του 1913, υιοθετείται πλήρως η κυρίαρχη πλέον εθνική αφήγηση όπως διατυπώθηκε από τον Παπαρρηγόπουλο. Το αναλυτικό πρόγραμμα του 1913, θέτει τις βασικές κατευθύνσεις της σχολικής ιστορίας για όλη την επόμενη περίοδο και μέχρι τα αντίστοιχα αναλυτικά προγράμματα του 1957. Η ύλη του περιλαμβάνει μυθολογία, ελληνική αρχαιότητα, Ρωμαϊκή και Βυζαντινή περίοδο, Τουρκοκρατία, Επανάσταση του 1821 και σύγχρονη Ελλάδα μέχρι το Γεώργιο τον Α΄ και επιμερίζεται αντίστοιχα στις τέσσερις τελευταίες τάξεις του Δημοτικού.¹²

Οι επιλογές αυτές αντανακλώνται άμεσα στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας καθώς η ολοκληρωτική επιβολή του σχήματος του Παπαρρηγόπουλου στην ελληνική ιστοριογραφία και το άφθονο ιστοριογραφικό υλικό που πρόσφερε για την Επανάσταση του '21, αποτελούσαν έναν ασφαλή οδηγό για τους σχολικούς συγγραφείς. Έτσι, από τις αρχές του 20ου αιώνα, διαμορφώθηκε μια συγκεκριμένη δομή που – παρά τις δευτερεύουσες αποχρώσεις, αποσιωπήσεις ή φωτοσκιάσεις – επαναλαμβάνεται σε όλα τα εγχειρίδια, με κοινά χαρακτηριστικά και κατευθύνσεις. Προβάλλεται μια εθνική εικόνα διαχρονική και ομοιογενής, οι τέσσερις αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης εμφανίζονται ως μια παρένθεση στην αδιάσπαστη αλυσίδα της εθνικής πορείας από την αρχαιότητα έως τον 20ο αιώνα, ενώ υιοθετείται ένα ύφος συγκινησιακά φορτισμένο με την παρεμβολή αναλυτικών περιγραφών από μάχες και ηρωικά κατορθώματα. Η αφήγηση της ελληνικής επανάστασης καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος των εγχειριδίων – συχνά η περίοδος μετά τον Καποδίστρια καλύπτει περίπου αντίστοιχο τμήμα με τις πολιορκίες του Σουλίου από τον Αλή Πασά – ενώ η περίοδος της Οθωμανικής κατάκτησης, κατανέμεται με την

¹¹ Ελένη Μπούντα, *Ιστορική γνώση – σκέψη. Έρευνα στα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου*, Πάτρα, Orportuna, 2009, σ. 125.

¹² Βλ. σχετικά : Πρόγραμμα μαθημάτων των εξατάξιων δημοτικών σχολείων (1913), στο, Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνική Νεολαίας, αρ. 18., Αθήνα, 1988, σ. 565-569.

πανομοιότυπη δομή «δεινοπαθήματα Ελλήνων, οργάνωσις του υπόδουλου ελληνισμού, η παιδεία επί τουρκοκρατίας, επαναστατικά κινήματα, προπαρασκευή της ελληνικής επανάστασεως».¹³

Οι σχολικοί συγγραφείς επομένως, αισθάνονται βέβαιοι και ασφαλείς για το ιστορικό σχήμα που υπηρετούν όσο αφορά το τμήμα της αφήγησης από την Άλωση της Κωνσταντινούπολης μέχρι το Γεώργιο τον Α΄. Τα διλήμματα αρχίζουν από κει και μετά και αποκτούν οξύτερη μορφή όσο η ιστορική πένα πλησιάζει τη χρονική στιγμή συγγραφής των εγχειριδίων. Δυστυχώς για τους σχολικούς ιστοριογράφους, ούτε ο Παπαρρηγόπουλος ούτε το Αναλυτικό Πρόγραμμα του 1913 ήταν δυνατόν να προσφέρουν ασφαλείς πυξίδες για την ιστορική αφήγηση του μεσοπολέμου και της δεκαετίας του '40.

Τα διλήμματα και οι επιλογές της σχολικής ιστοριογραφίας

Το σημαντικότερο δίλημμα το οποίο έπρεπε να απαντηθεί, αφορούσε το σημείο όπου θα σταματούσε η ιστορική αφήγηση. Η κυρίαρχη – μέχρι τη δεκαετία του '70 – αντίληψη στους ακαδημαϊκούς ιστορικούς κύκλους, θεωρούσε ότι τα πρόσφατα γεγονότα δεν είναι δυνατόν να τύχουν ιστορικής επεξεργασίας. Πράγματι, στο εγχειρίδιο του Λαζάρου *Ιστορία των νεωτάτων χρόνων*, που χρησιμοποιείται ως μοναδικό εγχειρίδιο για την Στ΄ Γυμνασίου όλες τις μεταπολεμικές δεκαετίες και μέχρι τα πρώτα χρόνια της δικτατορίας, η ιστορική αφήγηση σταματάει στις παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, θεωρώντας ότι τα γεγονότα της δεκαετίας του '40 αποτελούσαν αρμοδιότητα του «ιστορικού του μέλλοντος».¹⁴ Η στοιχειώδης εκπαίδευση όμως, ήταν η βαθμίδα όπου το καθεστώς ακολούθησε επιλογές πρωτοφανούς ιδεολογικής χειραγώγησης καθώς εδώ υπήρχε το σύνολο του μαθητικού πληθυσμού ενώ τα ποσοστά διαρροής αμέσως μετά την Στ΄ Δημοτικού ήταν τεράστια.¹⁵ Η εποχή δεν διακρινόταν για τις παιδαγωγικές της ευαισθησίες – το

¹³ Ο.π., σ. 568-569.

¹⁴ «...μετά από πολλές οξυτάτες κρίσεις, τας οποίας διήλθεν η ειρήνη από του 1920 – 1939, η ανθρωπότης ωδηγήθη εις νέον πόλεμον, ασυγκρίτως φρικωδέστερον του προηγουμένου, του οποίου την ιστορίαν θα αναλάβη ο ιστορικός του μέλλοντος να γράψει». Αναστάσιος Λαζάρου, *Ιστορία των νεωτάτων χρόνων – Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας*, Στ΄ Τάξιν Γυμνασίου, ΟΕΣΒ, Αθήνα, 1951, σ. 237. Το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο έχουν όλες οι επόμενες εκδόσεις του εγχειριδίου του Λαζάρου, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις, π.χ. την επικαιροποίηση των στοιχείων που αφορούν την ελληνική εμπορική ναυτιλία.

¹⁵ Η μεγάλη διαρροή μαθητικού πληθυσμού συνεχίστηκε όλη τη μεταπολεμική περίοδο. Για παράδειγμα, με βάση τα στοιχεία της ΕΣΥΕ, το σχολικό έτος 1954 – 55, στην Α΄ Δημοτικού,

εκπαιδευτικό σύστημα της μετεμφυλιακής περιόδου, κληρονόμησε όλο το τελετουργικό φορτίο των μαθητικών παρελάσεων, εθνικών λόγων, επετείων και εορτασμών που εισήγαγε η δικτατορία Μεταξά και τίμησε αυτή την κληρονομιά διαμορφώνοντας ένα ασφυκτικό πλαίσιο φρονηματοπισμού του μαθητικού πληθυσμού.

Επιπλέον, για ένα μεγάλο μέρος των μαθητών/τριών που εγκατέλειπαν νωρίς το σχολείο, η χρήση των σχολικών εγχειριδίων της ιστορίας ήταν η πρώτη και ίσως η τελευταία επαφή τους με βιβλία αντίστοιχου περιεχομένου. Άλλωστε, οι ακαδημαϊκές μεθοδολογικές ανησυχίες είχαν παραμεριστεί από το Αναλυτικό πρόγραμμα του 1913 αλλά και από τα σχολικά εγχειρίδια της στοιχειώδους εκπαίδευσης τη δεκαετία του '20, όπου έφταναν μέχρι τη συνθήκη της Λωζάνης και την ανταλλαγή πληθυσμών. Αυτή η παράμετρος πρόσθετε μια ακόμα δυσκολία. Επομένως, το ερώτημα παρέμενε ανοιχτό : πόσο θα πλησίαζε η ιστορική αφήγηση το παρόν του σχολικού συγγραφέα και πως εκείνος θα διατύπωνε κρίσεις για γεγονότα τόσο πρόσφατα ; Πολύ περισσότερο, από πού θα αντλούσε το ιστοριογραφικό του υλικό αφού τα πρόσφατα γεγονότα δεν είχαν τύχει ιστοριογραφικής επεξεργασίας ;

Στις παραμονές του διαγωνισμού του 1949 για τα βοηθητικά βιβλία, θα ήταν υπερβολή να υποστηρίξει κανείς ότι φιλοδοξία των υποψήφιων συγγραφέων της σχολικής ιστορίας ήταν να υποκαταστήσουν τον «ιστορικό του μέλλοντος» στον οποίο αναφερόταν ο κ. Λαζάρου. Αντιθέτως, έχουμε αρκετές ενδείξεις για να μπορούμε να ισχυριστούμε ότι τα κίνητρά τους ήταν σαφώς πιο ταπεινά. Οι συγγραφείς των βοηθητικών σχολικών εγχειριδίων, ήταν δάσκαλοι, επιθεωρητές ή καθηγητές της μέσης, οι οποίοι επιδόθηκαν ταυτόχρονα στη συγγραφή εγχειριδίων και άλλων μαθημάτων (π.χ. Θρησκευτικών). Η έγκριση των προτεινόμενων βοηθητικών βιβλίων, το άγχος της απόρριψης και αμέσως μετά, η διεκδίκηση ενός ικανοποιητικού τμήματος της αγοράς, καθόριζαν τα κριτήρια για τις συγγραφικές επιλογές τόσο στην προπολεμική όσο και στο διάστημα της μεταπολεμικής περιόδου που χρησιμοποιήθηκαν τα βοηθητικά εγχειρίδια. Η έντονη παρουσία των εκδοτικών

φοιτούσαν 188.682 μαθητές και στην Στ' Δημοτικού 104.212. Αντίστοιχα, η Α' Γυμνασίου, εκείνη τη χρονιά είχε στα ημερήσια γυμνάσια 42.760 μαθητές, ενώ η Στ' Γυμνασίου, μόνο 21.943. ΕΣΥΕ, Στατιστική της εκπαίδευσης, Στοιχειώδης εκπαίδευσης. Σχολικόν έτος 1954-55, http://dlib.statistics.gr/portal/page/portal/ESYE/showdetails?p_id=10096278&p_derive=book&p_topic=10007883. Παίρνοντας υπόψη ότι αυτή η εικόνα ελάχιστα διαφοροποιείται σε όλη τη δεκαετία του '50, η Στ' Γυμνασίου αφορά κάτι παραπάνω από το 10% του μαθητικού πληθυσμού. Σε αυτό το μαθητικό τμήμα λοιπόν, φαίνεται να αντιστοιχεί μια πιο «ακαδημαϊκή» ιστορική προσέγγιση που εξ ορισμού την εποχή εκείνη είχε ως προϋπόθεση την απόσταση από τα πρόσφατα γεγονότα.

οίκων, οι διαφημίσεις στο Διδασκαλικό Βήμα και οι προσπάθειες προσέγγισης των Σύλλογων Διδασκόντων με θεμιτά και αθέμιτα μέσα,¹⁶ συνέβαλαν επίσης στη διαμόρφωση ενός αρκετά ανταγωνιστικού πεδίου για τα μέτρα της εποχής. Τούτων δοθέντων, η παπαρρηγοπούλεια αντίληψη της εθνικής συνέχειας στην πιο εθνικόφρονη εκδοχή της, παρείχε ασφαλείς μονόδρομους στους συγγραφείς ώστε να αποφύγουν τις παγίδες της απόρριψης.¹⁷

Το ζήτημα της αναφοράς στα γεγονότα της τελευταίας δεκαετίας ωστόσο αποτελούσε δισεπίλυτο γρίφο. Η προκήρυξη του διαγωνισμού άφηνε το περιθώριο στους συγγραφείς να πράξουν κατά βούληση αφού ο μόνος περιορισμός που έθετε ήταν η τήρηση του αναλυτικού προγράμματος του 1913 – ποια θα ήταν η σύνθεση και ο προσανατολισμός του αρμόδιου Κεντρικού Διοικητικού και Γνωμοδοτικού Συμβουλίου Εκπαίδευσης (ΚΔΓΣΕ) την κρίσιμη στιγμή της έγκρισης των εγχειριδίων κανείς όμως δεν μπορούσε να γνωρίζει καθώς το πολιτικό περιβάλλον κάθε άλλο παρά μπορούσε να δώσει ασφαλείς απαντήσεις. Το μόνο βέβαιο ήταν, ότι η στρατιωτική ήττα και η πολιτική/ιδεολογική απομόνωση της εαμογενούς αριστεράς καθιστούσε αποσυνάγωγο το αριστερό εκπαιδευτικό ρεύμα και τις παιδαγωγικές/ιδεολογικές του αντιλήψεις. Από κει και πέρα, το πολιτικό τοπίο ήταν ρευστό και διαρκώς μεταβαλλόμενο. Η λήξη του εμφυλίου επιτάχυνε τις πολιτικές εξελίξεις – οι συνεχείς παρεμβάσεις και πιέσεις των Αμερικανών θα οδηγούσαν τον Ιανουάριο του 1950, λίγες μόλις ημέρες μετά την λήξη της προθεσμίας κατάθεσης των υπό έγκριση εγχειριδίων, στην υπηρεσιακή κυβέρνηση Τζον Θεοτόκη και στην προκήρυξη των εκλογών για το Μάρτιο του 1950.¹⁸ Οι κάθε άλλο παρά διακριτικές παρεμβάσεις των Αμερικανών προς όφελος του φιλελεύθερου πολιτικού πόλου αποτελούσαν έναν ανασφαλή οδοδείκτη για τους συγγραφείς. Οι φιλελεύθεροι

¹⁶ Το Φεβρουάριο του 1950, το Υπ. Παιδείας με την υπ. Αριθμ. 795/13/1-2-1950, εγκύκλιό του, «περί μη υποχρεωτικής κυκλοφορίας βοηθητικών εις τα σχολεία», σημειώνει ότι, πολλοί συγγραφείς σχολικών βιβλίων «είτε ιδιώται είναι ούτοι, είτε εν ενεργεία υπάλληλοι...αποστέλλουσιν υμίν, καταχρώμενοι την εξουσίαν αυτών, μέγαν αριθμόν των βιβλίων όπως διαθέσητε ταύτα μεταξύ των μαθητών υποχρεωτικώς» και προειδοποιεί ότι θα ελέγξει αυστηρά τόσο τους συγγραφείς όσο και όσους από τους εκπαιδευτικούς δέχονται να γίνουν «όργανα των συγγραφέων». Βλ. Διδασκαλικό Βήμα, περίοδος Γ', αρ. φύλλου 130, 10 Φεβρουαρίου 1950. Επίσης, βλ. Καψάλης, ό.π., σ. 116 /117.

¹⁷ Η διδασκαλία της ιστορίας στη στοιχειώδη εκπαίδευση, στηρίζεται στο αναλυτικό πρόγραμμα του 1913, όπου καθορίζεται η ύλη από τη μυθολογία και την ελληνική αρχαιότητα έως το Γεώργιο τον Α' και καταμερίζεται στις τάξεις του Δημοτικού ξεκινώντας από την Γ' τάξη. Το αναλυτικό πρόγραμμα του 1913 αποτελεί πρωτοβουλία των δημοτικιστών, ωστόσο, οι επιλογές τους στην ιστορία δεν επιφέρουν καμιά διαφοροποίηση στη σχολή Παπαρρηγόπουλου. Αργότερα, στο αναλυτικό πρόγραμμα ιστορίας του 1957, η ύλη τελειώνει με την μεταπολεμική και πρώτη μετεμφυλιακή εποχή. Βλ. Μπούντα, ό.π., σ. 126/127.

¹⁸ Οι εκλογές ήταν έτσι κι αλλιώς αναμενόμενες αφού η θητεία της Βουλής των εκλογών του 1946 έκλεινε τον κύκλο της και οι Αμερικανοί επιθυμούσαν σε κάθε περίπτωση κοινοβουλευτικό πολίτευμα ως προσωπείο των πολιτικών τους επιλογών στην εποχή του Ψυχρού Πολέμου.

πολιτικοί – κυρίως ο Πλαστήρας – κινούνταν ανάμεσα στον αντικομμουνισμό και σε μια πολιτική μέτρων επιείκεια και συμφιλίωσης.¹⁹

Από την άλλη πλευρά, το πολιτικό αστέρι του Παπάγου δεν είχε ανατείλει ακόμη, ωστόσο η ισχυρή παρουσία του Λαϊκού κόμματος, η ηγεμονία του συντηρητικού ρεύματος στην εκπαίδευση και η ανερχόμενη δύναμη του πολιτικού ρόλου του στρατού, ενθάρρυναν ακόμα και τις πιο ακραίες σκέψεις. Άλλωστε, στα πλαίσια του φιλελεύθερου νομικού πλαισίου του 1931, ελεύθερων πολλαπλών επιλογών των σχολικών βοηθημάτων, δύσκολα θα μπορούσε να απορριφθεί ένα σχολικό εγχειρίδιο που θα επέλεγε να προβάλλει μια υπερσυντηρητική, ανοιχτά αντικομμουνιστική ανάγνωση των πρόσφατων γεγονότων. Επιπλέον, ένα σχολικό βιβλίο με αντικομμουνιστικές αναφορές πιθανόν να ήταν περισσότερο ανταγωνιστικό και ευπώλητο, καθώς η επιλογή του θα αποτελούσε έμπρακτο δείγμα εθνικοφροσύνης από τους εκπαιδευτικούς.

Η εκπαίδευση στη σκιά του εμφυλίου

Σε όλα τα παραπάνω, θα πρέπει επιπλέον να συνυπολογίσουμε : α) τη γενικότερη κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης, β) τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του μαθητικού πληθυσμού και την προτεραιότητα «εθνικής και ηθικής του διαπαιδαγώγησης», γ) τις διακυμάνσεις της εκπαιδευτικής πολιτικής και τον ανταγωνισμό των εκπαιδευτικών ρευμάτων και δ) την οξύτατη αντιπαράθεση γύρω από τα σχολικά εγχειρίδια τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.

α) Η κατάσταση της δημόσιας εκπαίδευσης : Το σχολικό έτος 1949 – 50 ξεκίνησε σχεδόν ταυτόχρονα με τη λήξη του εμφυλίου. Το εκπαιδευτικό σύστημα, μετά από εννιά ολόκληρα χρόνια πολεμικών συγκρούσεων, παρουσίαζε εικόνα πλήρους διάλυσης. Χιλιάδες σχολεία έμειναν κλειστά ή υπολειπορούσαν στα χρόνια της κατοχής, χιλιάδες διδακτήρια παρέμεναν κατεστραμμένα ή καμένα, ενώ τα ποσοστά μαθητικής διαρροής ήταν υψηλά ακόμη και στις πρώτες τάξεις του δημοτικού. Ακόμα και στη λήξη αυτής της σχολικής χρονιάς, μετά από πολυήμερη

¹⁹ Ωστόσο, όπως έχει εύστοχα διατυπωθεί, στηριγμένοι στις παλαιότερες παρεμβάσεις των Βρετανών και στις νεότερες των Αμερικανών «όφειλαν την άνοδο και την παραμονή τους στην εξουσία, χωρίς να κατορθώσουν (...) να κυριαρχήσουν αποφασιστικά στους κατασταλτικούς μηχανισμούς του κράτους. Έτσι, η ιδεολογία του ‘δημοκρατικού κράτους’ την οποία διακήρυσσαν, υποχωρούσε συστηματικά μπροστά στις βίαιες πρακτικές της εθνικοφροσύνης». Χαράλαμπος Νούτσος, *Ο δρόμος της καμήλας και το σχολείο. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα : 1944-1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003, σ. 168.

περιοδεία του, ο Υπουργός Παιδείας Αθανασιάδης Νόβας, διαπίστωνε ότι «1000 διδακτήρια είναι ανεπισκεύαστα, περί τα 1200 ημιτελή και 600 κοινότητες στερούνται παντελώς διδακτηρίων».²⁰ Σύμφωνα με τις δεκαετίες απογραφές της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος (ΕΣΥΕ), το 1951 το 25,7% του πληθυσμού άνω των 15 ετών ήταν αναλφάβητοι και το 36,9% ημιαναλφάβητοι (δεν είχαν τελειώσει το δημοτικό σχολείο). Στην ύπαιθρο, το 95% των παιδιών δεν συνεχίζει στη μέση εκπαίδευση.²¹

β) Ο μαθητικός πληθυσμός : Το «ξυπόλητο τάγμα» που καθόταν στα θρανία των σχολείων του 1949, δεν ήταν μια τυχαία σχολική γενιά. Αυτά τα παιδιά πέρασαν δια πυρός και σιδήρου, γεννήθηκαν και μεγάλωσαν μέσα στον πόλεμο και την κατοχή, επιβίωσαν μέσα στις πιο σκληρές συνθήκες πείνας και θανάτου, έπαιξαν με τον πόλεμο, έγιναν σαλταδόροι, τσιλιαδόροι, μικροί ήρωες και μάρτυρες σε μικρά ή μεγάλα γεγονότα, έζησαν την ιστορία ως πρωταγωνιστές και μέτρησαν νεκρούς από το οικογενειακό, το σχολικό και φιλικό τους περιβάλλον. Για τη διαπαιδαγώγηση – ή αν προτιμάτε αναμόρφωση - αυτής της μαθητικής γενιάς με βάση τα ιδεολογήματα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού και τη διαμόρφωση μιας ιστορικής συνείδησης στα μέτρα της εθνοφοροσύνης, εκτός από την εκκαθάριση και διαρκή επιθεώρηση του εκπαιδευτικού σώματος, τον υποχρεωτικό εμπλουτισμό των σχολικών βιβλιοθηκών με πλήθος «εθνικά» αναγνώσματα²² και την επιστροφή στα αναλυτικά προγράμματα ιστορίας του 1913, επιστρατεύτηκε πλήθος μικρών και μεγάλων καταναγκασμών, τελετών, παρελάσεων και εθνικών εορτών, με πιο σημαντική, την καθιέρωση δίπλα στην 25η Μαρτίου, την εθνική εορτή της 28ης Οκτωβρίου.²³ Τα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας, δύσκολα θα μπορούσαν να μείνουν έξω από αυτή τη στοχοθεσία.

²⁰ Κ. Σωτηρίου, *Η Παιδεία μας*, περ. *Ανταίος*, αρ.5-6, περίοδος Β', χρόνος 5ος, Ιούλιος 1950.

²¹ Σήφης Μπουζάκης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821 – 1985)*, Gutenberg, Αθήνα, 1996, σ. 95.

²² Χαρακτηριστική είναι η εγκύκλιος της Διευθύνσεως Διδακτικών Βιβλίων του ΥΠΕΠΘ προς τους Γενικούς Επιθεωρητές με Αρ. Πρ.102581/3-1-1949, να φροντίσουν να προμηθευτούν «απαραιτήτως» για όλες τις σχολικές βιβλιοθήκες της μέσης και της στοιχειώδους εκπαίδευσης, το βιβλίο που εκδόθηκε από το Γ.Ε.Σ. το 1948 «Μάνα μου : Εθνικό παιδοφύλαγμα» και να αναπτυχθεί το περιεχόμενό του στους μαθητές σε ειδικές συγκεντρώσεις. Βάσω Θεοδώρου, *Νοσηματοδοτήσεις του εμφυλίου πολέμου στα σχολικά εγχειρίδια της περιόδου 1950 – 1991, Σύγχρονη Εκπαίδευση*, τ. 131, Ιούλιος – Αύγουστος 2003, σ. 114.

²³ Η επιρροή και η αποτελεσματικότητα του υπερσυντηρητικού φρονηματισμού στις γενιές των μαθητών-τριών που κάθισαν στα θρανία της μετεμφυλιακής εκπαίδευσης δεν μπορεί προφανώς να μετρηθεί. Ωστόσο, η διαμόρφωση μιας πλειοψηφικής συντηρητικής λαϊκής βάσης στις επόμενες δεκαετίες και, από την άλλη, η ανάπτυξη του κινήματος της νεολαίας, το φοιτητικό κίνημα, οι Λαμπράκηδες και τα Ιουλιανά, θα καταδείξουν τα όρια επιτυχίας αυτού του εγχειρήματος.

γ) **Εκπαιδευτική πολιτική και εκπαιδευτικά ρεύματα** : Οι συνεχείς αλλαγές στην ηγεσία του Υπουργείου Παιδείας, είναι βέβαια αποτέλεσμα μιας συγκυρίας πολιτικής ρευστότητας, όπου οι Άγγλοι και, μετά το 1947, οι Αμερικανοί διπλωμάτες, με πρωτοφανή κυνισμό, ανεβάζουν και κατεβάζουν πρωθυπουργούς. Στο επίπεδο των κυβερνητικών εκπαιδευτικών επιλογών, από τις πρώτες ακόμα μεταπολεμικές εκπαιδευτικές εξαγγελίες του Γ. Παπανδρέου μετά την απελευθέρωση, τονίζεται ότι «ο δάσκαλος είναι η πρώτη υπόθεση της παιδείας» και βασικό του γνώρισμα είναι η πίστη στα ιδεώδη «μιας εθνικής αποστολής». Κύριος σκοπός της παιδείας είναι το «Εθνικόν Ιδεώδες» το οποίο βρίσκεται σε αρμονία με το «Ανθρωπιστικόν» και το «Κοινωνικόν ιδεώδες».²⁴ Όμως, η σύνθεση και οι προσμείξεις συντηρητικών και φιλελεύθερων στοιχείων στις πρωθυπουργικές εξαγγελίες του 1944 δεν εκφράζουν σε καμιά περίπτωση τους μετεμφυλιακούς συσχετισμούς. Ο ανασφαλής εθνικόφρων αστισμός, από τη μια πλευρά θα επιδιώξει και θα αποδεχτεί πλήρως την απόλυτη αμερικανική κηδεμονία της κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής ζωής και από την άλλη θα διαμορφώσει και θα επιβάλλει στο κοινωνικό σώμα τον εθνικό φρονηματισμό και το ιδεολόγημα του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού ως αντίπαλο δέος στον κομμουνισμό. Η εκπαίδευση καλείται να συμβάλλει τα μέγιστα στην «πολιτική ανάγκη μετά το τέλος του εμφυλίου να επιτευχθεί η ιδεολογική αποεαμοποίηση μεγάλου μέρους του ελληνικού λαού και να νομιμοποιηθεί η απολάκτιση της Αριστεράς από την πολιτική σκηνή».²⁵

Σε μια εποχή βίαιων αναμετρήσεων, όπως ήταν τα τέλη της δεκαετίας του '40, η ηγεμονία στους χώρους της εκπαίδευσης δεν κρίθηκε κυρίως με όρους ιδεολογικής αντιπαράθεσης αλλά με όρους ισχύος. Η άνοδος και η κυριαρχία της εθnikοφροσύνης στη σχολική της εκδοχή, στηρίχθηκε σε ένα αρκετά μαζικό κύμα εκκαθαρίσεων - απολύσεων εκπαιδευτικών και καθαιρέσεων των εκλεγμένων συνδικαλιστικών τους οργάνων. Πρωταγωνιστές στον πόλεμο, την αντίσταση και την εμφύλια διαμάχη οι εκπαιδευτικοί, με ισχυρό δημοκρατικό φρόνημα, πέρα από τις απώλειες που είχαν στα πεδία των μαχών, πλήρωσαν βαρύ τίμημα στο κύμα των διώξεων που ακολούθησε τη Βάρκιζα.²⁶ Η εκκαθάριση της εκπαίδευσης και του δημόσιου τομέα

²⁴ Νούτσος, ό.π., σ. 34.

²⁵ Λυμπεράτος Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου, Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006, σ.11.

²⁶ Αναλυτικά για την αποεαμοποίηση της εκπαίδευσης στο, Νούτσος, ό.π., σ. 140 – 151. Επίσης, για την αποεαμοποίηση του σώματος των δημοσίων υπαλλήλων βλ. Προκόπης Παπαστράτης, «Η εκκαθάριση των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα τις παραμονές του εμφυλίου πολέμου» στο, [Lars Baerentzen](#), [Γιάννης Ο. Ιατρίδης](#), [Ole L. Smith](#) (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Αθήνα, [Ολκός](#), 2002.

από κάθε δημοκρατικό στοιχείο, αποτελούσε βασικό και αναπόσπαστο κομμάτι της επιχείρησης βίαιης αποεαμοποίησης της ελληνικής κοινωνίας. Μόνο το 1947, ο Παπανούτσος, Γενικός Γραμματέας του Υπουργείου Παιδείας, θα υπογράψει διάταγμα παύσης 4000 εκπαιδευτικών.²⁷ Το πολιτικό και ιδεολογικό κενό που αφήνουν πίσω τους οι απολυμένοι αριστεροί και δημοκρατικοί εκπαιδευτικοί και η καθαίρεση των συνδικαλιστικών τους ηγεσιών θα οδηγήσει με ταχύτατους ρυθμούς στην πλήρη ανατροπή των συσχετισμών στο εκπαιδευτικό σώμα.²⁸ Έτσι, το 1947 συγκροτείται η «Χριστιανική Ένωσις Εκπαιδευτικών Λειτουργών» με 1500 μόνιμα μέλη και με μαχητικό αντικομμουνιστικό προσανατολισμό στους στόχους της.²⁹

Η πλήρης κυριαρχία των εθνικόφρονων υπερσυντηρητικών αντιλήψεων αντανακλάται και στο Διδακταλικό Βήμα της εποχής, όπου τον τόνο δίνουν ψηφίσματα που χαιρετίζουν τον αρχιστράτηγο Παπάγο, αναφορές σε δασκάλους που έπεσαν στα πεδία των μαχών ενάντια στους «κομμουνιστοσυμμορίτες»³⁰ και σημειώματα για το «παιδομάζωμα» που αναφέρονται στους «δυστυχείς αρπαγέντες Ελληνόπαιδας από τους όνυχας των καθαυμάτων» και απαιτούν την άμεση επέμβαση των Ηνωμένων Εθνών για την επιστροφή τους στην Ελλάδα.³¹

δ) Η αντιπαράθεση για τα σχολικά εγχειρίδια : Στο πεδίο της συγγραφής, έκδοσης και κυκλοφορίας σχολικών βιβλίων που αντανακλούσαν ανταγωνιστικές παιδαγωγικές αλλά και ιδεολογικές αντιλήψεις, από τους πρώτους μήνες της απελευθέρωσης ήδη, μαινόταν ένας άλλος, ιδιόμορφος εμφύλιος. Το 1945 ο Παπανούτσος, από τη θέση του Γενικού Διευθυντή Παιδείας, θα διαλύσει το μεταξικό – κατοχικό Εκπαιδευτικό Συμβούλιο και θα το αντικαταστήσει με το Κεντρικό Διοικητικό και Γνωμοδοτικό Συμβούλιο Εκπαίδευσης (ΚΔΓΣΕ) φιλοδοξώντας να

²⁷ Έλλη Αλεξίου, *Απαντα, Βασιλική Δρυσ, 16^α*, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1981, σ.142.

²⁸ Για τα ιδεολογικά ρεύματα στη μεταπολεμική εκπαιδευτική πραγματικότητα βλ. Γιώργος Λιάμπας, *Σχολικές επιδόσεις και εισαγωγή στο Πανεπιστήμιο*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο, Ιούνιος 2009. <http://invenio.lib.auth.gr/record/113566/files/L%20IAMBPAS.pdf?version=1>

²⁹ Για τον αντικομμουνιστικό χαρακτήρα της οργάνωσης, παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Ονομάζομεν την εκπαίδευσιν των παιδιών της Ελλάδος ελληνικήν, εθνικήν παιδείαν. Και πρέπει να είναι τοιαύτη, προσηρμοσμένη προς τα ιδιαίζοντα γνωρίσματα της ελληνικής ψυχής και εμπνεόμενη από τας ευγενείς και ανεκτιμήτου αξίας παραδόσεις του χριστιανικού μας έθνους. Ο κομμουνισμός αντιτίθεται προς την έννοιαν της εθνικής και χριστιανικής παιδείας, διότι ακριβώς σκοπεύει να συμπνίξη την εθνικήν συνείδησιν». Δελτίον της Χριστιανικής Ενώσεως Εκπαιδευτικών Λειτουργών, Αρ. 13, Αθήναι, Μάιος 1950.

³⁰ *Διδακταλικό Βήμα*, Περίοδος Γ', - Αρ. Φύλλον 123, 30 Νοεμβρίου 1949.

³¹ *Διδακταλικό Βήμα*, περίοδος Γ', αρ. φύλλον 121, 125, 126, 130, (τεύχη που εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν από το Νοέμβριο του 1949 έως το Φεβρουάριο του 1950). Η συνεχής δημοσίευση αποφάσεων και ψηφισμάτων διαμαρτυρίας επιθεωρητών, Συλλόγων Δασκάλων, Συλλόγων Γονέων, ακόμη και μαθητών δημοτικών σχολείων, αντανακλά το κλίμα που είχε καλλιεργηθεί μέσα στα σχολεία και αποτελεί προφανώς τμήμα μιας συνολικότερης προπαγάνδας για το «παιδομάζωμα».

προωθήσει μια δημοτικιστική εκπαιδευτική πολιτική. Όμως, στις αρχές του 1945, το ΚΔΓΣΕ, υπό την πίεση των συντηρητικών, θα κυκλοφορήσει στα σχολεία τα εγχειρίδια της μεταξικής και κατοχικής περιόδου,³² έχοντας αφαιρέσει «όλα εκείνα τα τμήματα των σελίδων – κείμενα και εικονογράφηση – που υμνούσαν απροκάλυπτα τον Ι. Μεταξά και το καθεστώς του».³³ Ακολούθως, στις 27 Ιουνίου του 1947, το Υπουργείο Παιδείας προκηρύσσει διαγωνισμό για τα αναγνωστικά του δημοτικού σχολείου. Για όλα τα υπόλοιπα σχολικά βοηθητικά βιβλία όμως, συνεχίστηκε έως και τη σχολική χρονιά 1949 – 1950 η μεταβατική περίοδος όπου οι εκπαιδευτικές ανάγκες καλύπτονταν με βοηθητικά βιβλία μη εγκεκριμένα. Το Υπουργείο Παιδείας, συχνά προχωρούσε σε συστάσεις συγκεκριμένων βοηθητικών βιβλίων αλλά και σε εγκυκλίους προς τα σχολεία να μην εισάγουν βοηθητικά βιβλία «εξυγιανθέντων» εκπαιδευτικών.³⁴

Η αντιπαράθεση γύρω από τα βοηθητικά εγχειρίδια εντάθηκε με αφορμή την έκδοση σχολικών εγχειριδίων από την Προσωρινή Δημοκρατική Κυβέρνηση που είχε συγκροτηθεί στα βουνά με πρωτοβουλία του ΚΚΕ. Συγκεκριμένα, το Υπουργείο Παιδείας, με την εγκύκλιο υπ. αριθμ. 824431/22-10-48, απαγορεύει τη χρήση βοηθητικών βιβλίων «αναρχικών συγγραφέων», «ανεθνικώς δρώντων ατόμων», «ανωνύμων συγγραφέων» ή «επιτροπών», προβλέποντας μάλιστα αυστηρές ποινές.³⁵ Έχει προηγηθεί η συγκρότηση της Επιτροπής Βοήθεια στο Παιδί (ΕΒΟΠ), το Μάιο του 1948 στο Βουκουρέστι και η έκδοση των πρώτων σχολικών βιβλίων της υπερορίας που φέρουν τις υπογραφές «Έκδοση της Επιτροπής Δασκάλων» ή «Έκδοση του Υπουργείου Δημόσιας Εκπαίδευσης».³⁶

Ιδιαίτερη σημασία έχει για την περίοδο, αλλά και για την επιρροή που ασκεί στους φιλελεύθερους εκπαιδευτικούς κύκλους και κατ' επέκταση σε σημαντικό τμήμα των σχολικών συγγραφέων, το εμβληματικό άρθρο του Ε. Παπανούτσου για

³² Η ίδια πρακτική ακολουθήθηκε και την επόμενη σχολική χρονιά : «Το 1946 με πολύ πρωτότυπο τρόπο αντιμετώπισε το υπουργείο τα τεταρτοαυγουστιανά αναγνωστικά : Είχε μεγάλο στοκ από αυτά ο ΟΕΣΒ. Για να μην πάνε χαμένα έκοψε τα φύλλα όπου ήταν κεφάλαια αφιερωμένα στον... πρώτο αγρότη της Ελλάδας αρχηγό του καθεστώτος κι έτσι κολοβωμένα τα κυκλοφόρησε στα σχολεία. Χωρίς βέβαια να μπορεί να εξαλείψει, όχι το πνεύμα αλλά ούτε κι αυτά τα συνθήματα της δικτατορίας που φάνταζαν εδώ και κει στα αναγνωστικά». Π. Δημητρίου, *Η λαϊκή παιδεία και το σχολικό βιβλίο*, περ. *Ανταίος, δεκαπενθήμερο περιοδικό για τη μελέτη των προβλημάτων ανοικοδόμησης*, περ. Β', χρόνος 6^{ος}, αρ. 4-5, Απρίλης – Μάης 1951.

³³ Χαράλαμπος Νούτσος, *Το σχολείο της «εθνοφροσύνης» (1945 – 1952)*, Ιστορία της Ελλάδας του 20^{ου} αιώνα, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 – 1952, τόμος Δ2, σ. 110.

³⁴ Βλ. Δημητρίου, περ. *Ανταίος*, ό.π.

³⁵ Βλ. σχετικά : *Διδασκαλικό Βήμα*, περίοδος Γ', αρ. φύλλου 89, 10 Νοεμβρίου 1948.

³⁶ Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών, από το βουνό στην υπερορία (1947 – 1968)*, Βιβλιόραμα, ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2003, σ. 151 – 155.

τη σχολική ιστορία στο περιοδικό «Παιδεία». Σύμφωνα με τον Παπανούτσο, η σχολική ιστορία οφείλει να καλλιεργεί το ανθρωπιστικό περιεχόμενο και την αίσθηση η αίσθηση του «πολίτη του κόσμου» ταυτόχρονα με την εθνική συνείδηση και επιπλέον, να κρατά αποστάσεις από τον έξαλλο σωβινισμό αλλά και από το διεθνισμό. Μιλάει για μια ιστορία που θα εκθέτει «την υλική και πνευματική εξέλιξη των ανθρώπινων κοινωνιών» σε αντιπαράθεση με την ιστορία «των στρατιωτικών και διπλωματικών συμβάντων» και προβάλλει την προτεραιότητα της καλλιέργειας της κριτικής ικανότητας και όχι της μνήμης. Ωστόσο, αποδέχεται ότι στις σχολικές ηλικίες που αναφερόμαστε, η ιστορία «θα έχει σε μεγάλο βαθμό περιγραφικό, βιογραφικό και ανεκδοτολογικό χαρακτήρα».³⁷

Η κριτική στα εγχειρίδια του 1950

Οι συγγραφείς των σχολικών βοηθημάτων βρίσκονταν λοιπόν στο σκοτάδι. Γνώριζαν την αφετηρία και τα δομικά στοιχεία της ιστορικής αφήγησης που «όφειλαν» να ακολουθήσουν, ο επίλογος όμως αυτής της αφήγησης ήταν μια επιλογή που έπρεπε να διακινδυνεύσουν. Γνώριζαν ποια κυβέρνηση προκήρυσσε το διαγωνισμό για τα σχολικά βιβλία, δεν μπορούσαν όμως να γνωρίζουν ποια κυβέρνηση θα είναι υπεύθυνη για την κρίση τους η οποία αναμενόταν να λάβει χώρα τον Ιούνιο του 1950. Οι επιλογές και οι διαφοροποιήσεις τους επομένως στα συγκεκριμένα διλήμματα παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς, πέρα από τα προσωπικά τους κίνητρα, αντανακλούν το πολιτικό, ιδεολογικό και παιδαγωγικό κλίμα της συγκυρίας. Ο διαγωνισμός για τα βοηθητικά βιβλία, όπως αναφέραμε ήδη, προκηρύχθηκε επί υπουργίας Κ. Τσάτσου (κυβέρνηση συνασπισμού Λαϊκού Κόμματος και Φιλελευθέρων). Τα βιβλία κρίθηκαν τον Ιούνιο του 1950 επί υπουργίας Αθανασιάδη – Νόβα και κυκλοφόρησαν στην αγορά και κατ' επέκταση στα σχολεία, το φθινόπωρο του 1950, επί υπουργίας Μπακόπουλου, εν μέσω πολιτικής αστάθειας και αλλεπάλληλων κυβερνητικών αλλαγών.³⁸ Συγκεκριμένα, τον

³⁷ Ευάγγελος Π. Παπανούτσος, «Το μάθημα της ιστορίας», περ. *Παιδεία*, 15 Ιανουαρίου 1949.

³⁸ Η πλειοψηφία που εξασφάλισαν τα κόμματα του κέντρου στις εκλογές του Μαρτίου, δεν εξασφάλισε και πολιτική διέξοδο καθώς η συμμαχία των τριών κομμάτων Πλαστήρα, Βενιζέλου και Παπανδρέου, αποδείχτηκε αρκετά εύθραυστη. Για την πολιτική εκπροσώπηση των δυο αντίπαλων κοινωνικών μπλοκ μεταμφυλιακά, βλ. Χριστόφορος Βερναρδάκης, Γιάννης Μαυρής, «Το “Κέντρο” ή η διαρκής πόλωση της πολιτικής σκηνής 1950 – 1967», περ. *Θέσεις*, τ.23-24, Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1988.

Ιούνιο του 1950, με την υπ. Αριθμ. 49529/12.6.50 απόφαση του Υπουργείου, ανακοινώνονται οι τίτλοι των βιβλίων Ιστορίας Στ' Δημοτικού που ενεκρίθησαν.³⁹

Το Σεπτέμβριο, το Διδασκαλικό Βήμα θα αφιερώσει πέντε από τις οκτώ σελίδες του για διαφημίσεις των εκδοτικών οίκων και των συγγραφέων των εγκεκριμένων βιβλίων διαφημίζοντας ακόμη και βοηθητικά βιβλία που προορίζονται για την Γ' και τη Δ' Δημοτικού, την κυκλοφορία των οποίων έχει απαγορεύσει το Υπουργείο Παιδείας.⁴⁰ Δεκατέσσερα βοηθήματα ιστορίας της Στ' Δημοτικού που είχαν εξασφαλίσει την έγκριση του Υπουργείου εμφανίζονται σε αυτές τις διαφημίσεις. Η τιμή των βιβλίων της ιστορίας ανερχόταν στις 10.000 δραχμές, όταν ο μισθός της χαμηλότερης βαθμίδας των δημοσίων υπαλλήλων ήταν 700.000 δρχ. με βάση το νέο μισθολόγιο του 1950.⁴¹

Ο Αθανασιάδης Νόβας, Υπουργός Παιδείας, λίγες ημέρες μετά την έγκριση των βοηθητικών βιβλίων, δήλωνε ότι «ούτε εις το παμπάλαιον αναλυτικόν πρόγραμμα του 1911 δυνάμεθα να παραμείνωμεν, ούτε εις την σημερινή ποιότητα των διδακτικών βιβλίων».⁴²

Η Διδασκαλική Ομοσπονδία θα εξαντλήσει την κριτική της στα νέα βοηθητικά βιβλία, μεταφέροντας παράπονα που «της διαβιβάστηκαν» για τις κρίσεις

³⁹ Η συγκεκριμένη εγκύκλιος δεν έγινε κατορθωτό να εντοπιστεί ούτε στα αρχεία του Υπουργείου Παιδείας στα ΓΑΚ ούτε στο αρχείο της Εφημερίδας της Κυβερνήσεως. Τουλάχιστον 20 εγχειρίδια ιστορίας Στ' Δημοτικού απέσπασαν τη συγκεκριμένη έγκριση όπως προκύπτει από τη διασταύρωση των στοιχείων από τα εγχειρίδια που εντοπίσαμε στη Βιβλιοθήκη της Βουλής και την Εθνική Βιβλιοθήκη, τις σχετικές διαφημίσεις στο Διδασκαλικό Βήμα και το έγγραφο του σχολικού έτους 1955 – 1956, με τίτλο «Φάκελλος Συγγραφέων εγκεκριμένων βιβλίων Μέσης και Δημοτικής Εκπαιδευσεως (βιβλία εγκεκριμένα κατά τρεις περιόδους)», Γενικά Αρχεία του Κράτους, ΥΠΕΠΘ, Αρχείο Διεύθυνσης Διδακτικών Βιβλίων 1920 – 1970, Αθήνα 2010, Φάκελος 27. Συγκεκριμένα πρόκειται για τα εγχειρίδια των : Γιαννιά – Γιαννάκου, Γιαννόπουλου – Δούκα, Γεωργίου – Γαργολίστα, Δημητρακόπουλου, Δρίβα – Κουρνούτου, Καμπαλά, Κοντομάρη – Μπάμπαλη, Κυριαζοπούλου – Λαζάρου, Κυριακίδη – Παπαδόπουλου, Παπαϊωάννου, Πετρούνια, Παπασπύρου, Ράλλη – Τοξοπούλου, Σακκά – Δαμβουνέλη, Αγγελόπουλου, Αλοϊζου, Αντωνοπούλου, Πάτση – Σίβα, Γιαννακόπουλου, Παπαδόπουλου.

⁴⁰ Διδασκαλικό Βήμα, περίοδος Γ', αρ. φύλ. 145, 10 Σεπτεμβρίου 1950 και αρ. φύλ. 146, 30 Σεπτεμβρίου 1950.

⁴¹ Διδασκαλικό Βήμα, περίοδος Γ', αρ. φύλ. 147, 30 Σεπτεμβρίου 1950. Το κόστος αγοράς όλων των βιβλίων της Στ' τάξης, με βάση τις τιμές που αναγράφονται στις διαφημίσεις που δημοσιεύονται στο Διδ. Βήμα, ξεπερνά τις 70.000 δρχ., ποσό διόλου αμελητέο όταν ο μισθός της χαμηλότερης βαθμίδας των δημοσίων υπαλλήλων ήταν 700.000 δρχ. με βάση το μισθολόγιο του 1950. Για το μισθολόγιο του 1950 βλ. Διδασκαλικό Βήμα, περίοδος Γ', αρ. φύλ. 147, 30 Σεπτεμβρίου 1950. Σύμφωνα με τον Δ. Δημητρίου, «στα 80% των μαθητών του δημοτικού σχολείου η φτώχεια δεν επιτρέπει ν' αγοράσουν όλα ή και κανένα βοηθητικό βιβλίο. Μοναδικό βιβλίο έχουν το αναγνωστικό». Βλ. Δημητρίου, περ. *Ανταίος*, ό.π. Ωστόσο, οι εκτιμήσεις του Δημητρίου αφορούν την περίοδο του εμφυλίου. Οι μαρτυρίες δασκάλων για την μετεμφυλιακή περίοδο, συγκλίνουν στο ότι οι οικογένειες των μαθητών/τριών, ακόμα και στις αγροτικές περιοχές, στη συντριπτική πλειοψηφία τους επωμίζονταν το δυσβάσταχτο οικονομικό βάρος της αγοράς των βοηθητικών βιβλίων.

⁴² Αθανασιάδης Νόβας, Υπουργός Παιδείας, *Το Βήμα*, 16.6.50.

του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και διεκδικώντας τη «θέσπιση διαδικασίας ελέγχου των τοιούτων αποφάσεων του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου».⁴³

Αντίθετα, η κριτική της αριστερής διάνοησης είναι σφοδρότατη. Από τις στήλες του περιοδικού «Ανταίος», ο Π. Δημητρίου, θα χαρακτηρίσει τα βοηθητικά βιβλία «προχειρογραμμένα, αντιπαιδαγωγικά, αντιδραστικά και άθλια στην εμφάνιση».⁴⁴ Για τα βιβλία ιστορίας, το βασικό πρόβλημα, σύμφωνα με το Δημητρίου, ξεκινά από την ίδια την προκήρυξη της 28/5/1949, που ορίζει ότι «η εκλογή και η διάταξη της ύλης εκάστου τεύχους (ιστορίας), πρέπει να προσαρμόζεται προς τας σχετικές απαιτήσεις του ισχύοντος προγράμματος», δηλαδή, του αναλυτικού προγράμματος του 1913, το οποίο χαρακτηρίζεται «αναχρονιστικό», «διαποτισμένο από το ψευτοκλασικό ιδανικό» και βασισμένο σε «χρεοκωπημένες παιδαγωγικές θεωρίες» της αποστήθισης, της «από καθέδρας διδασκαλίας» και της «βερμπαλιστικής ηθικολογίας».

Η κριτική του Δημητρίου, στηρίζεται σε μια αντίληψη για τα σχολικά βιβλία, που είχε εκφραστεί με ολοκληρωμένο τρόπο, στο πόρισμα για το σχολικό βιβλίο του τομέα εκπαιδευτικών της «ΕΠ-ΑΝ» τον Ιούνιο του 1946. Το πόρισμα, αποτελεί σημαντικό τεκμήριο τόσο για την κριτική του αριστερού εκπαιδευτικού ρεύματος στα σχολικά βιβλία του μετεμφυλιακού καθεστώτος όσο και για την κατανόηση των κατευθυντήριων αρχών των σχολικών βιβλίων της υπερορίας. Για τα σχολικά βιβλία της ιστορίας, το πόρισμα ανέφερε ότι, «παρ' όλη τη σημαντική βελτίωση των τελευταίων χρόνων (ιστορίες του Γυμνασίου πριν τη δικτατορία), είναι περισσότερο ιστορίες πολέμου και μαχών (ιδιαίτερα του Δημοτικού Σχολείου) και βιογραφίες μεγάλων ανδρών. Αγνοούν τους αγώνες των λαϊκών μαζών, τοποθετούν και αντικρύζουν λαθεμένα τα ιστορικά γεγονότα, παρουσιάζουν υπερτροφικά το ρόλο της προσωπικότητας – δημιουργού των ιστορικών γεγονότων, δίνουν πολύ λίγο μέρος στην ιστορία της εργασίας και του πολιτισμού. Είναι φανερές σ' αυτά οι τάσεις για υποτίμηση των γειτονικών λαών, οι σωβινιστικές και ιμπεριαλιστικές τάσεις και συχνά, η παραποίηση και διατρέβλωση της ιστορικής πραγματικότητας για να εξυπηρετηθούν ίσα ίσα αυτές οι τάσεις»⁴⁵.

⁴³ Διδακταλικό Βήμα, περίοδος Γ', αρ. φύλ. 145, 10 Σεπτεμβρίου 1950.

⁴⁴ Βλ. Δημητρίου, περ. *Ανταίος*, ό.π.

⁴⁵ Σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς της ΕΠ-ΑΝ, «η ιστορία Δημοτικού και Γυμνασίου (...) πρέπει να αντικρύζει σωστά τα ιστορικά φαινόμενα με τα αίτια και τις συνέπειές τους (...) Να αναπτύσσει την πορεία εξέλιξης της εργασίας και του πολιτισμού. Να ιστορεί τη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στους εθνικούς μας αγώνες. Να απαλλαγεί από τις σωβινιστικές και τις ιμπεριαλιστικές τάσεις, να καλλιεργεί τα ιδανικά της ειρήνης και της αλληλεγγύης και να τονίζει την ανάγκη για την αμοιβαία κατανόηση και τη συνεργασία των λαών (...) πρέπει να διαποτίσει τους εφήβους μας με τα δημοκρατικά ιδανικά που φλόγιζαν τους προγόνους μας, τους αγωνιστές του '21 και να κεντρίζει για

Η απόλυτη ηγεμονία του συντηρητικού ρεύματος στην εκπαίδευση και τα εγχειρίδια του 1956

Οι εκλογές του 1952, με τη σαρωτική επικράτηση του Ελληνικού Συναγερμού, θέτουν τέλος στο «κεντρώο διάλλειμμα»⁴⁶ και ανοίγουν το δρόμο για τη μακρόχρονη κυριαρχία της δεξιάς στο πολιτικό σκηνικό και την απόλυτη ηγεμονία των συντηρητικών διανοούμενων και των εκπαιδευτικών τους επιλογών.

Οι συντηρητικοί εκπαιδευτικοί κύκλοι, πριν ακόμα από τις εκλογές, έχουν κατορθώσει να επιβάλλουν στο Σύνταγμα του '52, για πρώτη φορά, τη συνταγματική κατοχύρωση του ελληνοχριστιανικού προσανατολισμού της ελληνικής εκπαίδευσης.⁴⁷ Η «Χριστιανική Ένωσις Εκπαιδευτικών Λειτουργιών» αποτελεί στην πρώτη μεταπολεμική δεκαετία την πιο αντιπροσωπευτική έκφραση του συντηρητικού εκπαιδευτικού ρεύματος και εκδίδει το περιοδικό "Ελληνοχριστιανική Αγωγή" που φτάνει τους 9500 συνδρομητές.⁴⁸ Λειτουργεί ως θυγατρική οργάνωση της παρεκκλησιαστικής οργάνωσης «ΖΩΗ» η οποία θα φτάσει το 1952 να ελέγχει 1.700 κατηχητικά σχολεία με 140.000 μαθητές.⁴⁹ Το Δελτίο που εκδίδει η οργάνωση, περιέχει πλήθος άρθρων με φιλοσοφικό και παιδαγωγικό περιεχόμενο που συγκροτούν μια υπερσυντηρητική ιδεολογική ταυτότητα και αναπαράγουν μια προνοιακή αντίληψη για την ιστορία.⁵⁰

Οι σχολικοί ιστοριογράφοι έχουν την ευκαιρία να αντλήσουν βασικά συστατικά της ιστορικής τους αφήγησης από το πλήθος των άρθρων που δημοσιεύονται στο

εθνική δράση (...) να έχουμε συλλογή από κείμενα ιστορικών πηγών (...) Καλά βιβλία με εικόνες μεγάλων ανδρών που τίμησαν και δόξασαν την πατρίδα, θα βοηθήσουν στην εθνική και την πολιτική αγωγή των παιδιών και εφήβων». Τομέας εκπαιδευτικών «ΕΠ – ΑΝ», «Το σχολικό βιβλίο», *Ανταίος*, δεκαπενθήμερο περιοδικό για τη μελέτη των προβλημάτων ανοικοδόμησης, χρόνος 2^{ος}, αρ. 1, 15 Ιουλίου 1946.

⁴⁶ Ηλίας Νικολακόπουλος, *Η Καχετική Δημοκρατία, Κόμματα και εκλογές, 1946 – 1967*, Πατάκης, 2010

⁴⁷ «Εις πάντα τα σχολεία μέσης και στοιχειώδους εκπαίδευσης η διδασκαλία αποσκοπεί την ηθικήν και πνευματικήν αγωγήν και στην ανάπτυξιν της εθνικής συνειδήσεως των νέων επί τη βάση των ιδεολογικών κατευθύνσεων του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού», *Σύνταγμα της Ελλάδος*, αρθρ. 16. Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 1 Ιανουαρίου 1952, τεύχος πρώτον, αρ. 1.

⁴⁸ Χρήστος Γιανναράς, *Ορθοδοξία και Δύση στη Νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. ΔΟΜΟΣ, Αθήνα 1999, σ. 374 – 375.

⁴⁹ «Παραεκκλησιαστικές οργανώσεις : [Η λίστα των οργανώσεων και οι θυγατρικές τους](#)», *Ελευθεροτυπία*, 26/03/2005.

⁵⁰ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Ο Θεός παρέχει την τάξιν, την αιτίαν, και το κίνητρον δια κάθε ιστορικήν απάντησιν. Δημιουργεί όλους τους ιστορικούς παράγοντας τους από ανθρώπους μοναδικούς ψυχικώς ελευθέρους και ικανούς να αυξήσουν την ελευθερίαν και λογικότητά των». J. H. Lavelly, «Διάγραμμα μιας μεταφυσικής θεωρήσεως της ιστορίας», *Δελτίον της Χριστιανικής Ενώσεως Εκπαιδευτικών Λειτουργών*, Αρ. 41, Αθήνα, Ιούλιος 1953.

Διδασκαλικό Βήμα και στο Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου.⁵¹ Εδώ παράγεται και ανακυκλώνεται ένας ιστορικός λόγος που πολώνεται σε δυο βασικές έννοιες : το έθνος ως υπέρτατη αρχή και στον αντίποδα, τον κομμουνισμό ως απόλυτα αρνητική αξία. Η διαρκής διαπάλη αυτών των δυο κόσμων στο πεδίο των μαχών αλλά και στο πεδίο των ιδεών απαιτεί έναν εκπαιδευτικό σε εγρήγορση.⁵² Σε κάθε εθνική εορτή, το πρωτοσέλιδο του Διδασκαλικού Βήματος κοσμούν ολοσέλιδα άρθρα με τον πανομοιότυπο τίτλο «25 Μαρτίου»⁵³ ή «28 Οκτωβρίου»,⁵⁴ τα οποία συνδυάζουν τις ιστορικές αναφορές με την πολιτική και διεθνή συγκυρία.⁵⁵ Με ύφος λυρικό και συγκινησιακά φορτισμένο, τα πρωτοσέλιδα αυτά, απηχούν το πνεύμα των λόγων που εκφωνούσαν οι δάσκαλοι στις εθνικές εορτές αλλά σε μεγάλο βαθμό και το περιεχόμενο των παραδόσεων των αντίστοιχων μαθημάτων της νεοελληνικής ιστορίας. Άλλωστε, η επικρατούσα παιδαγωγική αντίληψη της εποχής, θεωρούσε ως σημαντικότερη όλων, τη «ζώσα» παράδοση του δασκάλου που όφειλε να συγκινεί, να συναρπάζει και να καθλώνει τα παιδιά.⁵⁶

⁵¹ Το Διδασκαλικό Βήμα αποτελεί το συνδικαλιστικό έντυπο της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος (ΔΟΕ). Αντίστοιχα, το Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου αποτελεί το επιστημονικό περιοδικό της ΔΟΕ.

⁵² «Κατά τον παρόντα χρόνον οι ακολουθούντες εις τον Ιστορικών υλισμόν μάχονται εναντίον του υφισταμένου Ελληνοχριστιανικού πολιτισμού». *Διδασκαλικό Βήμα*, Περίοδος Γ', Αρ. Φύλλου 191, 17 Απριλίου 1952.

⁵³ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «η Ελλάδα είναι σε θέση πάντοτε να ανανεώνη και να ξαναζή τη δόξα την παλιά της και να στήνη νέα τρόπαια ισάξια με τα παλιά της στην Πίνδο, στο Πόγραδετς, στην Τρεμπεσίνα, στο Γράμμο και στο Βίτσι και να δημιουργή όλο καινούργιους Μαραθώνες, όλο νέες Θερμοπύλες (...)σαν έθνος που συμβολίζει με την παρουσία του στη σημερινή ιστορική στιγμή τη συνέχιση της αιώνιας Ελλάδος(...)οι Έλληνες δημοδιδάσκαλοι, που έχουν συνείδηση των ευθυνών τους και των πεπρωμένων της φυλής, που έδωσε στην ανθρωπότητα ολόκληρο τον πλούτο των ηθικών και πνευματικών ιδεών». *Διδασκαλικό Βήμα*, Περίοδος Γ', - Αρ. Φύλλου 189, 25 Μαρτίου 1952.

⁵⁴ «...δεν ήταν η μικρή Ελλάς, άσημος και αδύνατη, αλλά η αιωνία Ελλάς, που πάντοτε έδειξε στον κόσμο το φωτεινόν δρόμον για την λευθεριάν». *Διδασκαλικό Βήμα*, Περίοδος Γ', - Αρ. Φύλλου 205, 28 Οκτωβρίου 1952.

⁵⁵ Όπως για παράδειγμα οι αναφορές στο Κυπριακό : «η Ελλάς είναι η χώρα των ημιθέων, είναι η αγαπημένη των θεών και είναι προωρισμένη δι' αιμάτων και φλογών να φρουρή και να συμβολίζει την ιδέαν έναντι της ύλης και της βίας (...) Όπως των Τούρκων ο δεσποτισμός, των Ούννων ο φασισμός, των Σλαβοκίνητων η προδοσία δεν ηδυνήθησαν να κρατήσουν σκλάβα την ατσαλένια Ελληνική ψυχή, έτσι και των Άγγλων η τυρρανία δεν θα κρατήση σκλάβα την Κύπρον». *Διδασκαλικό Βήμα*, Περίοδος Γ', Αρ. Φύλλου 311, 25 Μαρτίου 1956.

⁵⁶ Χαρακτηριστικά για τη διδακτική μεθοδολογία της εποχής, από το *Ημερολόγιον Εργασίας* του δασκάλου Κωνστ. Α. Πενλίδου διαβάζουμε : «Ιστορία : Εκ της ενότητας “Εμφάνισης και αγώνες του Χρ/σμού”, παραδίδομεν τα κεφάλαια “Απόστολος Πέτρος. Απόστολος των Εθνών Παύλος. Διωγμοί Χριστιανών”. Η διήγησις ημών υπήρξε ζωηρά και λεπτομερής και συνεκίνησε τους μαθητάς μας οι οποίοι μόλις και μετά βίας συνεκράτουν τα δάκρυά των. Μετά το πέρας της διηγήσεως ουδεμία επεξεργασία εγένετο, αλλ' αφέθησαν οι μαθηταί επί τινα λεπτά σιωπηλοί και ανεχώρησαν δια το διάλειμμα. Πάσα επεξεργασία εις το ανωτέρω μάθημα επερίτευεν, διότι ο επιδιωκόμενος σκοπός, της συγκινήσεως δηλ. των μαθητών μας και της εκδηλώσεως συμπαθείας προς τους χειμαζομένους χριστιανούς επετεύχθη πλήρως δια της διηγήσεως». *Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου*, Μηνιαία επιστημονική έκδοσις της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, Έτος Γ', τεύχος 1^ον – 2^ον, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1955.

Οι αρθρογράφοι του Επιστημονικού Βήματος, καθηγητές της μέσης, επιθεωρητές και πανεπιστημιακοί ως επί το πλείστον, αλλά και δάσκαλοι της πράξης, θα συμβάλλουν με την πένα τους, στην κυριαρχία και εμπέδωση των δογμάτων της ελληνοχριστιανικής παιδείας, αναλύοντας την τρέχουσα εκπαιδευτική και πολιτική συγκυρία με μόνιμο φόντο τον αντικομμουνισμό. Ορισμένοι από αυτούς που υπεραμύνονταν της ένταξης της Ελλάδας στον «ελεύθερο κόσμο» θα συνεχίσουν το συγγραφικό τους έργο στο Επιστημονικό Βήμα και κατά τη διάρκεια της δικτατορίας.⁵⁷

Επιπρόσθετα, ένα σύνθετο πλέγμα επιτήρησης, ελέγχου και επιθεωρητισμού εξασφάλιζε τον ιδεολογικό πειθαναγκασμό και τη χειραγώγηση του αποστειρωμένου εκπαιδευτικού σώματος αλλά και την αντίστοιχη «εθνική» συμπεριφορά των γονέων.⁵⁸ Οι δάσκαλοι της εποχής ελέγχονταν ανάμεσα στα άλλα από τους επιθεωρητές για τον «εθνικό χαρακτήρα του ιδεολογικού τους προσανατολισμού» και

⁵⁷ Χαρακτηριστική η περίπτωση του εκπαιδευτικού συμβούλου Ιωάννη Κιτσαρά, ο οποίος στα μέσα της δεκαετίας του '60 ξιφουλκούσε κατά του φασισμού και του κομμουνισμού και το 1968 συνέχιζε ανενόχλητος να αρθρογραφεί στο Επιστημονικό Βήμα για το περιεχόμενο της ελληνοχριστιανικής παιδείας και τον κίνδυνο του κομμουνισμού. Παραθέτουμε αποσπάσματα : «Η επικράτηση του Κομμουνισμού μεταπολεμικώς εις όλον τον προς βορράν βαλκανικών χώρον είχε ως συνέπεια την αποκοπήν της Ελλάδος από την Δ. Ευρώπη(...)δια πρώτην φοράν παρουσιάζονται αι σλαβικά χώραι οργανωμένα εις Κράτη, αποβλέποντα εις κοινόν σκοπόν, την ενσωμάτωσιν της Ελλάδος εις τον ανατολικόν συνασπισμόν. Τούτου ένεκεν μένει έκτοτε ως μόνην διέξοδον δια την χώραν μας : η θάλασσα(...)Οι φασίσται και οι κομμουνισταί τέλος, εφαρμόζουν την αρχήν, ότι το κράτος θέτει τον σκοπόν της αγωγής. Παιδαγωγός και τρόφιμος κινούνται κατά βούλησιν του κράτους. Η ζωή είναι καθ' όλα προσχεδιασμένη». Ιωάννης Κιτσαράς, *Η Κοινή Αγορά και η Εθνική μας Παιδεία, Επιστημονικό Βήμα του Διδασκάλου*, Μηνιαία επιστημονική έκδοσις της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, Έτος ΙΑ', τεύχος 5^{ον} – 6^{ον}, Ιανουάριος – Φεβρουάριος 1964. Και επίσης : «Αυτοί είναι εξάλλου οι Πατέρες του Δημοτικού Σχολείου και όχι, όπως πιστεύεται, ο Πεσταλότσι. Το λεγόμενον σχολείον των κοινών γραμμάτων το οποίον Εκείνοι το πρώτον ίδρυσαν, απέβη η εθνική και θρησκευτική κιβωτός κατά τη βυζαντινήν περίοδον και εις αυτό διετηρήθη επί 400 χρόνια η Ελληνοχριστιανική ψυχή του Έθνους. Και η πατρότης του περιφήμου Σχολείου Εργασίας, αν δεν ανήκη εις τον Πλάτωνα, οπωσδήποτε ανήκει εις τους Τρεις Ιεράρχας(...)Χάρις εις την ενεργητική επίδρασιν της παραδόσεως της Ελληνοχριστιανικής Παιδείας, ο Ελληνικός Λαός κατόρθωσε και πάλιν τελευταίως δια της επαναστάσεως κατά του εαυτού του να μη παραδοθή ούτε στας δηλητηριώδεις αγκάλας του Κομμουνισμού ούτε εις την άβυσσον της φαυλότητος». Ιωάννης Κιτσαράς, *Ελληνοχριστιανική παιδεία, Ομιλία γενόμενη την 30^{ην} Ιανουαρίου 1968 εις την αίθουσαν του φιλολογικού Συλλόγου «ΠΑΡΝΑΣΣΟΣ»*, Επιστημονικό Βήμα του Διδασκάλου, Μηνιαία επιστημονική έκδοσις της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, Έτος ΙΕ', τεύχος 3^{ον} – 4^{ον}, Ιανουάριος – Απρίλιος 1968. Είναι αξιοσημείωτες οι βιβλιογραφικές αναφορές στο Ζαμπέλιο και τον Παπαρηγόπουλο που χρησιμοποιεί στην ομιλία αυτή ο Ι.Κιτσαράς.

⁵⁸ «Ο διδάσκαλος δέον να έχη πραγματοποιημένον εν εαυτώ τον σκοπόν της αγωγής, και να γνωρίζη την ενεστώσαν κατάστασιν του πολιτισμού της χώρας μας και να πιστεύη εις τα ιδεώδη της φυλής μας(...)Οι γονείς του μαθητού. Ας είναι νομιμόφρονες. Ας διηγούνται εις γλώσσαν εύληπτον καλούς μύθους και ιστορικά γεγονότα και παραλλήλως, ας προσδίδουν τον προσήκοντα σεβασμόν εις τα ιερά σύμβολα της Πατρίδος μας – τον Σταυρόν, την Σημαίαν, τα Λάβαρα, κ.τ.τ. Ας αποφεύγουν το καφενείον κατά τις ημέρας των Εθνικών Εορτών και ας μετέχουν ενεργώς εις τας εθνικάς μας εορτάς και παρελάσεις». Ν.Γ Λυμπέρη, Η διδασκαλία της ιστορίας, *Επιστημονικό Βήμα του Διδασκάλου*, Μηνιαία επιστημονική έκδοσις της Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδος, Έτος ΙΣΤ', τεύχος 1^{ον}, Σεπτέμβριος – Οκτώβριος 1968.

την πίστη τους στην «ανωτέρα αποστολή της Ελληνικής φυλής».⁵⁹ Οι ιδεολογικές πεποιθήσεις των εκπαιδευτικών αποτελούσαν αυτοτελή κατηγορία για την αξιολόγησή τους κατά την επιθεώρηση.⁶⁰

Στο νέο πολιτικό και εκπαιδευτικό τοπίο της πλήρους επικράτησης των συντηρητικών αντικομμουνιστικών επιλογών της δεξιάς, οι πολλαπλές επιλογές των εγχειριδίων του 1950 δεν έχουν καμιά θέση. Ο Υπουργός Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων Αχιλλέας Γεροκωστόπουλος, έχοντας υπόψη και την πρόταση του ΚΔΓΣΕ, εγκρίνει την προκήρυξη για τη συγγραφή νέων βοηθητικών εγχειριδίων ιστορίας για την Ε΄ και Στ΄ τάξη του δημοτικού σχολείου.⁶¹ Οι συγγραφείς όφειλαν να υποβάλλουν τα έργα τους προς έγκριση μέχρι τις 31 Αυγούστου του 1954. Οι διαφορές της προκήρυξης διαγωνισμού του 1954, με την αντίστοιχη λιτή και τυπική προκήρυξη του 1949 είναι σημαντικές. Πρώτον, καθορίζεται ως σκοπός των εγχειριδίων η καλλιέργεια εθνικού φρονήματος. Δεύτερον, παρ' ότι επαναλαμβάνεται η αναφορά «στο ισχύον πρόγραμμα», δηλαδή στα αναλυτικά προγράμματα του 1913, αποσαφηνίζεται ότι το εγχειρίδιο της Στ΄ «δέον να περιλαμβάνη την μέχρι της λήξεως του συμμοριτοπολέμου ιστορικήν ύλην». Επομένως, σε αντίθεση με την προκήρυξη του 1949, οριοθετείται και το τέλος αλλά και το περιεχόμενο της ιστορικής αφήγησης. Τρίτον, δίνεται έμφαση στην ηρωολατρική αφήγηση με αναφορές σε

⁵⁹ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα από οδηγίες προς τους επιθεωρητές για την αξιολόγηση των δασκάλων : «Βάσις λοιπόν και αξίωμα όπως ο διδάσκαλος πρωτίστως να είναι Έλλην (...) Το να είναι τις Έλλην πρέπει και να δρα και να κινείται και να εργάζεται ως Έλλην(...)σειρήνες του διεθνοκομμουνισμού ανέτρεψαν την Εθνικήν πορείαν εκάστου λαού και έδωσαν κατεύθυνσιν προς τον υλικόν πλούτον, την υλιστικήν αντίληψιν της ζωής(...)Αλλά ο Έλλην εκπαιδευτικός έχει και άλλην υποχρέωσιν, εκτός της ανωτέρω, να πιστεύη εις ανωτέραν αποστολήν της Ελληνικής φυλής σε τούτον τον πλανήτην (...)Και ο απλοϊκός ακόμη λαός, παρά τα ελαττώματά του, επί του σημείου αυτού, έχει ξεκαθαρισμένην αντίληψιν. Πιστεύει δηλ. ο Ελληνικός λαός κατά τρόπον διαισθητικόν, ότι έχει θεόσταλτον αποστολήν εις αυτόν τον κόσμον. Είναι λαός θεόσταλτος. Πιστεύει ότι πρέπει να αποτελή τον προμαχάνα υψηλών και ευγενών ιδανικών και να πίπτη δι' αυτά(...)Το ότι δε εγεννήθη ένας Μέγας Αλέξανδρος, όστις συνέχισε το εκπολιτιστικόν έργον των Ελλήνων εις τα βάθη της Ασίας και το ότι η γραφή του Ευαγγελίου εγένετο εις Ελληνικήν γλώσσαν και με το όργανον αυτό διεδόθη εις όλον τον κόσμον η διδασκαλία του Θείου Ναζωραίου, δεν δύναται να έχη τυχαίαν εξήγησιν. Αλλά και στα χρόνια μας ακόμη, το ότι η πρώτη νίκη κατά του Χιτλεροφασισμού και έπειτα του διεθνοκομμουνισμού εδόθη εδώ, εις αυτόν τον τόπον, αποτελεί μίαν επί πλέον απόδειξιν, ότι ο λαός αυτός ο Ελληνικός, είναι διαλεχτός λαός, με αποστολήν θεία και ανώτερον προορισμόν επί της γης». Ιωάννου Αρχιμανδρίτου, Γενικού Επιθεωρητή, *Τι παρατηρεί τι ελέγχει τι αξιολογεί ο επιθεωρητής*, Πάτραι, εκδ. Τούλας – Μαυράκος, 1959, κεφ. Η΄ για τις ιδεολογικές πεποιθήσεις του εκπαιδευτικού.

⁶⁰ «Ο διδάσκαλος να πιστεύη εις ιδιαίτεραν αποστολήν της Ελληνικής φυλής, την πίστιν δε αυτήν, να μεταδίδη με ενθουσιασμόν έργοις και λόγοις εις τους μαθητάς του και την ευρύτεραν κοινωνίαν(...)Ο Επιθεωρητής δια της παρακολουθήσεως οιασδήποτε διδασκαλίας του διδασκάλου, δια της επιθεωρήσεως των αποτελεσμάτων του, δια της συζητήσεως μετ' αυτού, αντιλαμβάνεται ευχερώς, εάν ο ιδεολογικός προσανατολισμός του επιθεωρούμενου είναι πράγματι Εθνικός ή όχι και αναλόγως χαρακτηρίζει τούτον». Ό.π. σ. 96-97.

⁶¹ ΥΠΕΠΘ, Προσκλήσεις, Διαγωνισμοί, Αριθ. Πρωτ. 47525, «Περί του τρόπου της συντάξεως, του χρόνου της υποβολής και της χρήσεως εγχειριδίων Ιστορίας προς χρήσιν των Ε΄ και Στ΄ τάξεων του δημοτικού σχολείου», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Παράρτημα, Αρ. φ. 41, σ.1593, Εν Αθήναις τη 7 Μαΐου 1954

«μεγάλες ιστορικές προσωπικότητες» αλλά και με την αντίστοιχη εικονογράφηση. Τέταρτον, αποφεύγεται η ρητή αναφορά στην καθαρεύουσα,⁶² αλλά ορίζεται ότι η γλώσσα των εγχειριδίων, θα είναι σύμφωνη με εκείνη των αναγνωστικών της Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού. Πέμπτον, συνιστάται να αποφεύγονται εκφράσεις «δυνάμεναι να θίξουν λαούς, προς ους ήλθομεν εις σύγκρουσιν εις το εγγύς ή το απώτερον παρελθόν, μεθ' ων όμως σήμερον συνδεόμεθα δια των δεσμών της φιλίας και της αμοιβαίας κατανοήσεως».⁶³

Σύμφωνα με την προκήρυξη, οι υποψήφιοι συγγραφείς όφειλαν να καταθέσουν τα έντυπά τους μέχρι τις 31 Αυγούστου 1954, η έγκριση των οποίων ορίστηκε να ολοκληρωθεί μέχρι τις 3 Σεπτεμβρίου του ίδιου έτους. Ωστόσο, το Υπουργείο Παιδείας ανέβαλε για ένα χρόνο την έγκριση και κυκλοφορία των νέων βιβλίων.⁶⁴ Τελικά, τον Ιούνιο του 1956, εγκρίνονται⁶⁵ 13 σχολικά εγχειρίδια ιστορίας της Στ΄ με την Εγκριτική Απόφαση 67002/19-6-1956, τα οποία κυκλοφορούν από το σχολικό έτος 1956 – 1957. Λίγους μήνες μετά, συντάσσεται και δημοσιεύεται στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, το Διάταγμα «Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των Πατριδογνωστικών μαθημάτων των Δημοτικών Σχολείων», σύμφωνα με το οποίο σκοπός της ιστορίας είναι «να βοηθήση τον μαθητήν να αποκτήση γνησίαν ιστορικήν συνείδησιν» ώστε «να αισθανθή τον εαυτόν του ως διατελούντα εις ακατάλυτον δεσμόν με το έθνος του» και «να κατανοήση τη μεγάλην

⁶² Οι ταλαντεύσεις για τη χρήση της γλώσσας στα εγχειρίδια της στοιχειώδους συνεχίστηκαν και στη δεκαετία του '50. Το Κεντρικό Γνωμοδοτικό Συμβούλιο, με την υπ. αριθμ. 11/4-2-54 πράξη του, καταθέτει στο Υπουργείο Παιδείας σχέδιο προκήρυξης για τη συγγραφή βιβλίων Ιστορίας της Ε΄ και Στ΄ Δημοτικού. Ως συγγραφέας του σχεδίου αναφέρεται ο εκπαιδευτικός σύμβουλος Γ. Ζομπανάκης. Στο σχετικό έγγραφο της αρχικής πρότασης Ζομπανάκη διακρίνονται χειρόγραφα οι διορθώσεις και οι συμπληρώσεις του Συμβουλίου. Αφορούν την εικονογράφηση των εγχειριδίων και τη χρήση κατάλληλων χαρτών, την αναφορά σε «ιστορικά αναγνώσματα προσιτά στους μαθητές» κλπ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο προβληματισμός του Συμβουλίου για τη γλώσσα των εγχειριδίων. Ο Ζομπανάκης προτείνει την απλή καθαρεύουσα με χρήση δημωδών εκφράσεων που δεν θα αντιβαίνουν «εις το πανελλήνιον γλωσσικόν αίσθημα». Άλλοι σύμβουλοι, όπως ο Γ. Ζούκης, αποφεύγοντας τον όρο «απλή καθαρεύουσα, προτείνουν να χρησιμοποιηθεί η «νέα ελληνική γλώσσα» με σημείο αναφοράς το έργο του Αχ. Τζάρτζανου «Το γλωσσικό μας ζήτημα». Γενικά Αρχεία του Κράτους, ΥΠΕΠΘ, Αρχείο Διεύθυνσης Διδακτικών Βιβλίων 1920 – 1970, Αθήνα 2010, Φάκελος Προκηρύξεως Διαγωνισμών Συγγραφής Διδακτικών Βιβλίων (1954 – 1962).

⁶³ Η τελευταία σύσταση, απηχούσε προφανώς τις εξελίξεις των τελευταίων ετών στο πεδίο της ελληνοτουρκικής φιλίας. Ωστόσο, λίγους μήνες μετά την προκήρυξη του διαγωνισμού, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις θα μπουν και πάλι σε περίοδο κρίσης και έντασης με επίδικο το κυπριακό.

⁶⁴ Βλ. σχετικά, Διδακταλικό Βήμα, περίοδος Γ΄, αρ. φύλ. 294, 20 Σεπτεμβρίου 1955.

⁶⁵ Πίναξ Εγκεκριμένων Βιβλίων Δημοτικού, Ιστορία Στ΄ τάξεως Δημοτικού, Εγκρ. Αποφ. 67002/19.6.56. Αναφέρονται τα εγχειρίδια : Αλεξίου – Αντυπάτη – Κατσαδήμα, Γιαννιά – Γιαννάκου, Δούκα, Κατσικά – Δασκαλέα – Ηλιοπούλου – Σμυρνή, Καφετζή, Μάνιου, Μπίγκα, Παπαδοπούλου – Δουκιά, Παπαϊωάννου, Πετρούνια – Αντωνοπούλου, Σακκά, Κυριαζοπούλου – Διαμαντοπούλου. Βασιλείον της Ελλάδος, Υπουργείον Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Περίληψις «Περί εγκεκριμένων βοηθητικών βιβλίων», Αριθ. Πρωτ. 91379/31.7.56, Γενικά Αρχεία του Κράτους, ΥΠΕΠΘ, Αρχείο Διεύθυνσης Διδακτικών Βιβλίων 1920 – 1970, Αθήνα, 2010.

ευθύνην του έναντι του παρελθόντος και της Φυλής». Τα Αναλυτικά Προγράμματα του 1957 έρχονται να νομιμοποιήσουν και να εμπεδώσουν τις επιλογές των πιο συντηρητικών και αντικομμουνιστικών εκδοχών σχολικής ιστορίας του 1950. Παρατηρείται εδώ μια πλήρης αντιστροφή της διαδικασίας : προηγούνται τα σχολικά εγχειρίδια που από το 1950 ακόμη εντάσσουν τις πιο συντηρητικές - αντικομμουνιστικές εκδοχές ιστορικής αφήγησης, ακολουθεί η προκήρυξη διαγωνισμού το 1954 που ενσωματώνει αυτές τις επιλογές ως υποχρεωτικές για το σύνολο των εγχειριδίων και τέλος, τα αναλυτικά προγράμματα του 1957, όπου εντάσσουν τη συντηρητική ιστορική αφήγηση στο νέο θεσμικό πλαίσιο προσθέτοντας και την ελληνική συμμετοχή στον πόλεμο της Κορέας.

Τα σχολικά εγχειρίδια του 1956 έχουν εξασφαλίσει την έγκριση και κυκλοφορία τους για μια τριετία. Μετά την πάροδο αυτού του χρονικού διαστήματος, για την κυκλοφορία τους αρκεί μια εγκριτική έκθεση του ΚΓΔΣΕ – μια διαδικασία που φαίνεται να είχε μάλλον τυπικό και διεκπεραιωτικό χαρακτήρα. Ωστόσο, οι λίγες εγκριτικές εκθέσεις που σώζονται, αποτελούν ένα χαρακτηριστικό δείγμα των κριτηρίων εποπτείας της εποχής.⁶⁶

⁶⁶ Για παράδειγμα : «Περί τας εγκεκριμένων και κυκλοφορούντων διδακτικών βιβλίων του δημοτικού σχολείου 1) Γεωργίου Μάνιου, Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, 2)Μιχ. Μπίγκα, Ιστορία των νεωτέρων χρόνων της Ελλάδος, 3) Π. Παπαδοπούλου – Β. Δούκλια, Ιστορία της Νέας Ελλάδος και 4) Α. Γιαννοπούλου – Α. Ζαχαροπούλου, Βυζαντινή Ιστορία. Εκ της μελέτης των ανωτέρω βιβλίων διεπιστώθη ότι δύνανται να εξακολουθήσει η κυκλοφορία των. Τα υπάρχοντα φραστικά, εκφραστικά και διαρθρώσεως της ύλης μικρά σφάλματα δεν είναι τοιαύτα, ώστε να δικαιολογούν την άρση της κυκλοφορίας των. Εν Αθήναις τη 10^η Αυγούστου 1959». Υπογραφή εκπαιδευτικού συμβούλου του ΚΓΔΣΕ δυσανάγνωστη. Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), ΥΠΕΠΘ, Αρχείο Διεύθυνσης Διδακτικών Βιβλίων 1920 – 1970, Αθήνα 2010, Φάκελος 27, Εκθέσεις βοηθητικών βιβλίων Δημοτικού. Σε μια παρόμοια έκθεση, ο Αθανάσιος Φλώρος, καθηγητής φιλόλογος του Γυμνασίου Δάφνης, με την ιδιότητα του βοηθού Γενικής Επιθεωρήσεως Β΄ Περιφέρειας, διαπιστώνει ότι το εγχειρίδιο των Αλεξίου – Κατσαδήμα – Αντυπάτη «δεν έχει απόλυτον γλωσσικήν ομοιομορφίαν, παρουσιάζει δηλονότι αισθητήν ανάμιξιν τύπων της δημοτικής(...)σφάλματα τινά περί την έκφρασιν» και το σημαντικότερο, «ιστορικάς τινάς ανακριβείας», όπως η αναφορά σε τρίτη πολιορκία του Μεσολογγίου ενώ «πρόκειται για τη β΄ φάση της β΄ πολιορκίας», δεν αναφέρεται ότι «οι Βαυαροί δεν ετόλμησαν να εκτελέσουν τον Κολοκοτρώνη» ούτε ο λόγος «δι ου ο Καποδίστριας δεν απεδέχθη την αρχηγίαν» (εννοεί προφανώς την αρχηγία της Φιλικής Εταιρίας). ΓΑΚ, ό.π. Ο Δ. Δανάλατος, σε αντίστοιχη έκθεσή του, συμπεραίνει ότι το εγχειρίδιο του Δ. Δούκα «περιέχει την ανάλογον ύλην και ανταποκρίνεται εις τας γενικότητας της προκηρύξεως» και παραθέτει μια σειρά παρατηρήσεις για αντιθέσεις, ασάφειες, ανακριβείες, υπερβολές, παραλείψεις και πλεονασμούς. Οι παρατηρήσεις του Δανάλατου, είναι χαρακτηριστικές για τις κρατούσες ιστοριογραφικές αλλά και παιδαγωγικές αντιλήψεις της περιόδου. Για παράδειγμα, ιδιαίτερη προσοχή δίνεται σε φράσεις που μπορεί να δημιουργήσουν αμφιβολίες για την εθνική συνέχεια ή να σκιάσουν την απεγάδιαστη εικόνα που διαμορφώνει η σχολική ιστορία για τους πρόκριτους, τους οπλαρχηγούς, τους πλοιοκτίτες και γενικότερα τις ηγετικές φυσιογνωμίες της επανάστασης : «Το βιβλίον περιέχει την ανάλογον ύλην και ανταποκρίνεται εις τας γενικότητας της προκηρύξεως(...)σ. 13. Καλύτερα να μην αναφερθούν τα Έθνη, αλλά ότι ο Πατριάρχης ήτο αρχηγός των Ορθοδόξων(...)Επίσης εις την ιδίαν σελίδα το ότι οι πρόκριτοι εκύταζαν τα ατομικά των συμφέροντα(...)σ. 199. Ελληνοβουλγαρικός πόλεμος. Ανακριβή το ότι ΑΡΧΙΣΑΝ διαφωνία για την διανομήν. Από πολύ ενωρίτερον αρκεταί διαφωνίαί, ήσαν γνωστά τα σχέδια των Βουλγάρων, πριν τον πόλεμον και εκδηλώθησαν με την κατάληψη της Θ/νίκης από ημάς(...)σ. 10-11. Υπερβολικό. Δεν σταμάτησε η Ζωή του ελληνικού έθνους. Ανεκόπη κάπως(...)σ.

Η δεκαετία του '60 : από τη μεταρρύθμιση στη δικτατορία

Η ένταση του ταξικού ανταγωνισμού στα τέλη της δεκαετίας του '50 και στις αρχές του '60, οι μεγάλοι εργατικοί αγώνες, οι απεργίες των εκπαιδευτικών, η άνθιση του φοιτητικού και νεολαιίστικου κινήματος, οι μεγάλες διαδηλώσεις για την ειρήνη, για την παιδεία, ο αγώνας για τα πολιτικά και δημοκρατικά δικαιώματα, θα αποδομήσουν την κυριαρχία της δεξιάς και θα διαμορφώσουν νέους πολιτικούς και κοινωνικούς συσχετισμούς.

Το 1963 η Ένωση Κέντρου θα κερδίσει τις εκλογές και θα προτάξει την εκπαιδευτική μεταρρύθμιση ως έναν από τους βασικούς άξονες της πολιτικής της. Ο ίδιος ο πρωθυπουργός, ο Γεώργιος Παπανδρέου, θα αναλάβει το Υπουργείο Παιδείας, ενώ γενικός γραμματέας του Υπουργείου τοποθετείται ο Ευάγγελος Παπανούτσος. Κύρια σημεία της μεταρρύθμισης αποτελούν η κατάργηση των διδάκτρων, η δωρεάν διανομή των βιβλίων, η γενίκευση της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης και η θεσμοθέτηση τεχνικής εκπαίδευσης, η ίδρυση του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, η γενίκευση της δημοτικής γλώσσας ως μοναδικής γλώσσας στην πρωτοβάθμια και η εισαγωγή της ως «ισότιμη» με την καθαρεύουσα στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση.

Το 1964, επιχειρείται ο αναπροσανατολισμός του μαθήματος της ιστορίας στις κατευθύνσεις που έχει ήδη διατυπώσει ο Παπανούτσος με το εμβληματικό άρθρο του το 1949. Οι συνθήκες έμοιαζαν ώριμες. Ας αναφέρουμε για παράδειγμα, την έντονη κριτική στα σχολικά εγχειρίδια ιστορίας του επιφανούς στελέχους της δεξιάς Παναγή Παπαληγούρα, ο οποίος, από τις στήλες της υπερσυντηρητικής εφημερίδας Ακρόπολις, διαπίστωνε πριν τις εκλογές του 1963, ότι «Η ανάγνωση των περισσότερων διδακτικών μας βιβλίων δημιουργεί την εντύπωση, ότι σκοπός της ελληνικής παιδείας είναι να εκθρέψωμεν μεραρχίας Μεγάλων Αλεξάνδρων».⁶⁷ Παρ' όλα αυτά, η συγγραφή νέων εγχειριδίων για την πρωτοβάθμια δεν συγκαταλέγεται στις προτεραιότητες της νέας κυβέρνησης όπως προκύπτει και από την ομιλία του

12. Το στέρνες με χρυσάφι και υπερβολή και παρεξηγήσιμον(...)σ. 32. Υπερβολικά αι κατηγορία κατά του Αλή Πασά. Με όσα γράφει πως θα εξηγήσουν τα παιδιά το ότι τόσοι οπλαρχηγοί έζησαν εκεί(...)σ. 84. Ο Μαυροκ. «έκαμε το σφάλμα» περιττό και παρεξηγήσιμο(...)σ. 132. Καλύτερα να παραλειφθεί η βοήθεια των Ευρωπαίων προς Τουρκία(...)Παραλείψεις. Στην εισαγωγή κάτι δια την εργατικότητα των Ελλήνων(...)δεν έχει τοποθετηθεί το ελληνικό πρόβλημα μέσα στην εμπλοκή του Ανατολικού ζητήματος και εις τας αντιθέσεις των Μεγάλων δι' αυτό. σ. 136. Κάτι να έμπαινε για την έλλειψη διορατικότητας για ΕΑΜ(...)Ο Μακεδονικός αγών αναφέρεται ατελέστατα(...)Δια το Σούλι θα έπρεπε ολιγώτερα και να αναφερθούν περισσότερα δια άλλα κεφάλαια». ΓΑΚ, ό.π.

⁶⁷ Ακρόπολις, 16 Οκτωβρίου 1963, στο Γιώργος Κόκκινος, «Μεταξύ μελαγχολίας και εξέγερσης» : Ενδεικτικές όψεις της παθολογίας της σχολικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, η στάση της διανόησης και η συλλογική ψύχωση για το εγχειρίδιο της Στ' Δημοτικού, στο Ανδρέας Π. Ανδρέου, *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Μεταίχμιο, 2007, σ. 51.

υφυπουργού Παιδείας Λουκή Ακρίτα στη Γενική Συνέλευση της ΔΟΕ⁶⁸ τον Ιούνιο του 1964. Το «θερμό» καλοκαίρι του 1965 θα ολοκληρωθεί η συγγραφή και η εκτύπωση των εννέα πρώτων εγχειριδίων της μεταρρύθμισης. Από αυτά, τα οκτώ αφορούν τα γυμνάσιο και μόνο ένα, η γραμματική του Μ. Τριανταφυλλίδη, το δημοτικό. Τα νέα εγχειρίδια θα δεχθούν δριμύτατη κριτική από τη συντηρητική πτέρυγα – προπύργιο της οποίας εξακολουθεί να είναι η Φιλοσοφική Σχολή⁶⁹ – με αιχμές το γλωσσικό και το θεμελιώδες ζήτημα της εθνικής συνέχειας. Τα κύρια πυρά θα στραφούν ενάντια στο εγχειρίδιο «Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ.» του Κώστα Καλοκαιρινού που από το Νοέμβριο του 1965 θα αποσυρθεί.⁷⁰ Τα «Ιουλιανά», η πτώση της κυβέρνησης Παπανδρέου και η πολιτική αστάθεια των κυβερνήσεων αποστασίας, θα προκαλέσουν και τις αντίστοιχες εκπαιδευτικές παλινδρομήσεις. Επομένως, κάτω και από το βάρος των κεντρικών πολιτικών εξελίξεων, η πρόθεση του φιλελεύθερου εκπαιδευτικού ρεύματος να προχωρήσει στον αναπροσανατολισμό της ιστορικής εκπαίδευσης, δεν είχε κανένα πραγματικό αντίκρουσμα στα εγχειρίδια της πρωτοβάθμιας.

Η δικτατορία θα φροντίσει πολύ γρήγορα να καταργήσει και να ακυρώσει όλα τα βήματα που είχε κάνει η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση του 1964 και να επαναφέρει την παιδεία στο σημείο που βρισκόταν τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια. Επιπλέον, το φιλελεύθερο πλαίσιο των πολλαπλών εγκεκριμένων εγχειριδίων και των παραπλήσιων αποχρώσεων της ίδιας εθνικόφρονος ιστορικής αφήγησης, θα

⁶⁸ Στην ομιλία του υφυπουργού συμπεριλαμβάνονται τόσο οι εξαγγελίες της μεταρρύθμισης του 1964 όσο και οι ιδεολογικές κατευθύνσεις της νέας κυβέρνησης. Η ομιλία του εκπροσώπου της Ένωσης Κέντρου δεν διαφοροποιείται από το ρομαντισμό της εθνικής συνέχειας, αντιθέτως πλειοδοτεί με αναφορές που παραπέμπουν στην υπεροχή του ελληνικού έθνους : «έχουμε όμως κι εμείς αγαπημένοι μου φίλοι, μια ιστορία που δεν την έχει κανείς λαός του κόσμου. Έχουμε 4.000 χρόνια να κυλάν μέσα στο αίμα μας. Δεν είμεθα ανθρώπινες μονάδες. Διεκδικούμε αυτό το μέγιστον προνόμιον, απέναντι όλων των λαών της γης, ο καθένας από μας είναι μια ιστορική μονάδα με βίον αδιάλειπτον 4.000 ετών. Πίσω μας αρχίζουν οι τοιχογραφίες του Μίνωα και φθάνουν ως το Δημοτικό μας τραγούδι και φθάνουν στην Πίνδο και φθάνουν στην Λευκωσία». Διδακταλικό Βήμα, περίοδος Γ΄, αρ. φύλ. 547, 1 Σεπτεμβρίου 1964.

⁶⁹ «Το ελληνικόν έθνος πάντοτε και το νεώτερον Ελληνικόν Κράτος από της συστάσεώς του ησθάνθη την από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερον ενότητα αυτού ως μίαν αυταπόδεικτον πραγματικότητα, επί αυτής δε εθεμελίωσε την ύπαρξίν του[...]Την ενότητα ταύτην διακόπτει το νέον σύστημα δια της θεμελιώσεως ολοκλήρου εννεαετούς κύκλου εκπαιδεύσεως επί των λαϊκών μόνο ριζών του νεοελληνικού πολιτισμού και επί της πνευματικής παραγωγής των τελευταίων μόνων αιώνων». Υπόμνημα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών επί των κυβερνητικών μέτρων περί της παιδείας, στο Αλέξης Δημαράς, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1987, τόμος Β΄, σ. 277.

⁷⁰ Σχετικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις που οδήγησαν στην απόσυρση του βιβλίου του Καλοκαιρινού, βλ. Χάρης Αθανασιάδης, «Έθνος και Σχολική Ιστορία : η πολεμική στο βιβλίο Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ. της Β΄ Γυμνασίου (1965)», *Δοκίμες*, τεύχος 15-16, Άνοιξη 2010.

αντικατασταθεί από το κρατικό μονοπώλιο στο σχολικό βιβλίο. Από το 1969 όλα τα σχολικά βιβλία εκδίδονται από τον ΟΕΔΒ και διανέμονται δωρεάν. Ήδη από το 1968, το καθεστώς θα διανείμει δωρεάν 12 εκατομμύρια σχολικά βιβλία τα οποία μεταφέρονται στα σχολεία όλης τη χώρας με στρατιωτικά καμιόνια. Στην πρώτη τους σελίδα, φέρουν τον αναγεννώμενο φοίνικα, σήμα κατατεθέν της αξιοποίησής τους ως κατ' εξοχήν εργαλείο προπαγάνδας και ιδεολογικής χειραγώγησης.⁷¹

Το Αναλυτικό Πρόγραμμα των μαθημάτων του Δημοτικού του 1969, προβάλλει ως γενικό σκοπό του μαθήματος της ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση την ανάγκη «να κατανοήσουν οι μαθητές τον ιστορικό βίο του ελληνικού έθνους», ενώ στις μεθοδολογικές οδηγίες αναφέρεται ότι «η οργάνωσις και δημιουργία σχολικής ζωής προς ανάπτυξιν υγιών εθνικών αισθημάτων, ο ομαδικός εορτασμός εθνικών εορτών, η παρακολούθησις υπό των μαθητών εθνικών μνημόσυνων υπέρ πεσόντων εν πολέμω, η φροντίς υπό του σχολείου δια τον ευπρεπισμόν του ηρώου συντελούν τα μέγιστα εις τον εθνικόν φρονηματισμό των μαθητών».⁷²

Σε αυτή τη συγκυρία, το εγχειρίδιο *Ελληνική Ιστορία των Νεωτέρων Χρόνων* του Κωνσταντίνου Σακκαδάκη, εκδίδεται το 1969 και χρησιμοποιείται σε όλη τη διάρκεια της δικτατορίας ως το μοναδικό πλέον, σχολικό βιβλίο ιστορίας της Στ' Δημοτικού. Είναι το πρώτο σχολικό βιβλίο ιστορίας της Στ' Δημοτικού που διανέμεται δωρεάν σε όλους τους μαθητές και μαθήτριες.⁷³

⁷¹ Καυάλης, ό.π., σ. 140 – 141.

⁷² Προεδρικό Διάταγμα «Περί του ωρολογίου και του αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του Δημοτικού σχολείου», ΦΕΚ 218, 31^{ης} 10^{ου} του 1969, τχ. Α', σ.1527

⁷³ Για να είμαστε ακριβείς, τα πρώτα δωρεάν σχολικά βιβλία ιστορίας διανεμήθηκαν στα σχολεία που ίδρυσαν οι κομμουνιστές στην υπερορία, αλλά βεβαίως, δωρεάν διανομή σε πανεθνική κλίμακα έγινε για πρώτη φορά το 1968.

ΑΝΑΛΥΣΗ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΩΝ ΣΧΟΛΙΚΩΝ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΩΝ

Εθνική συνέχεια και εθνική συνείδηση

Κεντρικό υποκείμενο της ιστορικής αφήγησης, είναι το «Έθνος», ή εναλλακτικά το «Ελληνικό Έθνος», η «Ελλάς», η «Φυλή».⁷⁴ Η αδιάλειπτη συνέχεια του έθνους, αποτελεί αδιαμφισβήτητη αρχή. Σε κάποια εγχειρίδια, παρατίθεται γενική ανασκόπηση της ιστορίας που διδάχτηκαν οι μαθητές σε όλο το δημοτικό σχολείο. Μια έντονα ιδεαλιστική και ρομαντική αντίληψη αναδύεται που φτάνει τα όρια του μεταφυσικού. Έτσι, «όταν πρωτοπαρουσιάζεται στην Ιστορία το Ελληνικόν Έθνος δεν έχει ακόμη ντυθή με το όνομα Ελλάς».⁷⁵ Το ελληνικό έθνος έχει «τρεις χιλιάδες χρόνια ιστορία», είναι το «ενδοξότερο» και το «αρχαιότερο στη ζωή».⁷⁶ Η Ελλάδα «ζη και θα ζη», «δεν είναι ύλη», είναι «Πνεύμα, είναι Φως, είναι Αρμονία», «είναι Ιδέα και δεν θα πεθάνη ποτέ». Η ελληνική φυλή είναι «μία, αδιαίρετη και αναλλοίωτη, από τότε που παρουσιάστηκε στο προσκήνιο της ιστορίας ως σήμερα».⁷⁷ Οι μύθοι ιστορικοποιούνται με εντυπωσιακή ευκολία για να υπηρετήσουν το σχήμα της τρισχιλιόχρονης συνέχειας.⁷⁸ Ακολούθως, η ελληνική φυλή ως όρος αποτελεί ένα εξαιρετικό εφεύρημα για να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των πόλεων – κρατών της αρχαιότητας. Έτσι, φυλή και έθνος, αλληλοδιαδέχονται ως έννοιες και αποκτούν ταυτόσημο περιεχόμενο. Ανάμεσα στην αρχαιότητα και το μεσαίωνα παρεμβάλλεται

⁷⁴ «Το Ελληνικόν έθνος έχει ζωήν τριών χιλιάδων και πλέον ετών». Ε. Αλεξίου, Ν. Αντυπάτης, Δ. Κατσαδήμας, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ιωάννου Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., Αθήνα, 1956, σ. 148. «Τα ιδανικά όμως της φυλής δεν εξεπληρώθησαν όλα. Ας ελπίζωμεν ότι με την βοήθειαν του Θεού και τη θέλησιν όλων μας θα έλθη η ημέρα που θα εκπληρωθούν». Μιχαήλ Μπίγκας, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων της Ελλάδος : διά την ΣΤ' τάξιν των δημοτικών σχολείων*. Σχολικός εκδοτικός κόσμος Α.Ε., Αθήνα, 1956, σ.149.

⁷⁵ Γ. Κουρνούτος, Ι. Δρίβας, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, διά την ΣΤ' τάξιν του δημοτικού σχολείου*. Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ιωάννου Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., Αθήνα, 1950, σ. 112.

⁷⁶ Βασίλειος Πετρούνιας, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, δια την Στ' τάξιν*, Εκδόσεις Δημητράκου, Αθήνα, 1950, σ.3. Επίσης : «Η Ελλάδα μας, η πατρίδα μας, έχει την πιο παλαιά και την πιο ένδοξη ιστορία από κάθε άλλη χώρα στον κόσμο. Κανένας άλλος λαός δεν εδημιούργησε τόσο θαυμαστά έργα ούτε ανέδειξε τόσους μεγάλους και φωτισμένους άντρες». Ν. Γιαννιάς, Δ. Γιαννάκος, *Ελληνική ιστορία νέων χρόνων, Για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού σχολείου*. Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950, σ. 3.

⁷⁷ Αντωνόπουλος Θ., Παπαευθυμίου Β., Σαντίκου Γ., Σουλιώτη Χρ., *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, για την ΣΤ' τάξι*. Σχολικός κλάδος "Αετού" & "Φοίβου", Αθήνα, 1950, σ. 123.

⁷⁸ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «στους πρώτους ηρωϊκούς χρόνους, τότε που όλος ο κόσμος ζούσε στη βαρβαρότητα, η Ελληνική Φυλή με τον Ηρακλή και τον Θησέα αγωνίζεται κατά των ανθρωπίνων κακιών». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 123. Επίσης : «Την πιο παλιά εποχή της ιστορίας μας την ονομάζουμε ηρωϊκούς χρόνους, γιατί τότε έζησαν οι φημισμένοι ήρωες : ο Ηρακλής, ο Θησέας, ο Ιάσοντας, ο Ορφέας και άλλοι που έκαμαν υπεράνθρωπα ηρωϊκά κατορθώματα». Γιαννιάς, ό.π., σ. 3.

η «ελληνοχριστιανική περίοδος» όπου δημιουργήθηκε ο ελληνοχριστιανικός πολιτισμός,⁷⁹ ή η εποχή που βασίλευε η «Ελληνική Βυζαντινή Αυτοκρατορία»⁸⁰ μια ακόμη λαμπρή περίοδος του ελληνικού έθνους.⁸¹

Τα έθνη εμφανίζονται στη σχολική ιστορία ως φυσικά διστορικά σώματα με ομοιογενή και ανθρωπόμορφη συμπεριφορά η οποία μάλιστα έχει διαχρονική διάρκεια και η προέλευσή της χάνεται στα βάθη των αιώνων.⁸² Στην ενότητα της «τουρκοκρατίας», η σχολική ιστορία, αναπαριστά κατακτητές και κατακτημένους ως ανθρωπομορφικά εθνικά υποκείμενα με έμφυτα χαρακτηριστικά που κληρονομούνται από γενιά σε γενιά και καθορίζονται από εξωγενείς παράγοντες όπως για παράδειγμα το φυσικό περιβάλλον. Οι κατοπτρικές εικόνες κατακτητών και κατακτημένων ως φωτοσβέστες και φωτοδότες αντίστοιχα, διαμορφώνουν ένα μόνιμο δίπολο που διαπερνά όλο το σώμα της αφήγησης. Οι κατακτητές Οθωμανοί με τη διάλυση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και την καταστροφή του ελληνικού πολιτισμού χρεώνονται ότι βύθισαν ολόκληρη την περιοχή σε πνευματικό σκοτάδι.⁸³ Απολίτιστοι, βάρβαροι, νωθροί ανατολίτες, αιμοχαρείς και αμόρφωτοι, είναι μερικά μόνο από τα χαρακτηριστικά που τους αποδίδονται ενώ οι στρατιωτικές και πολεμικές τους ικανότητες είναι οι μοναδικές αρετές που τους πιστώνονται.⁸⁴ Στον αντίποδα, οι

⁷⁹ Κουρνούτος, ό.π., σ. 114.

⁸⁰ Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 124. Επίσης : «από το έτος 330 μ.Χ. με το Μ. Κωνσταντίνο αρχίζει μια νέα εποχή για την πατρίδα μας. Γιατί το έτος αυτό ιδρύθηκε η Βυζαντινή Αυτοκρατορία με πρωτεύουσα την Κωνσταντινούπολη. Ο Ελληνισμός αδελφωμένος με το χριστιανισμό συνεργάζονται τώρα στο Βυζάντιο». Γιαννιάς, ό.π., σ. 4.

⁸¹ Μοναδική εξαίρεση εδώ, το εγχειρίδιο του Παπασπύρου, όπου στη σχετική ιστορική ανασκόπηση δεν χρησιμοποιείται ο όρος Βυζάντιο : «Λίγα έθνη έχουν αρχαία και μακρινή Ιστορία όπως η Πατρίδα μας(...)Κατόπιν η Ελλάδα έγινε Ρωμαϊκή αποικία το 168 π.Χ.(...)Πολλά χρόνια ύστερα η Ελλάδα αγωνίσθηκε με τους Βησιγόθτους, τους Άβαρους και άλλους βάρβαρους λαούς, ώσπου στα 1204 μ.Χ. έγινε αποικία των Φράγκων και διαιρέθηκε σε μικρά κρατίδια. Στα 1453 έρχονται οι Τούρκοι από την Ασία και κυριεύουν ολόκληρη την Ελλάδα». Νικόλαος Παπασπύρου, *Ιστορία της νέας Ελλάδος : για την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου*, Εκδ. οίκος Δημ. Ν. Τζάκα-Στεφ. Δελαγραμμάτικα, Αθήνα, 1950, σ. 134.

⁸² «Οι Βούλγαροι είναι ένας λαός, που κατοικεί στα βόρεια της Ελλάδας. Από τη χώρα μας δέχθηκαν φιλοξενία, όταν σαν βάρβαρη ασιατική ορδή έφθαναν στα βόρεια σύνορα της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας(...)Μ' όλα αυτά η στάση τους αιώνες τώρα δεν είναι παρά μια αδιάκοπη υπουλότητα και βαρβαρότητα». Ε. Δαμβουνέλης, Γ. Σακκάς, *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος : για την Στ' τάξη του Δημοτικού*, Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950, σ. 128.

⁸³ «Φώτα ενός πολιτισμένου τόπου είναι τα Γράμματα. Όταν οι τουρκικές ορδές εκυρίευσαν την Βυζαντινή αυτοκρατορία και κατέστρεψαν τον πολιτισμό της, τα φώτα αυτά έσβησαν. Οι σοφοί του Βυζαντίου που είχαν κληρονομήσει τον αρχαίο ελληνορωμαϊκό πολιτισμό, έφυγαν προς τη Δύση(...)την εβοήθησαν λοιπόν όσο μπορούσαν, και έτσι ύστερ' από λίγο άνθισε η μεγάλη περίοδος, η Αναγέννησις». Γ. Κουρνούτος, ό.π., σ. 12. Επίσης : «Η παρουσία του απαίδευτου και απολίτιστου κατακτητή έσβησε στη χώρα μας το πνευματικό φως, που επί 2000 χρόνια φώτιζε τον κόσμο». Ε. Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 25.

⁸⁴ «Χρόνια μαθημένοι οι Τούρκοι στη λεηλασία και στην αρπαγή από τους πολέμους δεν μπορούσαν να ζήσουν εργαζόμενοι. Τους άρεσεν η εύκολη ζωή, το ραχάτι». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 11, «...οι Τούρκοι ήσαν ένας λαός απολίτιστος, αιμοχαρής και βάρβαρος(...)αμαθείς, πολεμικοί και νωθροί Ανατολίτες, περιφρονούσαν τους άλλους λαούς», Κουρνούτος, ό.π., σ. 5 και 8, «Δεν ηδυνήθησαν να παρακολουθήσουν εις την πρόοδον τους Ευρωπαϊκούς λαούς. Ήσαν απολίτιστοι και έμειναν

Έλληνες, είναι λαός πολιτισμένος, φιλομαθής, εργατικός, φιλοπρόοδος και φιλελεύθερος που αγωνίζεται πάντα για την ελευθερία του.⁸⁵ Οι εθνικές αρετές ή αδυναμίες, καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το φυσικό περιβάλλον. Έτσι, οι Τούρκοι δεν είναι ναυτικός λαός, ενώ «οι Έλληνες νησιώτες είναι γεννημένοι θαρρείς στο κύμα».⁸⁶ Με τη συνεχή επανάληψη παρόμοιων χαρακτηρισμών και τη χρήση τους ως εργαλείων ερμηνείας της ιστορικής αφήγησης, τα σχολικά εγχειρίδια αναπαράγουν τα στερεότυπα ιδεολογήματα της εθνικής ανωτερότητας του πολιτισμένου Έλληνα έναντι του αμόρφωτου απολίτιστου ανατολίτη Οθωμανού.⁸⁷

Στα προτερήματα των Ελλήνων, κυριαρχεί η αγάπη για την ελευθερία, το φιλελεύθερο πνεύμα. Οι Έλληνες (πάντα σε αρσενικό γένος) είναι επίσης φιλόθρησκοι, φιλοπάτριδες και φιλελεύθεροι. Έχουν όμως μια ιδιαίτερη νοοτροπία και ένα ατίθασο και ιδιόμορφο χαρακτήρα που οφείλουν να παίρνουν υπόψη τους οι κυβερνώντες.⁸⁸ Στα προαιώνια ελαττώματα της φυλής συγκαταλέγεται βεβαίως η διχόνοια, η αρχομανία και ο ατομικισμός.⁸⁹ Τα εθνικά προτερήματα και ελαττώματα, αποτελούν την ιδιαίτερη φύση κάθε έθνους, εμφανίζονται διαχρονικά και αναλλοίωτα, παρά τις πολιτικές, κοινωνικές ή πολιτιστικές αλλαγές.⁹⁰ Ιδιαίτερα εκτεταμένη αναφορά στα διαχρονικά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ελληνικής φυλής γίνεται στο εγχειρίδιο της δικτατορίας με έμφαση στο φιλελεύθερο χαρακτήρα των

απολίτιστου», Πετρούνιας, ό.π., σ. 17.

⁸⁵ «Οι Έλληνες, άνθρωποι πολιτισμένοι και φιλελεύθεροι, δε μπορούσαν να υποφέρουν τέτοιους εξευτελισμούς από τους βάρβαρους Τούρκους». Παπασπύρου, ό.π., σ. 12. Επίσης : «Το αίσθημα της ελευθερίας είναι έμφυτο στον Έλληνα. Ο Έλληνας είναι γεννημένος να ζη και να αναπνή ελεύθερα. Ποτέ δεν μπορεί να ζήσει κάτω από κατακτητές ή τυράννους». Ένωσις Συγγραφέων Εκπαιδευτικών Βιβλίων, Δ. Δούκας κ.α., *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. Κένταυρος, Αθήναι, 1956, σ. 16.

⁸⁶ Βλ. Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 18.

⁸⁷ Βεβαίως, η εικόνα του βάρβαρου και απολίτιστου ανατολίτη, δημιουργεί αντιφάσεις όταν πρέπει να αναμετρηθεί με τα γεγονότα. Για παράδειγμα, τα προνόμια που παραχώρησε ο Μωάμεθ ο Β΄ και κυρίως οι λόγοι για τους οποίους τα παραχώρησε, όπως αναφέρονται από τους σχολικούς συγγραφείς, προϋποθέτουν προνοητικότητα, μακρόπνοο σχεδιασμό, γνώσεις οργάνωσης της κατακτητικής κοινωνίας, ικανότητες οικειοποίησης, ενσωμάτωσης ή αλλαγής χρήσης των δομών των κατακτημένων κοινωνιών.

⁸⁸ Για παράδειγμα, οι Βαυαροί και ο Όθωνας, «Δε θέλησαν να προσέξουν το χαρακτήρα του ελληνικού λαού, που είναι πάντα φιλελεύθερος». Γιαννιάς, ό.π., σ. 112.

⁸⁹ Τα έμφυτα χαρακτηριστικά της φυλής αποτελούν εργαλείο κατανόησης και ερμηνείας εμφύλιων σπαραγμών και πολιτικών συγκρούσεων. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Οι φιλοδοξίες όμως – παλιά αρρώστια των Ελλήνων(...)Το φοβερό ελάττωμα της Φυλής τους είχε αναστατώσει : γιατί εσύ και όχι εγώ. Και η διάλυσις τους παραμόνευε(...)Αυτό το φιλότιμο που ξεσηκώνει τους Έλληνες και τους γιγαντώνει τόσο(...)είναι ταυτοχρόνως και το μεγάλο τους ελάττωμα(...)επλήρωσε κι αυτός με την ζωή του [ο Ανδρούτσος], όπως και πολλοί άλλοι, το φυλετικό ελάττωμα». Κουρνούτος, ό.π., σ. 56-96.

⁹⁰ Η επικράτηση των νεότουρκων και το συνταγματικό πολίτευμα δεν αρκούν για να αλλάξουν το χαρακτήρα των Τούρκων, οι οποίοι «δεν έγιναν καθόλου καλύτεροι. Φύσιν πονηράν μεταβαλείν ου ράδιον, έλεγαν οι Αρχαίοι. Έτσι λοιπόν κι αυτοί. Εφόρεσαν ένδυμα πολιτισμένον, αλλ' έμειναν στο βάθος οι ίδιοι, αγροίκοι και αιμοβόροι». Βλ. Κουρνούτος, ό.π., σ. 96.

Ελλήνων.⁹¹ Αυτές οι ιδιομορφίες της ελληνικής φυλής, οι προαιώνιες αρετές και ελαττώματα, αποτελούν ερμηνευτικό εργαλείο της επανάστασης του '21, αρκούν για να εξηγήσουν το μεγαλείο του εθνικού ξεσηκωμού και την κατάρτα της διχόνοιας και των εμφύλιων σπαραγμών.

Ενδεικτική για τη νοηματοδότηση και τη χρήση της έννοιας της εθνικής συνείδησης από τους συγγραφείς, είναι η εικόνα που διαμορφώνουν τα εγχειρίδια για την οθωμανική Μακεδονία και τη διαμάχη Ελλάδας και Βουλγαρίας για τη διεκδίκησή της. Επισημαίνεται ιδιαίτερα η επιδίωξη της Βουλγαρίας να «μεταβάλλει» την εθνική συνείδηση των μακεδονικών πληθυσμών με κύρια μέσα τη γλώσσα και τη θρησκεία, δηλαδή, τους εκπαιδευτικούς και εκκλησιαστικούς μηχανισμούς, αλλά και με την ένοπλη βία. Σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις, οι παραλληλισμοί με τα γεγονότα του εμφυλίου είναι εμφανείς καθώς οι κομιτατζήδες ορίζονται ως «οι Βούλγαροι συμμορίται» ενώ συμπερασματικά αναφέρεται ότι «ο Σλαβισμός δεν ημπόρεσε να πραγματοποιήσει το σχέδιόν του».⁹²

Αλάνθαστη ένδειξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης των μακεδονικών πληθυσμών είναι κυρίως τα πολιτισμικά στοιχεία : η γλώσσα και η θρησκεία. Και επειδή η ορθόδοξη θρησκεία αποτελεί κοινό στοιχείο του ελληνικού και του βουλγαρικού έθνους, ο διαχωρισμός εδώ γίνεται με βάση το Πατριαρχείο ή την Εξαρχία. Το ένδοξο προγονικό παρελθόν της εποχής του Μ. Αλεξάνδρου αλλά και

⁹¹ Σύμφωνα με το εγχειρίδιο της δικτατορίας, κατά τη διάρκεια της επανάστασης αναδεικνύονται «όλα τα προτερήματα και όλα τα ελαττώματα της φυλής μας». Τα προτερήματα «την ωδήγησαν εις βίον μακρόν ανά τους αιώνας και εις την επιτέλεσιν έργων σπουδαίων και αιωνίων. Αποτελούν την πολεμικήν αρετήν των Ελλήνων. Ούτως οι Έλληνες απέδειξαν ότι είναι : Φιλόθρησκοι(...)η αυθόρμητος διάθεσις να αναπέμπουν ευχαριστηρίους ύμνους προς τον Ύψιστον μετά πάσαν επιτυχίαν και τόσα άλλα καταδεικνύουν, ότι η θρησκεία πηγάζει μέσα από τα βάθη της ψυχής των(...)Φιλοπάτριδες. Η αγάπη προς την Πατρίδα γίνεται κίνητρον δια ηρωικών πράξεις. Εις την ψυχήν των πολεμιστών καίει μόνον ο Ελληνικός λιβανωτός. Το πατριωτικόν συναίσθημα είναι η πεμπουσία της εθνικής των ψυχής. Η Ελλάς προβάλλει εις την φαντασίαν των ως θεϊόν όραμα και στέφει τους ήρωας(...)Φιλελεύθεροι. Ως σημαιοφόροι της Ελευθερίας έσωσαν τον πολιτισμόν καθ' όλους τους αιώνας(...)Η δουλεία τους ωδήγησε εις την ενότητα των ψυχών, δια να αναμετρηθούν με την Βίαν. Ο ψυχικός των δυναμισμός τότε τους εξιδανικεύει, τους μεταβάλλει εις λαόν ηρώων και ημιθέων». Ανέδειξε όμως και «τα αιώνια ελαττώματα της φυλής μας. Είναι αυτά, τα οποία ανακόπτουν την πρόοδον, οδηγούν προς τον εξαφανισμόν. Σπουδαιότερα εξ αυτών είναι : Η αρχομανία(...)Το ελάττωμα αυτό έφερε πολλάκις την Επανάστασιν εις το χείλος της καταστροφής(...)Ο ατομικισμός. Οι Έλληνες πιστεύουν ότι τα γνωρίζουν όλα και η γνώμιν των είναι αλάνθαστος(...)Αν εις τα ανωτέρω προσθέσωμεν το αγίκορον, το ευμετάβλητον των γνωμών και αποφάσεων, το φίλερι, τον στενόν τοπικισμόν κλπ. αντιλαμβανόμεθα πόσον επισκιάζονται τα προτερήματα της φυλής μας». Κωνσταντίνος Σακκαδάκης, *Ελληνική Ιστορία των Νεωτέρων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Αθήνα, 1969, ό.π., σ. 132/133.

⁹² Μάνιος, ό.π., σ. 113/114.

της βυζαντινής αυτοκρατορίας αποτελεί μια ακόμα απόδειξη για την ελληνικότητα της Μακεδονίας.

Οι ελληνικοί πληθυσμοί εμφανίζονται πλειοψηφικοί, πολιτισμικά ανώτεροι και με σταθερή και ανθεκτική εθνική συνείδηση.⁹³ Αντίθετα, για τους μη ελληνικούς πληθυσμούς, που θεωρούνται πολιτισμικά υποδεέστεροι,⁹⁴ σπάνια χρησιμοποιούνται σαφείς εθνικοί προσδιορισμοί όπως σλάβοι ή βούλγαροι - συχνότερα χαρακτηρίζονται ως σλαβόφωνοι ή βουλγαρόφωνοι.⁹⁵ Το πληθυσμιακό τοπίο της Μακεδονίας παρουσιάζεται πλειοψηφικά ελληνικό, ωστόσο, μέσα από την αφήγηση του ανταγωνισμού των ανερχόμενων βαλκανικών εθνικισμών του 19ου αιώνα, από τις σελίδες των εγχειριδίων αναδύεται – έστω με σποραδικές αναφορές – το πολυεθνικό μωσαϊκό της οθωμανικής Μακεδονίας : έλληνες, βουλγαρόφωνοι, σλαβόφωνοι, σέρβοι, κουτσόβλαχοι, ρουμάνοι, φυλές σλαβικής καταγωγής, αλλά και τούρκοι.⁹⁶

Ωστόσο, η εθνική συνείδηση ως έννοια που σηματοδοτείται από τα δυο βασικά χαρακτηριστικά της γλώσσας και της θρησκείας δεν παρουσιάζεται αναλλοίωτη στο χρόνο. Παρά την υψηλή της ανθεκτικότητα, η ελληνική εθνική συνείδηση εμφανίζεται σε μερικές περιπτώσεις να αλλοιώνεται κάτω από τη συνεχή πίεση των σλαβικών φύλων ή έστω να κινδυνεύει.⁹⁷ Οι αντινομίες με τη ρομαντική

⁹³ «Η Μακεδονία μας, η πατρίδα του Μεγάλου Αλεξάνδρου, δεν είχε ακόμα ελευθερωθεί(...)Εκεί εγκαταστάθηκαν σε διάφορες εποχές, σλαβικές φυλές, αλλά δεν κατόρθωσαν να αλλάξουν τους Έλληνες. Οι Μακεδόνες ήταν Έλληνες χριστιανοί ορθόδοξοι και αναγνώριζαν ανώτατη εκκλησιαστική αρχή τον Πατριάρχη στην Κωνσταντινούπολη». Παπασπύρου, ό.π., σ. 116.

⁹⁴ «Στα βόρεια μέρη της Μακεδονίας, σ' αυτά που βρίσκονται σήμερα στο Σερβικό και Βουλγαρικό κράτος, είχαν εγκατασταθεί, από το Μεσαίωνα, μερικοί γεωργοί και κτηνοτρόφοι Σλαβικής καταγωγής. Αυτοί δεν ήταν μορφωμένοι, ούτε γράμματα ήξεραν ούτε πολιτισμό είχαν». Πάτση Α., Σίβα Κ., *Ελληνική ιστορία νέων χρόνων : για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού σχολείου*, Αθήνα, Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, 1950, σ. 116/117.

⁹⁵ Στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, από όλα τα βαλκανικά έθνη μόνο η Βουλγαρία – όπως αναφέρεται – δεν είχε αναπτύξει απελευθερωτικό κίνημα : «Η βουλγαρική φυλή δεν είχε φανή ακόμη να έχει εθνικήν συνείδησιν, ούτε είχαν εντοπίους αρχηγούς». Χ. Δημητρακόπουλος, *Οι απελευθερωτικοί αγώνες του έθνους : ιστορία Στ' Δημοτικού*, Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950, σ. 126.

⁹⁶ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Από τότε άρχισε ο ανταγωνισμός των φυλών στη Μακεδονία περί του ποια θα επικρατήσει άμα θα έφευγαν οι Τούρκοι που αντιπροσώπευαν μόλις το ένα έκτο του πληθυσμού». Οι Ρουμάνοι επίσης, «κατόρθωσαν να πάρουν με το μέρος τους τους κουτσοβλάχους της Δυτ. Μακεδονίας κι ίδρυσαν εκεί ρουμανικές εκκλησίες και σχολεία». Ιωάννης Καμπανάς, *Ιστορία της Νέας Ελλάδος, Στ' Δημοτικού*, εκδ. οίκος Ιω. Καμπανά, Αθήνα, 1956, σ. 111. Επίσης : «Εις την Μακεδονίαν ο περισσότερος και ο καλύτερος πληθυσμός ήτο Ελληνικός. Υπήρχον όμως και Βουλγαρόφωνοι χωρικοί εις τα βόρεια αυτής καθώς και Σέρβοι και ολίγοι Κουτσόβλαχοι. Τους Σλαβοφώνους τούτους Μακεδόνας οι Βούλγαροι ηθέλησαν να εξαναγκάσουν να αποσχισθούν από το Πατριαρχείον και να αναγνωρίσουν τον Έξαρχον των Βουλγάρων». Γεώργιος Καφεντζής, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος : διά την ΣΤ' τάξιν των δημοτικών σχολείων*, Έκδοσις: Δ. & Β. Λουκοπούλου, Αθήνα, 1956, σ. 121.

⁹⁷ Χαρακτηριστικά για την εσωτερική αντινομία στη ρομαντική αντίληψη περί έθνους παραθέτουμε τα αποσπάσματα : «Και το σκοπό τους αυτόν προσπαθούσαν να τον επιτύχουν με την προπαγάνδα και

αντίληψη της φυσικής προαιώνιας προέλευσης των εθνών και της διαχρονικής τους συνέχειας και αντοχής είναι εμφανείς καθώς οι φράσεις «εκβουλαρισμός», «εκσλαβισμός», «να τους κάνουν βούλγαρους», «έπεισαν τους κατοίκους ότι ήταν βούλγαροι», παραπέμπουν περισσότερο σε αντιλήψεις που προσεγγίζουν την εθνική συνείδηση ως αποτέλεσμα μιας κοινωνικά διαμορφωμένης διαδικασίας.⁹⁸

Πονοκέφαλο επίσης, προκαλεί στους σχολικούς ιστοριογράφους του 1950, η συνθήκη της Λωζάνης και η ανταλλαγή πληθυσμών ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία.⁹⁹ Οι αναφορές για την ύπαρξη αλλοεθνών ή έστω αλλόθρησκων εντός των συνόρων του ελληνικού κράτους πριν αλλά και μετά το 1922, σε γενικές γραμμές

ακόμη με τη βία, αναγκάζοντας τους σλαβοφώνους και μαζί με αυτούς τους Έλληνες κατοίκους της Μακεδονίας, να δεχθούν τη γλώσσα και τη θρησκεία τη βουλγαρική, δηλ. να γίνουν σχισματικοί». Γιαννιάς, ό.π., σ. 120. Επίσης : «Αι πόλεις και τα χωρία της Βορείου Μακεδονίας έγιναν μεν Σλαυόφωνοι από της εποχής των πολέμων μεταξύ Βουλγαρίας και Βυζαντίου, αλλά πάντοτε ήσαν ορθόδοξοι Χριστιανοί και διετήρησαν την Ελληνική των συνείδησιν. Οι Βούλγαροι όμως ειργάσθησαν με μεγάλην πολιτικότητα και έπεισαν μερικούς εκ των κατοίκων, ότι, εφ' όσον ήσαν σλαυόφωνοι ήσαν Βούλγαροι». Ιωάννης Αγγελόπουλος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, διά την ΣΤ' τάξιν του δημοτικού σχολείου*, Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950, σ. 161. Επίσης : «Εκείνο, που περισσότερο από κάθε άλλο τους ενδιέφερε και τους σκανδαλίζει ακόμη, ήταν η Μακεδονία(...)από τα 1900 ωργάνωσαν σώματα κομιτατζήδων και τα έστειλαν εις την Μακεδονίαν με το πρόσχημα να πάρουν δήθεν με το μέρος της Εκκλ. Εξαρχίας τους βουλγαρόφωνους Χριστιανούς της Μακεδονίας και να τους αποσπάσουν από το Πατριαρχείο. Πραγματικά όμως, δια να εξαφανίσουν το Ελληνικόν στοιχείον και να εκβουλαρίσουν την Μακεδονίαν». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 129. Επίσης : «Αλλά και το φερμάνι του Σουλτάνου έλεγε, πως, και άλλες πόλεις και χωριά, που τα κατοικούσαν άλλοι Χριστιανοί, μπορούσαν αν ήθελαν, να υπαχθούν στη Βουλγαρική Εξαρχία. Αυτό ήταν ένα σπουδαίο ζήτημα, που είχε πολλούς κινδύνους, όπως θα ιδούμε, για τους χριστιανούς Έλληνες της Μακεδονίας και γι' αυτό το Οικουμενικό Πατριαρχείο αντιστάθηκε δυο χρόνια στην απόφαση αυτή του Σουλτάνου». Αθηνά Αλοΐζου, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού*, Εκδοτικός οίκος Νικ. Αλικιώτη, Αθήνα, 1950, σ. 166. Στο ίδιο μήκος κύματος και το εγχειρίδιο της δικτατορίας : «Αι εκκλησΐαι και τα σχολεία έπρεπε να εκβουλαρισθούν(...)Προς τον σκοπόν δε αυτόν έστελλον Βουλγάρους διδασκάλους και σχισματικούς ιδικούς των ιερείς». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 144.

⁹⁸ Για τη χρήση βίας από τον αντίπαλο, βουλγαρικό εθνικισμό με στόχο τη διαμόρφωση βουλγαρικής εθνικής συνείδησης, παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Πολλές συμμορίες κομιτατζήδων εσκορπίζαν τον τρόμο και την καταστροφή. Εσκοτώναν προύχοντες, δασκάλους και παπάδες. Έκαιγαν χωριά, άρπάζαν κοπάδια, κατέστρεφαν περιουσίες και γενικά μεταχειρίζονταν κάθε τρομοκρατία για να εξαναγκάσουν τους Έλληνες της Μακεδονίας να γίνουν Βούλγαροι». Σπυρ. Δ. Ράλλη – Ανδρ. Τοξόπουλου – Αδαμ. Τοξόπουλου, *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. Α.Ι.Ράλλης, Αθήνα, 1950, σ. 104. Επίσης : «προσεπάθουν να κάμουν Βούλγαρους τους Έλληνας κατοίκους της(...)Επειδή όμως οι Έλληνες κάτοικοι της Μακεδονίας δεν ήθελαν με κανένα τρόπον να γίνουν Βούλγαροι, οι κομιτατζήδες ήρχισαν να χρησιμοποιούν βίαν». Πετρούνιας, ό.π., σ. 116. Αλλού, οι προσπάθειες του βουλγαρικού εθνικισμού χρονολογούνται «από τα χρόνια ακόμα του Βυζαντίου», όπου την «Ελληνικότητα της Μακεδονίας(...)η Βουλγαρία προσπαθούσε με βίαια, απάνθρωπα και ακατανόμαστα εγκλήματα να την αλλάξει. Σαν συνέπεια της Βουλγαρικής εκείνης τρομοκρατίας ήταν οι Ελληνικοί εκείνοι πληθυσμοί να μιλούν τη Βουλγαρική γλώσσα. Όμως η συνείδησή τους έμεινε Ελληνική». Αλοΐζου, ό.π. σ. 172.

⁹⁹ Πιο χαρακτηριστική και εκτενής, η αναφορά στο εγχειρίδιο του Αγγελόπουλου : «Η Ελλάς ηναγκάσθη να υπογράψη την 24^{ην} Ιουλίου 1923 την συνθήκην της Λωζάνης, δια της οποίας υπεχρέωθη(...)να ανταλλάξη τους Έλληνας κατοίκους της Μ. Ασίας και της Ανατολικής Θράκης με τους ελαχίστους Τούρκους κατοίκους εις την Ελλάδα. Από την ανταλλαγήν αυτήν εξηρέθησαν οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως και της Δυτ. Θράκης. Ήρχισεν τότε η μεγάλη μετανάστευσις. Πλέον από 2 ½ εκατομμύρια άνθρωποι άφησαν κτήματα και σπίτια και χώρας, όπου οι πρόγονοί των πριν από 3.000 χρόνια είχαν στηρίξει με τους μόχθους της εργασίας των. Η ανταλλαγή πληθυσμών υπήρξεν η μεγαλύτερα περιπέτεια της Φυλής», Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 167.

αποφεύγονται καθώς θέτουν εν αμφιβόλω την παραδοχή του ενιαίου και ομοιογενούς έθνους. Οι αποσιωπήσεις και οι παραφθαρτικές πληροφορίες που συναντήσαμε στις αντίστοιχες ενότητες, αποκαλύπτουν μια έκδηλη αμηχανία και αδυναμία να ενταχθεί αρμονικά το γεγονός της ανταλλαγής πληθυσμών στο ιστορικό σχήμα της εθνικής ομοιογένειας.¹⁰⁰ Αντίθετα, στα εγχειρίδια του '56 - όπου η ελληνοτουρκική φιλία και οι αντίστοιχες οδηγίες του ΚΔΓΣΕ δίνουν τον τόνο - έχουμε αναλυτικές και περισσότερο ακριβείς αναφορές στην ανταλλαγή πληθυσμών με βάση τη συνθήκη της Λωζάνης.¹⁰¹

Το έθνος εμφανίζεται ως ομοιογενές και αδιαίρετο. Συνεργάτες των Γερμανών δεν εμφανίζονται σχεδόν πουθενά, ούτε θα ήταν δυνατόν να τέμνουν το ενιαίο εθνικό σώμα κοινωνικές τάξεις, γλωσσικές, θρησκευτικές, πολιτισμικές ή άλλες διαφοροποιήσεις όπως π.χ. η εβραϊκή κοινότητα της Θεσσαλονίκης. Επίσης, το έθνος συμπεριφέρεται με ανθρωπομορφικά χαρακτηριστικά, ξεσηκώνεται σύσσωμο ενάντια στους Ιταλούς¹⁰² και αντιστέκεται ως αδιαίρετο σύνολο κατά τη διάρκεια της κατοχής.¹⁰³ Ιδιαίτερη έμφαση στην τρισχιλιόχρονη εθνική συνέχεια δίνουν οι ιστορικοί παραλληλισμοί που συχνά επαναλαμβάνονται από τους συγγραφείς.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Και οι απομείνοντες, δηλαδή, Έλληνες, της Μ. Ασίας και Θράκης υπεχρεώθησαν να έλθουν εις την Ελλάδα, οι δε Τούρκοι της Μακεδονίας έφυγον και αυτοί εις την Τουρκίαν». Πετρούνιας, ό.π., σ. 126. Ακόμα : «Με τη συνθήκη της Λωζάνης(...)υποχρεωθήκαμε να ανταλλάξουμε τους ελληνικούς πληθυσμούς που από αμνημονεύτων χρόνων εξούσαν στις χώρες εκείνες. Όλοι αυτοί συγκεντρώθηκαν εδώ στην ελεύθερη Ελλάδα, ως πρόσφυγες». Γιαννιάς, ό.π., σ. 133. «Ολόκληρος ο Ελληνισμός της Μικρασίας, που κατοικούσε από αιώνες στα εδάφη της Ιωνίας υποχρεώθηκε να ξεριζωθή και να προσφύγη στην κατεστραμμένη Ελλάδα». Κουρνούτος, ό.π., σ. 102.

¹⁰¹ Για παράδειγμα : «...οι Έλληνες της Μικράς Ασίας και Ανατολικής Θράκης, ήλθον εις την Ελλάδα, οι δε Τούρκοι της Μακεδονίας, Ηπείρου και νήσων επήγαν εις την Τουρκίαν. Έμειναν μόνον εν Τουρκία οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινουπόλεως, των νήσων της Προποντίδος, της Τενέδου και Ίμβρου, εις Ελλάδα δε έμειναν οι Τούρκοι της Δυτικής Θράκης». Γεώργιος Μάνιος, [Ιστορία της νέας Ελλάδος : τάξις ΣΤ'](#), εκδ. Ρέα Σχολικά βιβλία, Αθήνα, 1956, σ. 126. Επίσης : «Έμειναν μόνον οι Έλληνες της Κωνσταντινουπόλεως και οι Τούρκοι της Δυτ. Θράκης». Μπίγκας, ό.π., σ.141.

¹⁰² «Σύσσωμος η Ελλάς εξηγέρθη...ως χαλύβδινον τείχος επί του οποίου εθραύστη η σιδηρόφρακτος στρατιά του αλαζόνος επιδρομέως». Καφεντζής, ό.π., 132.

¹⁰³ «Ο υποδουλωμένος όμως Ελληνικός λαός δεν ελύγισεν. Εσυνέχισεν ακατάβλητος τον αγώνα δια την απελευθέρωσιν της πατρίδος, παρά την πείναν και την τρομοκρατίαν». Αλεξίου, ό.π., σ. 145.

¹⁰⁴ «Ο Ιωάννης Μεταξάς εκείνην την στιγμήν εσκέφθη μόνον την τιμήν της Ελλάδος και τίποτε άλλο. Δια τούτο απήντησε με μίαν λέξιν : «ΟΧΙ». Η Ελλάς εις το πρόσωπον του Ιωάννου Μεταξά, με το ιστορικό «όχι», έκαμεν εκείνο το οποίον έκαμεν ο Λεωνίδας εις τας Θερμοπύλας και ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος εις την Κωνσταντινούπολιν». Μάνιος, ό.π., σ. 130. Επίσης : «Ο βασιλεύς Γεώργιος Β' και ο τότε πρωθυπουργός Ιωάννης Μεταξάς απήντησαν με αγανάκτησιν : «ΟΧΙ!» Το ΟΧΙ αυτό δεν ήτο μια λέξις του βασιλέως και του πρωθυπουργού μόνον ! Ήτο η συμπτκνωμένη απάντησις όλης της Ελληνικής φυλής. Ήτο η ανάστασις του «Μολών Λαβέ» του Λεωνίδα εις τας Θερμοπύλας». Αλεξίου, ό.π., σ.143.

Στη μετεμφυλιακή περίοδο, όπου ο αντικομμουνισμός καθίσταται κυρίαρχη πολιτική γραμμή, η Μακρόνησος αποκαλείται «νέος Παρθενώνας»¹⁰⁵ και η κλασική αρχαιότητα αξιοποιείται για να νομιμοποιήσει την ιδεολογική βάση της «αναμόρφωσης» των πολιτικών κρατουμένων, οι σχολικοί συγγραφείς καλούνται να ευθυγραμμιστούν με τη δημόσια χρήση της εθνικής συνέχειας ως ιδεολογικό πρόταγμα απέναντι στην αποσυνάγωση από τον εθνικό κορμό αριστερά. Συνακόλουθα, να εντάξουν τον «κομμουνιστικό κίνδυνο» και τους ηττημένους του εμφυλίου στο εθνικό ιστορικό συνεχές, ως τμήμα των προαιώνιων εθνικών εχθρών.¹⁰⁶ Η ένταξη της «κομμουνιστικής απειλής» στους εθνικούς εχθρούς προϋποθέτει την εννοιολογική της νοηματοδότηση με το εθνικό πρόσημο «σλαβική», που σηματοδοτεί τον ξενοκίνητο και αντεθνικό της χαρακτήρα. Το εντυπωσιακό είναι ότι, στην ταραγμένη και αβέβαιη συγκυρία του 1950, δεν το πράττουν όλοι. Είτε για λόγους αδράνειας της ιστορικής γραφίδας είτε λόγω του ρευστού πολιτικού περιβάλλοντος είτε ως έκφραση κεντρώων αντιλήψεων συμφιλίωσης, στα σχολικά εγχειρίδια του 1950 εμφανίζονται τόσο περιπτώσεις ευθυγράμμισης¹⁰⁷ και αναπαραγωγής του αντικομμουνιστικού λόγου, όσο και περιπτώσεις – οι περισσότερες – όπου απουσιάζει κάθε αντικομμουνιστική αναφορά.¹⁰⁸ Το ακόμα πιο εντυπωσιακό είναι, ότι το Υπουργείο Παιδείας παρέχει την πολυπόθητη έγκριση και στις δυο περιπτώσεις – η πλήρης εναρμόνιση των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας με τον κυρίαρχο αντικομμουνιστικό λόγο θα καθυστερήσει μέχρι το 1956. Οι πολιτικές εξελίξεις και ιδιαίτερα οι διακυμάνσεις της αμερικανικής πολιτικής στην Ελλάδα πιθανόν να ερμηνεύουν ως ένα βαθμό αυτή την ελαστικότητα των εποπτικών εκπαιδευτικών μηχανισμών του 1950.

Η εθνική συνέχεια επιβεβαιώνεται και από την κοινή προέλευση των προαιώνιων εθνικών εχθρών. Έτσι, εξάιρεται ιδιαίτερα η συνεχής πάλη του έθνους ενάντια στην

¹⁰⁵ Αναφερόμαστε στη γνωστή δήλωση του Παναγιώτη Κανελλόπουλου.

¹⁰⁶ Η γενική ανασκόπηση της ελληνικής ιστορίας στο εγχειρίδιο του Δημητρακόπουλου, φέρει τον υπότιτλο «Ιστορική Ενότητα του Ελληνισμού» και αναφέρει μεταξύ άλλων : «Αν παρακολουθήσωμεν με προσοχήν την Ιστορίαν των απελευθερωτικών αγώνων της Πατρίδος μας θα πεισθώμεν, ότι φυσική και αδιάσπαστος Ιστορική ενότητα κρατεί απ' αρχής μέχρι τέλους». Μια αλυσίδα ηρωικών γεγονότων, από τη γενναία στάση του Παλαιολόγου και τις μάχες του Σουλίου έως το «ΟΧΙ» της «εξηντηλημένης Χώρας» απέναντι στη «Σλαβική απειλή» αποδεικνύει σύμφωνα με το συγγραφέα την αδιάσπαστη εθνική συνέχεια και διαμορφώνει την εικόνα ενός έθνους μαχόμενου ανά τους αιώνες. Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 145.

¹⁰⁷ Με μικρότερη ή μεγαλύτερη ένταση και συχνότητα, αντικομμουνιστικές αναφορές συναντάμε στις περιπτώσεις των εγχειριδίων των: Αντωνόπουλου, Γιαννιά, Δημητρακόπουλου, Κουρούτου, Πετρούνια.

¹⁰⁸ Καμιά απολύτως αντικομμουνιστική αναφορά, άμεση ή έμμεση δεν καταγράφεται στα εγχειρίδια των Αγγελόπουλου, Αλοΐζου, Δαμβουνέλη, Παπασπύρου, Πάτση, Ράλλη.

«ασιατική βαρβαρότητα» η αφετηρία της οποίας τοποθετείται σύμφωνα με το εγχειρίδιο του Αγγελόπουλου από την εποχή ακόμα του Τρωικού πολέμου που ο Πάρις «προσέβαλλε τον Μενέλαον» και μαζί μ' αυτόν «όλους τους Έλληνες». Από τότε σύμφωνα με το συγγραφέα, «οι Ασιατικοί λαοί είναι εχθροί της Ελλάδος με οιονδήποτε όνομα και εάν παρουσιάζονται εις την Ιστορίαν. Εάν λέγονται Πέρσαι, ή Άβαροι, ή Άραβες, ή Σλαύοι ή Τούρκοι. Είναι ασιατικοί λαοί και από την εποχήν εκείνην την προϊστορικήν αρχίζει η πάλη του Ελληνισμού με την ασιατική βαρβαρότητα».¹⁰⁹ Εδώ ο «από βορράν», εξομοιώνεται με τον «εξ ανατολών κίνδυνον», σημασία δεν έχει η ευρωπαϊκή προέλευση, αλλά η κοινή «βαρβαρική» ασιατική καταγωγή. Ενίοτε όμως, ο από βορράν κίνδυνος οδηγεί στον αναπροσανατολισμό των σχέσεων με την Τουρκία : στη διεθνή συγκυρία του 1950, οι δύο «προαιώνιοι εχθροί» εμφανίζονται να αντιμετωπίζουν νέους «κοινούς κινδύνους».¹¹⁰ Εδώ συναντάμε μια ακόμα εσωτερική αντινομία, καθώς, η εγγεγραμμένη στο πεπρωμένο και τη φυσιογνωμία της φυλής εχθρότητα με την Τουρκία, παραμερίζεται κάτω από το βάρος των γεωπολιτικών εξελίξεων και των νέων συμμαχιών που συγκροτούνται στο βαλκανικό χώρο. Η συμφιλίωση με τον προαιώνιο εχθρό εμφανίζεται με μεγαλύτερη σαφήνεια στα εγχειρίδια του '56 καθώς αποτελεί πλέον επίσημη κατεύθυνση του Υπουργείου Παιδείας που διατυπώνεται εμμέσως πλην σαφώς και στην προκήρυξη του διαγωνισμού.¹¹¹

Προνοιακή αντίληψη και νεωτερικά προτάγματα

Καθώς ο βαθμός εκκοσμίκευσης των εγχειριδίων ή αντίθετα εγκλωβισμού των συγγραφέων τους σε μια προνοιακή αντίληψη ποικίλει, αλλού πιο έντονα και αλλού πιο διακριτικά, η Θεία Πρόνοια αποτελεί την κινητήρια δύναμη της ιστορίας.¹¹² Υπόφορη των ρομαντικών της παραδόσεων, η σχολική ιστοριογραφία

¹⁰⁹ Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 3

¹¹⁰ «Από της υπογραφής της ειρήνης της Λωζάνης και έπειτα αι Ελληνοτουρκικαί σχέσεις προώδευσαν καταπληκτικά και την 10 Οκτωβρίου 1930 υπεγράφη εις την Άγκυραν «Συνθήκη φιλίας» μεταξύ των δύο χωρών. Από τότε αι σχέσεις των δύο χωρών προώδευσαν ακόμη περισσότερο και σήμερον Ελλάς και Τουρκία ευρίσκονται εις εγκάρδιον συνεννόησιν, διότι και τα συμφέροντά των είναι κοινά και οι ενδεχόμενοι κίνδυνοι επίσης κοινοί». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 138/139.

¹¹¹ «Ο Ελληνικός λαός(...)συνεφιλώθη με μερικούς από τους χθεσινούς αντιπάλους του, συνεργάζεται μαζί των και επιδίεται εις την ανοικοδόμησιν των ερειπίων». Αλεξίου, ό.π., σ. 147.

¹¹² Τα μετεμφυλιακά εγχειρίδια αποτελούν τη συνέχεια μιας μακρόχρονης παράδοσης. Όπως αναφέρει εύστοχα η Χ. Κουλούρη : «Η έννοια του “προορισμού” αποτελεί συστατικό στοιχείο της ρομαντικής ιστοριογραφίας του 19^{ου} αιώνα. Κάθε έθνος είναι επιφορτισμένο με την πραγματοποίηση κάποιου ιδιαίτερου προορισμού(...)Τα ιστορικά εγχειρίδια, ως το 1914, τα οποία εκτείνονται μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, δίνουν την αίσθηση του ανολοκλήρωτου και ταυτόχρονα – με άμεσες και έμμεσες

αποδίδει στο ελληνικό έθνος μια ιδιαίτερη/υψηλή ιστορική αποστολή ως μήτρα του παγκόσμιου πολιτισμού και προμαχώνα της ελευθερίας.¹¹³ Η εμμονική ιδέα του εθνικού πεπρωμένου, της μοίρας που θέλει την Ελλάδα να μάχεται αδιάλειπτα για την ελευθερία της ενάντια σε ποικίλους εχθρούς, εξωτερικούς ή εσωτερικούς/ξενοκίνητους τοποθετείται στο επίκεντρο της ιστορικής αφήγησης.¹¹⁴ Ενίοτε μάλιστα, η μοίρα, είναι εκείνη που καθορίζει το μέλλον των λαών και κινεί τα νήματα της παγκόσμιας ιστορίας.¹¹⁵

Τούτων δοθέντων, έχει ενδιαφέρον να δούμε, πως αντιμετωπίζει η σχολική ιστορία τα γεγονότα που τέμνουν το συνεχές του ιστορικού χρόνου. Να αναζητήσουμε στις σελίδες τους, για παράδειγμα, πως αντιμετώπισαν οι κατακτημένοι το γεγονός της οθωμανικής κατάκτησης ; Και πως από την εποχή της υποδούλωσης περάσαμε στην εποχή των επαναστάσεων ; Ποια ήταν εκείνη η δύναμη που μετέτρεψε τους υπόδουλους σε επαναστάτες ;

Στα εγχειρίδια συναντήσαμε τρεις εκδοχές :

- I. Η περίοδος μετά την Άλωση είναι μια εποχή θρήνου, όπου το υπόδουλο έθνος μέσα από τους θρύλους και τις παραδόσεις διατηρεί την ελπίδα της απελευθέρωσής του στηριγμένο στη Θεία Πρόνοια. Είναι μια περίοδος εγκαρτέρησης, όπου μπροστά στην αναγνώριση της υπέρτερης ισχύος του κατακτητή, κυριαρχούν η παθητική στάση, η εναπόθεση των προσδοκιών στη σφαίρα του μεταφυσικού. Η προσγείωση από τα θεία στα ανθρώπινα έρχεται μετά, με την παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τις ήττες

αναφορές – αποκτούν ένα χαρακτήρα χρησιμολογίας και αγαθαγγελισμού, όπου δυνάμεις όπως η Θεία Πρόνοια και η φιλελεύθερη φύση της ελληνικής φυλής είναι τα ασφαλέστερα εχέγγυα για την επαλήθευση των χρησμών». Χριστίνα Κουλουρή, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων - Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*. Ιστορικό Αρχείο Ελληνική Νεολαίας, αρ. 18., Αθήνα, 1988, σ. 74/75.

¹¹³ «Το Ελληνικό Έθνος, παρ' όλους τους κινδύνους, τις καταστροφές και τις ερημώσεις σαν το μυθικό φοίνικα, που από την τέφρα του αναγεννάται, θα αγωνίζεται, θα προχωρή πάντα εμπρός. Θα εξακολουθή δε να διδάσκη στην οικουμένη πως τα τέκνα του νοιώθουν να εκτελούν το καθήκον των αγωνιζόμενα εναντίον των παντός είδους εχθρών, για να προασπίσουν την ελευθερία όλου του κόσμου και να σώσουν τον πνευματικό πολιτισμό της ανθρωπότητας. Πολύ, αλήθεια, μεγάλη και σπουδαία η αποστολή του». Δούκας, ό.π., σ. 154.

¹¹⁴ «Από την ιστορία της όμως των τριάκοντα αιώνων γνωρίζουμε, ότι τίποτε δεν εστάθη ούτε θα σταθή ικανό να ανακόψη το δρόμο των πεπρωμένων της». Γιαννιάς, ό.π., σ. 144.

¹¹⁵ Για παράδειγμα, μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο : «Αλλ' είναι φαίνεται μοιραίο η Ελλάς να μη χαιρείται για πολύ καιρό τη χαρά της». Δούκας, ό.π., σ. 149. Επίσης, για την περίοδο του μεσοπολέμου: «Κάποια όμως κακή μοίρα έσπειρε την διχόνοιαν μεταξύ των λαών και όλοι έβλεπον ότι η φαινομενική αυτή ησυχία κρύπτει μίαν μεγάλην καταστροφήν». Πετρούνιας, ό.π., σ. 121. Αλλά και κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής κατάκτησης : «Ρουμάνοι, Βούλγαροι, Σέρβοι, Έλληνες εδούλευαν εις τον βαρύν ζυγόν της κακής των μοίρας». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 3. Ή για τους εμφυλίους κατά τη διάρκεια του '21 : «Κακή μοίρα της Ελλάδας η διχόνοια». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 94.

της στους ρωσοτουρκικούς πολέμους, και την πρόοδο των Ελλήνων στα γράμματα, στο εμπόριο.¹¹⁶

II. Την πρώτη περίοδο των θρήνων και της βαριάς σκλαβιάς, το ελληνικό έθνος εμφανίζεται σε κατάσταση νάρκωσης, σαν να κοιμάται.¹¹⁷ Η σταδιακή αφύπνισή του ενισχύεται πρώτιστα από το ρόλο της εκπαίδευσης και, βεβαίως, από τις ευρωπαϊκές εξελίξεις, τη Γαλλική Επανάσταση και τους ρωσοτουρκικούς πολέμους. Οι αντιλήψεις της εθναφύπνισης, του εθνικού μύθου της «ωραίας κοιμωμένης», δηλαδή του έθνους που ξυπνάει από το βαθύ του λήθαργο για να συναντήσει το πεπρωμένο του, τέμνονται εδώ με το νεωτερικό πρόταγμα.

III. Ολόκληρη η περίοδος της Τουρκοκρατίας αποτελεί μια μακρά σειρά από μάχες, πολέμους, εξεγέρσεις, κινήματα που οργάνωναν με κάθε ευκαιρία οι υπόδουλοι για να αποκτήσουν ξανά την ελευθερία τους.¹¹⁸ Εδώ το έθνος εμφανίζεται αδιάλειπτα μαχόμενο από την πρώτη μέχρι την τελευταία στιγμή.¹¹⁹ Με πλήρη συνείδηση της εθνικής του ταυτότητας και της

¹¹⁶ Ενδεικτικά παραθέτουμε : «Η ιδέα της απελευθέρωσης του Γένους. Από την ιδίαν στιγμήν της υποδουλώσεώς των οι Έλληνες είχαν την ελπίδα της απελευθέρωσώς των. Την ελπίδαν αυτήν εθέρμαινον και έτρεφον οι θρύλοι και αι εθνικαί παραδόσεις(...)Αντί δε να ζητήσουν την βοήθειαν των ξένων, παρηγόρουν οι ίδιοι τας εικόνας της Θεοτόκου και των Αγίων, αι οποίαι εδάκρυζον δια την μοίραν του Γένους(...)Όλα αυτά συνετέλεσαν ώστε οι Έλληνες να αναμένουν εκάστην στιγμήν το εγερτήριον σήμαντρον της Αγίας Σοφίας. Εφόσον όμως η Τουρκία ήτο ακόμη μεγάλη δύναμις, αι ελπίδες απελευθέρωσης ήσαν μικραί. Με τον καιρόν οι Έλληνες ήρχισαν να μορφώνονται. Εμελέτησαν την ιστορίαν των και έμαθαν πως ήτο άλλοτε το ελληνικόν έθνος. Η απλή ελπίς ήρχισε τότε να γίνεται πόθος και φιλοδοξία δια μίαν πατρίδα ελευθέραν και ένδοξον. Έπειτα με τα ταξίδια των οι Έλληνες εγνώρισαν τον πολιτισμόν της Ευρώπης και έγιναν τολμηρότεροι(...)Εξω από την Ελλάδα έβλεπον την Τουρκίαν να παρακαμάξη διαρκώς και να βαδίζη προς την διάλυσιν. Πρώτοι οι Αυστριακοί ενίκησαν τους Τούρκους και τους περιώρισαν μέσα εις την Βαλκανικήν. Έπειτα οι Ρώσοι εξήντησαν αυτούς με διαφόρους πολέμους. Συνεχώς λοιπόν αι ελπίδες των Ελλήνων ενισχύοντο δι' ένα σύντομον λυτρωμόν». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 34 – 35.

¹¹⁷ Ενδεικτικά παραθέτουμε : «Το ναρκωμένο στην αρχή υπόδουλο γένος ξαναζωντανεύει και πάλι και βρίσκει την παλιά του δύναμη στη θάλασσα και στη στεριά». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 22. Επίσης : «Τα πρώτα χρόνια της σκλαβιάς, ύστερα από τόσα βάσανα που υπόφεραν από τους Τούρκους και βλέποντας τη μεγάλη δύναμη που είχε τώρα η Τουρκική Αυτοκρατορία κατάλαβαν, πως για πολύ καιρό, δεν θα μπορούσαν να τα βάλουν με τους Τούρκους για να ελευθερωθούν. Γι' αυτό έμειναν ήσυχοι και για πολλά χρόνια φαίνονταν σαν να αποκοιμήθηκαν. Από μέσα τους όμως έβραζε το μίσος εναντίον του κατακτητού, που συχνά το ζωντάνευαν οι αγώνες των κλεφτών». Αλοΐζου, ό.π., σ. 31.

¹¹⁸ Η άλωση της Πόλης είχε σαν αποτέλεσμα οι Έλληνες να θυμηθούν «την παλιά τους δόξα και να τους ενόση στα πικρά χρόνια της σκλαβιάς σε ένα έθνος χριστιανικό, που έπρεπε να αποκτήση και την πολιτική του ελευθερία». Αλοΐζου, ό.π., σ. 5.

¹¹⁹ Ενδεικτικά παραθέτουμε : «Καθ' όλην την διάρκειαν της μακράς δουλείας οι Έλληνες δεν έμειναν ουδέ μια στιγμήν ήσυχοι. Το Ελληνικόν έθνος δεν ηθέλησε ποτέ να δεχθή ως «τετελεσμένο γεγονός» την Τουρκικήν κατάκτησιν και να αναγνωρίση ότι δεν ήτο δυνατόν να ανακτήση την ελευθερίαν του(...)Αι επαναστάσεις κατά των Τούρκων ήρχισαν αμέσως μετά την κατάκτησιν». Πετρούνιας, ό.π., σ. 33.

ιστορικής του αποστολής, αντιστέκεται, οργανώνεται και εξεγείρεται με όρους έθνους – κράτους που βρίσκεται υπό κατοχή. Με άλλα λόγια, η εικόνα του «υπόδουλου γένους», αποτελεί προβολή στο παρελθόν της κατοχής από τους Οθωμανούς ενός έθνους – κράτους. Έχουμε το στοιχείο του εθνικού τόπου (εθνικές χώρες) ο οποίος ως όφειλε δεν παραδόθηκε αμαχητί αλλά και της προϋπάρχουσας δομής που παραπέμπει στα νεωτερικά έθνη - κράτη : πολιτική, θρησκευτική και πνευματική ηγεσία, συγκροτημένος στρατός και στόλος έστω σε λανθάνουσα μορφή, οικονομικές δυνάμεις.

Με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, ενεργητικά ή παθητικά, το έθνος αργά ή γρήγορα δεν αποδέχεται την προοπτική της υποδούλωσης και, έχοντας εγγεγραμμένη στη φυσιολογία του την αγάπη για την ελευθερία,¹²⁰ θα διεκδικήσει την εθνική του απελευθέρωση. Έντονη είναι εδώ η αίσθηση ενός ιστορικού πεπρωμένου, μιας προνοιακής αντίληψης της ιστορίας που επιφυλάσσει για την Ελλάδα την έξοδο από τη σκοτεινή εποχή της δουλείας.¹²¹ Σε αυτό το ιδεαλιστικό σχήμα είναι που εντάσσονται οι εσωτερικοί ή εξωτερικοί παράγοντες που συνέβαλλαν στην Επανάσταση του '21, ακόμα και ο διαφωτιστικός ρόλος της εκπαίδευσης ή η επιρροή της Γαλλικής Επανάστασης. Και στις τρεις εκδοχές, οι αποτυχίες των προεπαναστατικών κινημάτων των κατακτημένων αποδίδονται στον τοπικό χαρακτήρα τους και στις αυταπάτες που τρέφουν για το ρόλο των Ευρωπαϊκών κρατών. Το πρώτο πρόβλημα θα το αντιμετωπίσει στις επόμενες ενότητες η Φιλική Εταιρεία. Το δεύτερο, μένει να αιωρείται.

Ακολούθως, η ρομαντική ιστορική θεώρηση, ανάγεται σε μια αφήγηση για το '21, όπου οι παραδοσιακές αντιλήψεις συναντώνται με το νεωτερικό εθνικό πρόταγμα και η Επανάσταση νοηματοδοτείται ως Ανάσταση του Έθνους. Έτσι, οι αγωνιστές στην Αγία Λαύρα¹²² και στα Ψαρά¹²³ εναλλάσσουν τις ευχές «Χριστός Ανέστη» και

¹²⁰ «Το πείσμα της Ελληνικής Φυλής για την κατάκτηση της ελευθερίας της, είναι πάντα μια δύναμις ακατάβλητη». Κουρνούτος, ό.π., σ. 15.

¹²¹ «Δεν ξεχνούν, πως τότε η Παναγία τους προστάτευε στους πολέμους εναντίον των βαρβάρων και ύστερα από τους νικηφόρους πολέμους έψαλαν τον Ακάθιστον Ύμνον. Έτσι και τότε που έπεσε η Πόλη πίστευαν, πως θα τους βοηθήσει και θα διώξουν τους τυράννους τους. Πάλι με χρόνια με καιρούς πάλι δικά μας θάνα». Αλοΐζου, ό.π., σ. 3

¹²² «Η επίσημη ημέρα για την έναρξη του Αγώνα έφθασε. Είχε συνδυασθή η Ανάσταση του Γένους να συμπέσει με τον Ευαγγελισμό της Θεοτόκου». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 53.

¹²³ [Οι Ψαριανοί] «έσχισαν την τουρκική σημαία και ψάλλοντας το Χριστός Ανέστη εσήκωσαν την επαναστατική τους». Κουρνούτος, ό.π., σ. 51. Επίσης : «Αμέσως ο λαός έσχισε την τουρκική σημαία και εις τον Πασχαλινόν χαιρετισμόν : “Χριστός Ανέστη” προσέθετε : “Και η Ελλάς Ανέστη”».

«Ελλάς Ανέστη»¹²⁴ και συνδυάζουν τον εορτασμό του Ευαγγελισμού με την Ανάσταση/Επανάσταση,¹²⁵ ο κατ' εξοχήν εθνικός φορέας του νεωτερισμού, η Φιλική Εταιρία προετοιμάζει την «ανάσταση του γένους»,¹²⁶ ενώ ακόμα και οι λαοί της Ευρώπης συμμερίζονται ότι «η Ελλάδα έχει το δικαίωμα ν' αναστηθή».¹²⁷ Η ύψωση της σημαίας στην Αγία Λαύρα,¹²⁸ συνοδευόμενη συχνά και από την αντίστοιχη εικονογράφηση, προβάλλεται ως το εναρκτήριο σάλπισμα της επ-ανάστασης, το αδιαμφισβήτητο κομβικό γεγονός που συνδέει τον ελληνισμό με την ορθοδοξία. Επομένως, τυχόν υποβάθμιση ή παράλειψή του θεωρείται ασυγχώρητο σφάλμα που επισύρει την έντονη κριτική των αρμόδιων εκπαιδευτικών συμβούλων του ΚΓΔΣΕ. Ιδιαίτερα αποκαλυπτική είναι μια από τις ελάχιστες εγκριτικές εκθέσεις εγχειριδίων που σώζονται στα ΓΑΚ, ακριβώς γιατί αναφέρεται σε μια τέτοια παράλειψη. Από την έκθεση αυτή προκύπτουν τα εξής : πρώτον, ότι οι εκπαιδευτικοί σύμβουλοι/μέλη του ΚΓΔΣΕ – όπως πιθανότατα και οι συγγραφείς των σχολικών εγχειριδίων – ήταν γνώστες της κριτικής που αμφισβητούσε το μύθο της Αγίας Λαύρας και δεύτερον, ότι ως τεκμήρια για το «αδιαμφισβήτητο γεγονός», σύμφωνα με το συγκεκριμένο μέλος του ΚΓΔΣΕ, θεωρούνται (α) η «εθνική συνείδησις» που θεωρεί την πράξη αυτή «τελεσθείσα», (β) η «ζωηροτάτη» αίσθηση που προκαλεί στα παιδιά και (γ) η σύμφωνη γνώμη και άλλων συγγραφέων σχολικών εγχειριδίων.¹²⁹

Σακκαδάκης, ό.π., σ. 64.

¹²⁴ Γιαννιάς, ό.π., σ. 50.

¹²⁵ «Ο Γερμανός, με τον στίχον : “Αναστήτω η Ελλάς και διασκορπιθήτωσαν οι εχθροί αυτής”, εσήκωσεν ως σημαίαν το περίφημον Λάβαρον της Αγίας Λαύρας». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 60.

¹²⁶ «Γιατί η Φιλική Εταιρεία είχε πια προετοιμάσει όλους για τη μεγάλη ανάσταση του γένους». Γιαννιάς, ό.π., σ. 48.

¹²⁷ Κουρνούτος, ό.π., σ. 78.

¹²⁸ Για την εθνική μυθολογία και πιο συγκεκριμένα για την Αγία Λαύρα, βλ. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το Γένος στο Έθνος, Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους 1821-1862*, Παπαζήσης, 2004. Επίσης, βλ. Χριστίνα Κουλούρη, *Μύθοι και σύμβολα μιας εθνικής επετείου : πανηγυρικός λόγος στον επίσημο εορτασμό της 25ης Μαρτίου*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή, 1995.

¹²⁹ Πρόκειται για τη δυσμενέστατη αναφορά του Σταμ. Λ. Στεργίου, φιλολόγου καθηγητού, για το εγχειρίδιο των Κατσικά – Δασκαλέα όπου τονίζεται μεταξύ άλλων ότι : «Δεν εξαίρονται σπουδαία γεγονότα όπως λ.χ. 1) τα εν Αγία Λαύρα δια να εννοήσουν οι μαθηταί διατί σήμερον η Αγία Λαύρα θεωρείται εθνικόν προσκύνημα και να δημιουργηθούν εις την ψυχή των βιώματα. Είναι αληθές ότι ημφισβητήθη το γεγονός της υπό του Γερμανού ανυψώσεως του εθνικού λαβάρου εις την Αγ. Λαύραν την 25 Μαρτίου αλλά είναι επίσης αληθές ότι η εθνική συνείδησις παραδέχεται τελεσθείσα την ανύψωσιν της εθνεγερτηρίου σημαίας την 25 Μαρτίου και εν Λαύρα και ζωηροτάτη είναι η παρά τούτων πράξεων ώστε καλώς νομίζω ότι εις τας ιστορίας του Δημοτικού Σχολείου πρέπει να γραφή ότι την 25 Μαρτίου ο Π. Πατρών Γερμανός ύψωσεν τη σημαίαν της ελληνικής επαναστάσεως εις τη μονήν της Αγ. Λαύρας. Αυτή τουλάχιστον τη γνώμη βλέπω ότι έχει και η Ένωσις Σχολικών Βιβλίων «ο Ερμής» και ο κ. Ν. Δημητροκάλης εις την ιστορίαν της Στ' του Δημοτικού Σχολείου». Εκτέλεση της 79995/13-7-59 - Αναφορά Σταμ. Λ. Στεργίου, φιλολόγου καθηγητού, προς Υπουργείον Εθν. Παιδείας και Θρησκευμάτων, Δ/νση Διδακτικών βιβλίων. Γενικά Αρχεία του Κράτους, ΥΠΕΠΘ, Αρχείο Διεύθυνσης Διδακτικών Βιβλίων 1920 – 1970, Αθήνα 2010, Φάκελος 27, Εκθέσεις βοηθητικών βιβλίων Δημοτικού.

Παραδοσιακή αντίληψη και νεωτερικό πρόταγμα αλληλοσυμπληρώνονται, νοθεύονται και μεταλλάσσονται σε ένα ιδιόμορφο αμάλγαμα, όπου η ρήξη με το οθωμανικό παρελθόν και η γέννηση/δημιουργία του νέου κράτους, συνυπάρχουν με την εκδοχή της εθνικής αφύπνισης, την «Ανάσταση του Γένους», την επιστροφή στη λαμπρή παρελθούσα εποχή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και την αποκατάσταση της εθνικής συνέχειας που διακόπηκε μετά τον Κωνσταντίνο τον Παλαιολόγο. Η εξέγερση κατά των αλλόθρησκων Τούρκων προσλαμβάνει τα χαρακτηριστικά ιερού πολέμου καθώς πριν ή μετά τα ηρωικά τους κατορθώματα, οι αγωνιστές προσεύχονται με κατάνυξη, προσδίδοντας ιδιαίτερο θρησκευτικό περιεχόμενο στον επαναστατικό τους αγώνα.¹³⁰ Και είναι σε αυτό το κατανυκτικό περιβάλλον όπου ο θάνατος των αγωνιστών, είτε ηρωικός είτε όχι, περιβάλλεται με μια μεταφυσική αχλή που τους προσδίδει χαρακτηριστικά ημίθεων.¹³¹

Εάν σε ένα πρώτο επίπεδο αφήγησης τοποθετούνται οι ήρωες και η θετική ή αρνητική τους δράση, σε ένα δεύτερο επίπεδο, επάνω από τους πρωταγωνιστές αιωρείται η Θεία Δίκη ως ένας ηθικός κανονιστικός κώδικας που επιβραβεύει τους δίκαιους/καλούς και τιμωρεί τους κακούς/άδικους.¹³² Παράδειγμα, ο Αλή Πασάς όπου σε ολόκληρη την επική αφήγηση των αναμετρήσεων του με τους Σουλιώτες¹³³ χαρακτηρίζεται πανούργος, μοχθηρός, δόλιος, αιμοβόρο και ανθρωπόμορφο κτήνος.¹³⁴ Το τραγικό τέλος του οδηγεί αβίαστα στο συμπέρασμα: οι κακές πράξεις δεν θα μπορούσαν να μείνουν ατιμώρητες. Η ιστορία μετατρέπεται έτσι σε

¹³⁰ «Οι δυο ήρωες λοιπόν πήγαν στην εκκλησία, μετέλαβαν τα άχραντα μυστήρια, προσευχήθηκαν στο Θεό της Ελλάδος για τον πολιτισμό του οποίου ηγωνίζοντο τόσο σκληρά, και ύστερα μπήκαν στα πυρπολικά τους». Κουρνούτος, ό.π., 54.

¹³¹ Βλ. για παράδειγμα, οι αναφορές στο θάνατο του Αθανάσιου Διάκου : «Αι φλόγες περικύκλωσαν το ωραίον σώμα του θύματος. Και εν νέφος καπνού, η ψυχή του, ανήλθεν εις τους ουρανούς». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 87. Επίσης για τον Μπάυρον : «Οι Έλληνες τον υπεδέχθησαν μ' ενθουσιασμό. Τους ήταν θεόσταλτος(...)Αλλά, δυστυχώς κάποια μοίρα κακή, εφθόνησε αυτό το συνταίριασμα. Το υγρό κλίμα του τόπου σκότωσε την υγεία του Άγγλου ποιητού». Κουρνούτος, ό.π., 67/68. Αμέσως μετά το θάνατο του Μπάυρον : «Μία καταγίγς εξέσπασεν εκείνην την στιγμήν εις το Μεσολόγγι. Αστραπαί και κεραυνοί διέσχισον τα σκότη επάνω από την λιμνοθάλασαν. Οι ελεύθεροι πολιορκημένοι κάμνουν τον σταυρόν των και ψιθυρίζουν με δάκρυα εις τους οφθαλμούς : “Ο Βύρων απέθανεν!”». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 119. Άλλοτε πάλι η αφήγηση παραπέμπει περισσότερο σε μοτίβα ή δανεικές φράσεις από τη δημοτική ποίηση. Για παράδειγμα, για την περίοδο μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης : «Μα ήρθαν χρόνια δίσεχτα και κακά». Πάτσης, ό.π., σ. 7.

¹³² «Να χτυπηθή το κακό κατακέφαλα. Αυτό, ήταν το σχέδιο που το επέβαλε σ' όλους ο Κολοκοτρώνης». Κουρνούτος, ό.π., σ. 37. Επίσης : «Για τη δίκαιη τιμωρία των Τουρκοαιγυπτίων χάρηκε όχι μονάχα η Ελλάδα, αλλά και όλος ο πολιτισμένος κόσμος. Ήταν ο θρίαμβος της δικαιοσύνης κατά της αδικίας και της βαρβαρότητας». Γιαννιάς, ό.π., σ. 105.

¹³³ Όπου μεταφέρονται σχεδόν αυτούσια, εκτενή αποσπάσματα από την *Ιστορία του Σουλίου* του Χριστόφορου Περραιβού όπως για παράδειγμα, η υβριστική επιστολή του Λάμπρου Τζαβέλλα το 1792 στον Αλή Πασά. Βλ. Χριστόφορος Περραιβός, *Ιστορία του Σουλίου*, εκδ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις, χ.ε.ε., σ. 30.

¹³⁴ Για παράδειγμα, βλ. Μ. Μπίγκας, ό.π., σ. 41.

δικαστήριο όπου οι καλοί ανταμείβονται και οι κακοί τιμωρούνται.¹³⁵ Αντίστοιχα, ο Καρά Αλή, καθόλου συμπτωματικά, θα αφήσει την τελευταία του πνοή ακριβώς στο σημείο της σφαγής της Χίου,¹³⁶ στη ναυμαχία του Γέροντα η «δόξα της Θυσίας» εκδικείται για τα Ψαρά,¹³⁷ ενώ η καταστροφή του τουρκοαιγυπτιακού στόλου στο Ναυαρίνο αποτελεί δίκαιη τιμωρία¹³⁸ και οι σφαγές στην Τρίπολη λογική συνέπεια των δεινών που υπέστησαν οι κατακτημένοι. Ακόμα και στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, είναι η «θεία Νέμεσις» που εξεδικήθη τους «βαρβάρους», δηλαδή τους Γερμανούς, για τις καταστροφές που προκάλεσαν.¹³⁹

Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ότι έναν και πλέον αιώνα μετά το 1821, οι σχολικοί συγγραφείς, τέκνα αλλά και φορείς της ρομαντικής εθνικιστικής ιστοριογραφίας, διατηρούν και αναπαράγουν το ίδιο μείγμα παραδοσιακής προνοιακής αντίληψης και νεωτερικών εθνικών ιδεών,¹⁴⁰ είναι δέσμιοι των ίδιων προκαταλήψεων και προλήψεων,¹⁴¹ των ίδιων προσλήψεων της ιστορίας και του κόσμου, παλινδρομούν από το εθνικό νεωτερικό πρόταγμα πίσω στους θρύλους του Μαρμαρωμένου Βασιλιά και στα εσχατολογικά κηρύγματα, παραλληλίζοντας τα

¹³⁵ «Αλλά επιτέλους ! Ο θρίαμβος της κακίας και του εγκλήματος, επάνω στον οποίον είχε στήσει την δύναμίν του ο Αλής, είναι πλέον καιρός να σταματήσει. Κανείς δεν ημπορεί να μείνη ατιμώρητος δια τας κακάς του πράξεις. Τα σχέδια του Αλή έγιναν πλέον γνωστά και ο Σουλτάνος απεφάσισε να κηρύξη τον πόλεμον εναντίον του Αλή». Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 65.

¹³⁶ «Μία κεραία έπεσε φλεγόμενη επί του Καρά Αλή και τον επλήγωσεν θανασίμως. Μετεφέρθη εις την παραλίαν και εξέπνευσεν εις το σημείον όπου είχε θανατώσει χιλιάδας αθώων». Σακκαδάκης, ό.π., 83.

¹³⁷ «Τέτοιες νίκες όμως, είναι θανατερές και για τον νικητή. Η δόξα εκδικείται, και εκδικείται σκληρά. Και η δόξα της Θυσίας, μένει πάντα η ισχυρότερη(...)Ο Κανάρης εκδικήθηκε τις σφαγές των συμπατριωτών του». Κουρνούτος, ό.π., σ. 71.

¹³⁸ «Η καταστροφή αυτή των Τουρκοαιγυπτίων ήρθε σαν δίκαιη τιμωρία για τα τόσα κακά και τα απερίγραπτα βάσανα που είχαν κάμει στους Έλληνες». Πάτσης, ό.π., 103.

¹³⁹ «Οι Σύμμαχοι συνέτριψαν την Γερμανίαν και ήδη ευρίσκεται υπό την Κατοχήν των Συμμάχων. Η θεία Νέμεσις εξεδικήθη τους βαρβάρους, οι οποίοι εσκορπίσαν εις τόσας χώρας την ερήμωσιν, την καταστροφήν και πένθη απερίγραπτα». Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 172/173.

¹⁴⁰ Η μήτρα προέλευσης αυτής της ιδιόμορφης διασταύρωσης προνοιακής αντίληψης και νεωτερικότητας, είναι βέβαια η ίδια η επανάσταση του '21 : «Παρά τις αντιθέσεις και τις συγκρούσεις που επέφερε η διάχυση των ιδεών του Διαφωτισμού στις κοινωνίες των Ρωμιών, οι αναφορές στην “ανάσταση του γένους” αποτέλεσαν, εν τέλει, κόμβο συνάντησης και συγκερασμού των νεωτερικών και φιλελεύθερων ιδεών με τον παραδοσιακό κόσμο. Μια συνάντηση η οποία οδήγησε σε αμοιβαίες ενσωματώσεις πολιτισμικών και πολιτικών αρχών και που δεν ευοδώθηκε παρά μέσω επάλληλων συγχύσεων και νοθεύσεων». Νίκος Θεοτοκάς, Νίκος Κοταρίδης, *Η οικονομία της βίας, Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, 2006, σ. 13. Ωστόσο, ο μεταφυσικός λόγος των σχολικών εγχειριδίων, είναι ενδεικτικός για την ανθεκτικότητα της προνοιακής αντίληψης, τη συνέχεια και τον εμπλουτισμό αυτού του ιδιότυπου συγκερασμού ιδεών με το πνεύμα της ρομαντικής ιστορικής σχολής.

¹⁴¹ Ενδεικτικά για την ιδεαλιστική/μεταφυσική αφήγηση : «Ανοιξαν δρόμο για να περάσουν τα γυναικόπαιδα. Μα, άγρια μια φωνή στην κρίσιμη αυτή στιγμή φώναζε “Πίσω”. Ποιος να έδωκε άραγε την προσταγή ; Όλοι εστράφησαν τότε πίσω, εκτός από τους πολεμιστάς. Ποιος φώναζε ; Ο Άδης ! Που συνεπήρε αμέσως χιλιάδες ψυχές κοντά του». Κουρνούτος, ό.π., σ. 77.

πολεμικά προστάγματα των πρωταγωνιστών του '21 με το σάλπισμα της Δευτέρας Παρουσίας¹⁴² και αποκαλώντας το βασιλιά Κωνσταντίνο ως Κωνσταντίνο Β'.

Το «σάβανο της σκλαβιάς» : Η τουρκοκρατία ως σκοτεινή παρένθεση στην εθνική συνέχεια

Με έντονα φορτισμένο συναισθηματικά γλωσσικό ύφος, μέσα από πόνο, αίμα και δάκρυα,¹⁴³ ηρωισμούς και θυσίες, τα σχολικά εγχειρίδια αναπαριστούν ένα έθνος που διένυσε τους τέσσερις αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης ως μια ομοιογενής και πολιτισμικά στεγανή ομάδα, πληρώνοντας το τίμημα της αριθμητικής μείωσης,¹⁴⁴ της οικονομικής οπισθοδρόμησης και της πολιτισμικής καθυστέρησης. Η Τουρκοκρατία έχει χαρακτηριστεί ως η ιστορική ενότητα όπου η εθνική συνείδηση καλλιεργείται στους μαθητές και μαθήτριες μέσω της ταύτισης με τα δεινοπαθήματα των υπόδουλων.¹⁴⁵ Πράγματι, στις ενότητες που μελετήσαμε, τα δεινά των κατακτημένων περιγράφονται αναλυτικά και ειδικά εκείνα που για αυτονόητους λόγους μπορούν να συγκινήσουν περισσότερο. Αναφερόμαστε ιδιαίτερα στο παιδομάζωμα και στη σκηνογράφησή του με δραματικές περιγραφές που συνοδεύονται από την αντίστοιχη

¹⁴² «Τότε ηκούσθη η βροντερά φωνή του Γέρου, ομοία με σάλπιγγα της Δευτέρας Παρουσίας». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 87.

¹⁴³ Ενδεικτικά για τη νοοτροπία των συγγραφέων, τη νοηματοδότηση της έννοιας «υπόδουλοι Έλληνες» και τη μονοσήμαντα αρσενική σημασία της : «Οτι είχαν ήτο εις την διάθεσιν του πρώτου Τούρκου. Τα σπίτια των, τα εισοδήματά των, τα ζώα των, αι γυναίκες των, τα τέκνα των και οι ίδιοι ακόμη». Γ. Καφεντζής, ό.π., σ.11. Παραθέτουμε ακόμη για τα δεινοπαθήματα των Ελλήνων : «Έπρεπε να φορούν παλιά ρούχα, διότι εάν εφόρουν καινούργη, τους τα έπαιρναν οι Τούρκοι. Δεν επετρέπετο να αναβαίνουν εις ίππον, παρά μόνον εις ημίονον και όνον(...)Οι Τούρκοι πολλές φορές έμπαιναν εις τα σπίτια των Ελλήνων και ήρπαζον ότι ήθελον(...)Δια τα ολίγα κτήματα που τοις επέτρεψαν οι Τούρκοι να έχουν, επλήρωναν βαρείς φόρους. Επλήρωναν ακόμη φόρον δια το κεφάλι των». Γ. Μάνιος, ό.π., σ.7. Επίσης : «...οι υπόδουλοι Έλληνες κατήντησαν πτωχοί και εξηθλιωμένοι(...)Οι ναοί των Ελλήνων μετετράπησαν εις τζαμιά και απηγορεύθησαν οι θρησκευτικά τελεταί». Καφεντζής, ό.π., σ.10. Επίσης : «Με την παραμικράν αφορμήν τους συνελάμβανον, τους έδερν και τους βασάνιζον, τους ονόμαζαν περιφρονητικώς ραγιάδες (συρφετόν, κοπάδι)». Β. Πετρούνιας, ό.π., σ. 20.

¹⁴⁴ «Ποτέ συμφορά δεν έπληξεν έθνος, όσον έπληξεν η τουρκική δουλεία την Ελλάδα. Οι Έλληνες εσφάγησαν ή επωλήθησαν ως δούλοι ή εξηναγκάσθησαν να γίνουν μωαμεθανοί(...)Αι σφαγαί, αι διώξεις, ο εξισλαμισμός, το παιδομάζωμα, ο εκπατρισμός συντέλεσαν να ελαττωθή κατά πολύ ο ελληνικός πληθυσμός. Αλλά το Ελληνικόν Έθνος δεν εχάθη. Εσώθη χάρις εις την πίστιν του, την εργατικότητα του, την δύναμιν να ζήση». Κ. Σακκαδάκης, ό.π., σ. 11/14.

¹⁴⁵ «Η σχολική ιστοριογραφία επιχειρεί να εμπνεύσει την αγάπη προς την πατρίδα με δυο τρόπους : πρώτον εμπνέοντας το θαυμασμό για το ένδοξο παρελθόν της και δεύτερον εμπνέοντας τη συμπάθεια και τη συμπόνια για τις δυστυχίες και τα δεινά της(...)Το δεύτερο στόχο εξυπηρετεί κατ' αποκλειστικότητα η ιστορία της Τουρκοκρατίας. Η περίοδος αυτή περιγράφεται ως η πλέον δραματική του ελληνικού ιστορικού βίου και τονίζονται με μεγάλη έμφαση τα δεινά που υπέφεραν οι υπόδουλοι Έλληνες από τη θηριωδία των Τούρκων». Χριστίνα Κουλούρη, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914*, ό.π., σ. 79.

εικονογράφηση.¹⁴⁶ Ωστόσο, δίπλα στα δεινά του έθνους, αναπτύσσονται σχεδόν ισομερώς, ενότητες που αναδεικνύουν τα ηρωικά κατορθώματα των κατακτημένων : κλέφτες και αρματολοί, Σούλι, Μάνη και Σφακιά, Υδραίοι και Σπετσιώτες και τέλος, τα προεπαναστατικά κινήματα, ο Λάμπρος Κατσώνης και το έπος του Σουλίου, συνθέτουν μικρές επικές ηρωικές αφηγήσεις που προκαλούν το θαυμασμό και δικαιώνουν την ιστορική συνέχεια του ένδοξου παρελθόντος.¹⁴⁷

Η σχολική ιστορία προσεγγίζει το παρελθόν με τους όρους και τις σκοπιμότητες του παρόντος.¹⁴⁸ Ελάχιστες φορές γίνεται χρήση του όρου «Οθωμανική Αυτοκρατορία»¹⁴⁹ – μια ή δυο φορές στην εισαγωγή - καθώς ακόμα και στις λίγες περιπτώσεις που παρατίθενται χάρτες, η λεζάντα αναγράφει : το Τουρκικό κράτος.¹⁵⁰ Σε όλα τα εγχειρίδια η περίοδος αναφέρεται ως «τουρκοκρατία» και επαναλαμβάνονται οι όροι «Τούρκοι», «Τουρκία», «τουρκοκρατία», «τουρκική διοίκηση», «τουρκική κυριαρχία», «τουρκική κατάκτηση», «τουρκικός στόλος», «Τούρκοι εισπράκτορες», «τουρκική θηριωδία», κλπ. Επίσης, με τη σκόπιμη γεωγραφική ασάφεια των όρων «ελληνισμός», «ελληνικό κράτος» κλπ. τα εγχειρίδια εμφανίζουν την εικόνα ενός έθνους – κράτους υπό κατοχή.¹⁵¹

Σε κάθε περίπτωση, η Τουρκοκρατία αποτελεί παράγοντα οπισθοδρόμησης και καθυστέρησης σε σχέση με την αναπτυγμένη Δύση, αφού την εποχή που τα δυτικά κράτη προόδευαν, οι Έλληνες πολεμούσαν για την ελευθερία της Ευρώπης ή

¹⁴⁶ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα : «Τουρκική επιτροπή διέτρεχε πόλεις και χωρία και ήρπαζε χωρίς οίκτον (χωρίς λύπη) τα νεαρά Ελληνόπουλα από τας αγκάλας των μητέρων των. Ούτε κλάματα, ούτε δάκρυα, ούτε καρδιές που εσπάραζαν δεν εσυγκινούσαν τους αγρίους κατακτητάς. Πολλάκις οι γονείς επαρακαλούσαν τον Θεόν να πάρη καλύτερον τα παιδιά των παρά να πέσουν εις τα χέρια των απίστων. Και δεν ήσαν σπάνια αι περιπτώσεις, που αι ταλαίπωροι μητέρες, απελπισμένα από την φρίκην, έπνιγαν εις την αγκάλην των τα παιδιά των, άμα έβλεπαν να πλησιάζη η συνοδεία του παιδομαζώματος». Χ. Δημητρακόπουλος, ό.π., σ.10-11. Επίσης : «Οι καημένοι οι γονείς ! Με τη βία παρουσιάζαν τα παιδιά τους. Οι μητέρες με δάκρυα άφηναν από την αγκαλιά τα παιδιά τους, που τα άρπαζαν οι Τούρκοι και τα εξοφάνιζαν». Ν. Παπασπύρου, ό.π., σ. 20.

¹⁴⁷ Ίσως αυτή η στόχευση να εξηγεί την ανισομερή κατανομή της ύλης εντός της ενότητας της Τουρκοκρατίας, ανάμεσα στο μέρος που αναφέρεται στη μακρά διάρκεια της υποδούλωσης και στο μέρος που παρατίθεται η μακροσκελής αφήγηση του έπους του Σουλίου.

¹⁴⁸ Σε αντίστοιχη μελέτη των σύγχρονων εγχειριδίων, η Φραγκουδάκη εκτιμά ότι η υποκατάσταση του όρου «Οθωμανική Αυτοκρατορία» από άλλες εκφράσεις «είναι έμμεση αποσιώπηση της σημασίας, της δύναμης, της εξάπλωσης και του κύρους της». Άννα Φραγκουδάκη, « “Απόγονοι” Ελλήνων “από τη μυκηναϊκή εποχή” : η ανάλυση των εγχειριδίων ιστορίας», στο Α.Φραγκουδάκη, Θ.Δραγώνα, (επιμ.), *Τι είν’ η πατρίδα μας, Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση*, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997, σ. 369.

¹⁴⁹ Π.χ. «οθωμανική κυβέρνησις», Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 5 ή «οθωμανικό κράτος», Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 17.

¹⁵⁰ Γιαννιάς, ό.π., σ. 23.

¹⁵¹ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Έτσι το ελληνικό κράτος δεν υπήρχε πλέον. Έσβησε». Μάνιος, ό.π., σ. 3, «Από τα βάσανα αυτά, πολλοί Έλληνες αναγκάστηκαν να φύγουν από την Ελλάδα. Πήγαν σε άλλα κράτη της Ευρώπης...». Πάτση, ό.π., σ. 15.

παρέμεναν σκλαβωμένοι και αβοήθητοι.¹⁵² Πρόκειται για μια εκτίμηση που έστω έμμεσα, αξιολογεί στην κλίμακα της ιεραρχίας εθνών και πολιτισμών τα ευρωπαϊκά έθνη, την Ελλάδα και την Τουρκία, ερμηνεύει την εθνική υπανάπτυξη και καλλιιεργεί ένα αίσθημα ανεκπλήρωτης οφειλής της Δύσης έναντι του έθνους.

Θρησκευτική και πολιτική οργάνωση του κατακτημένου έθνους

Ο Πατριάρχης, με τα θρησκευτικά, διοικητικά, δικαστικά και οικονομικά προνόμια που του αποδίδονται, αποτελεί το θρησκευτικό ηγέτη όλων των υπόδουλων χριστιανών αλλά ταυτόχρονα τον Εθνάρχη των σκλαβωμένων Ελλήνων.¹⁵³ Έτσι, η εκκλησία αναδεικνύεται σε ραχοκοκαλιά του υπόδουλου έθνους, θεματοφύλακα της πολιτισμικής του συνέχειας.¹⁵⁴

Η παραχώρηση προνομίων στους κατακτημένους λαούς και η οργάνωση των κοινοτήτων αναδεικνύει, έστω έμμεσα, δυο βασικές λειτουργίες της κατακτητικής κοινωνίας : την απόσπαση πλεονάσματος και την ανάπτυξη μηχανισμών επιτήρησης και ελέγχου.¹⁵⁵ Έτσι, οι κατακτητές οικειοποιούνται τον τρόπο οργάνωσης των κοινοτήτων και τον αξιοποιούν ως μηχανισμό είσπραξης των φόρων και ταυτόχρονα ως μηχανισμό επιτήρησης και ελέγχου.¹⁵⁶ Σε αυτό το πλαίσιο επιτήρησης, οι κοτζαμπάσηδες επιφορτίζονται με ένα διπλό ρόλο : λειτουργούν ως εκπρόσωποι της οθωμανικής εξουσίας, τοπικοί εισπράκτορες και επιτηρητές της τάξης και ταυτόχρονα, ως εκπρόσωποι των κατακτημένων στους κατακτητές.¹⁵⁷ Ο ίδιος διπλός

¹⁵² «Να γιατί έμεινε η χώρα μας φτωχή και απολίτιστη. Γιατί, όταν πολεμούσε να σώσει την Ευρώπη από την Οθωμανική βαρβαρότητα, εκείνη έμεινε αδιάφορη. Και όταν αργότερα η Ελλάδα μας σκλαβώθηκε, δεν τη βοήθησε κανείς και χρειάστηκαν 400 χρόνια σκλαβιά, για ν' αρπάξει μόνη της τα όπλα και να ελευθερωθή». Πάτση Α., Σίβα Κ., ό.π., σ. 12.

¹⁵³ «Η ψυχή του έθνους τώρα πια έγινε ο πατριάρχης. Αυτός ήταν ο Εθνάρχης μας». Γιαννιάς, ό.π., σ. 8

¹⁵⁴ «Σαν τα πουλάκια, που φοβισμένα μαζεύονται κάτω από τα φτερά της κλώσσας, όταν αρπακτικό γεράκι πετά επάνω τους, έτσι κι οι Έλληνες μαζεύτηκαν στον καιρό της Τουρκοκρατίας γύρω από την Εκκλησία τους». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 12.

¹⁵⁵ «Ο Σουλτάνος(...)εσκέφθη, πως δεν θα ήταν καθόλου συμφέρον στην Αυτοκρατορία του να ξεπαστρέψει ολόκληρον τον Χριστιανικό κόσμο που υπεδούλωσε, επειδή μπορούσε πολύ ωραία να τον βάζει να εργάζεται για λογαριασμό δικό του». Κουρνοντός, ό.π., σ. 6.

¹⁵⁶ «Έπειτα είδε, πως οι Έλληνες ήταν λαός εργατικός, φιλοπρόοδος και πολιτισμένος. Εσκέφθηκε τότε ότι ήταν συμφέρον του να φερθή στους υποδουλωμένους χριστιανούς με αγάπη και καλωσύνη. Έτσι θα είχε διπλή ωφέλεια. Πρώτον ότι θα ζούσαν ειρηνικά και τα δύο στοιχεία δηλ. οι κατακτητές και οι υποδουλωμένοι και δεύτερον ότι οι υποδουλωμένοι ευχαρίστως θα εργάζονταν και θα βοηθούσαν για να προοδεύσει και να ευτυχήσει η νέα Τουρκική αυτοκρατορία». Γιαννιάς, ό.π., σ. 6.

¹⁵⁷ «Οι Κοτζαμπάσηδες αυτοί ήταν υποχρεωμένοι να συγκεντρώνουν τους φόρους και να τους παραδίδουν στους Τούρκους εισπράκτορες. Έπρεπε να συμβουλευούν τους Έλληνες να κάθονται φρόνιμα και να σέβονται τους Τουρκικούς νόμους(...)Αυτά όμως τα προνόμια που οι Τούρκοι τα επέτρεπαν για το συμφέρον τους, ωφέλησαν πάρα πολύ τους Έλληνες. Κάθε κοινότητα ήταν σαν ένα μικρό Ελληνικό κράτος». Πάτση, ό.π., σ. 17.

ρόλος αποδίδεται και στις κοινότητες : διευκολύνουν τον κατακτητή στην είσπραξη των φόρων και την επιτήρηση της τάξης και επιτρέπουν στον κατακτημένο να διατηρήσει εθνικούς θεσμούς αναφοράς και να οργανώσει την κοινωνική του ζωή.¹⁵⁸ Το σημείο ισορροπίας αυτής της διπλής συνύπαρξης αποδίδεται μάλλον στην αδυναμία του κατακτητή. Είναι οι Τούρκοι, που ως λαός πολεμικός και απολίτιστος αδυνατούν να συγκροτήσουν μηχανισμούς είσπραξης και διοίκησης και υποχρεώνονται να παραχωρήσουν αυτή τη δυνατότητα στους κατακτημένους.¹⁵⁹

Η πρόοδος και η οικονομική ανάπτυξη των κοινοτήτων εμφανίζεται να είναι αντιστρόφως ανάλογη με την παρουσία των Οθωμανών στο εσωτερικό τους. Έτσι, η μικρή παρουσία κατακτητών σε κάποιες κοινότητες θα συντελέσει στην ανάδειξή τους σε οικονομικά κέντρα.¹⁶⁰

Αντίστοιχα με τους κοτζαμπάσηδες, οι Φαναριώτες, παρ' ότι υπάλληλοι του σουλτάνου εμφανίζονται ως συμπαγής εθνική ομάδα που αξιοποιεί τη στρατηγική της θέση στην οθωμανική διοίκηση για να εξυπηρετήσει τα εθνικά συμφέροντα.¹⁶¹ Είναι το τίμημα που πληρώνουν οι κατακτητές, αφού ως αμόρφωτοι που είναι, υποχρεώνονται να προσλαμβάνουν σε θέσεις – κλειδιά, μορφωμένα στοιχεία από την κοινότητα των κατακτημένων.

Ο ρόλος των κληρικών, των κοτζαμπάσηδων και των Φαναριωτών εμφανίζεται στα εγχειρίδια μονοσήμαντα εθνικός. Η εθνική ιστοριογραφία και η σχολική εκλαϊκευμένη εκδοχή της δεν συμπίπτουν απαραίτητα. Η δεύτερη δεν είναι κατ' ανάγκην πιστό αντίγραφο της πρώτης καθώς εκλαΐκευση σημαίνει, μεταξύ άλλων, αφαίρεση από την ιστορική αφήγηση όλων των στοιχείων που ενδεχομένως αμφισβητούν την εθνική ομοιογένεια προκαλώντας σύγχυση στο μαθητικό πληθυσμό.¹⁶²

¹⁵⁸ «...κάθε ελληνικόν χωρίον απετέλει μίαν κοινότητα με προεστούς εντοπίους. Τούτο συνετέλεσεν εις το να διατηρηθή η ενότης του δουλωμένου λαού, να καταστή ολιγώτερον καταστρεπτική η Τουρκική τυραννία και να οργανωθή ο βίος του υπόδουλου Ελληνισμού». Καφεντζής, ό.π. σ. 19.

¹⁵⁹ «Η διοικήσεις των σκλαβωμένων χωρών πολύ ολίγον ενδιέφερον τους Τούρκους. Ενδιαφέροντο μόνον, πώς να αυξήσουν τα οικονομικά του κράτους. Η αρπαγή των κτημάτων και των περιουσιών των Ελλήνων δεν έφθανε. Έπρεπε να εισπράττωνται οι φόροι». Αγγελόπουλος, ό.π., 16.

¹⁶⁰ «Ελληνικές κοινότητες, που προόδευσαν περισσότερο ήσαν εκείνες, που βρίσκονταν σε ορεινούς τόπους ή σε μικρά νησιά, γιατί εκεί δεν ζούσαν Τούρκοι, ή αν υπήρχαν ήσαν πολύ λίγους». Αλοΐζου, ό.π., σ. 17.

¹⁶¹ «Οι Τούρκοι ήσαν λαός πολεμικός, αλλ' αμόρφωτος και αγράμματος(...)Δια τούτο, μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, η Τουρκική Κυβέρνησις ευρέθη εις την ανάγκη να παίρνη εις την υπηρεσίαν της εγγράμματους Έλληνας(...)Οι Φαναριώται ίδρυσαν σχολεία, Ελληνικά τυπογραφεία, εξέδιδον διάφορα εκκλησιαστικά συγγράμματα και προσέφεραν πολλάς υπηρεσίας εις το σκλαβωμένον έθνος». Αλεξίου, ό.π., σ. 26.

¹⁶² Για παράδειγμα, για τους Φαναριώτες, ο Παπαρρηγόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά : «Οι Φαναριώται εκακολογήθησαν κατά πολλούς και διάφορους τρόπους. Η αλήθεια είναι ότι εις ολίγα σημεία της ζωής των και της πολιτείας των ημπορούσαν δικαίως να κατακριθούν. Εξ αυτών ολίγοι μόνον είχαν αξιοπρεπείς σχέσεις προς τους κατακτητάς. Και όμως οι περισσότεροι εφέροντο

Ένοπλοι στο βουνό και στη θάλασσα : ο στρατός και ο στόλος του υπόδουλου έθνους

Η παρουσία, η δράση και ο κοινωνικός ρόλος των κλεφταρματολών, εντάσσονται μονοσήμαντα στο ερμηνευτικό πλαίσιο της εθνικής αποστολής. Οι τίτλοι που συνοδεύουν τις σχετικές ενότητες και το περιεχόμενό τους, αναπαράγοντας τα στερεότυπα του Παπαρρηγόπουλου για την κλεφτουριά,¹⁶³ δεν αφήνουν κανένα περιθώριο παρερμηνείας. Οι κλέφτες και οι αρματολοί, είναι οι «κατά ξηράν ένοπλοι δυνάμεις του υπόδουλου ελληνισμού»¹⁶⁴ αποτελούν το στρατό ξηράς της κατακτημένης πατρίδας,¹⁶⁵ την ένοπλη δύναμη η οποία με τη μορφή δομημένων στρατιωτικών σωμάτων, λειτουργεί, αναπαράγεται και δρα στο όνομα του έθνους.¹⁶⁶

Τα σώματα αυτά, αποτελούν προϊόν της εθνικής καταπίεσης, των δεινών που υπέστη ο υπόδουλος ελληνισμός.¹⁶⁷ Τροφοδοτούνται από τους πιο θαρραλέους και ανυπότακτους Έλληνες που δεν σκύβουν το κεφάλι στον κατακτητή και έρχονται σε ρήξη με την οθωμανική εξουσία.¹⁶⁸ Σε κάποιες περιπτώσεις, το ερμηνευτικό σχήμα αντιστρέφεται : είναι οι Τούρκοι που καταδιώκουν πολλούς Έλληνες και τους υποχρεώνουν να καταφύγουν στα όρη.¹⁶⁹

Η διάρρηξη με τις συνθήκες υποδούλωσης, σηματοδοτείται με την απόσχιση από τον πεδινό κατακτημένο τόπο της κοινότητας και την έξοδο στα όρη που αποτελούν το πλαίσιο υποδοχής και δράσης των κλεφτών.¹⁷⁰ Ορεινοί και απρόσιτοι είναι επίσης

υπεροπτικός προς τους ομογενείς και ελησμώνουν ότι η υπεροχή των εκρέμετο από λεπτόν νήμα και ότι η ίδια ισχυρά τυραννία εκρέμετο εξ ίσου επάνω των και επάνω εις τους ομοφύλους, τους οποίους επεριφρονούσαν». Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος, *Επίτομος ιστορία του ελληνικού έθνους*, Αθήνα, Περγαμηνάι, 1955, σ. 433.

¹⁶³ «Πεζικαί και ναυτικά δυνάμεις. Αρματολοί και κλέφτες. Τας πεζικάς δυνάμεις, αι οποίαι οργανώθησαν υπό του νέου Ελληνισμού κατά την τουρκοκρατίαν, αποτελούσαν οι λεγόμενοι κλέφτες και αρματολοί». Παπαρρηγόπουλος, *ό.π.*, 453.

¹⁶⁴ Σακαδάκης, *ό.π.*, σ. 20.

¹⁶⁵ Βλ. και «Πεζικαί Δυνάμεις της σκλαβωμένης χώρας», Δημητρακόπουλος, *ό.π.*, σ. 20, «Πολεμικά δυνάμεις του Τουρκοκρατουμένου ελληνισμού», Πετρούνιας, *ό.π.*, σ. 29.

¹⁶⁶ «το Έθνος αποκτούσε τους στρατιώτας του». Αγγελόπουλος, *ό.π.*, σ. 20.

¹⁶⁷ «Παρά τα θρησκευτικά και πολιτικά προνόμια, τα οποία εδόθησαν εις τους Έλληνας υπό του Πορθητού, μερικοί κακοί Τούρκοι εξηκολούθουν να βασανίζουν πάντα μη Μωαμεθανόν. Πολλοί Έλληνες, επειδή δεν ημπορούσαν να υποφέρουν τα βάσανα, ωπλίζοντο και ανέβαιναν εις τα βουνά(...)και ετιμώνουν αυτούς τους κακούς Τούρκους». Μάνιος, *ό.π.*, σ. 11.

¹⁶⁸ «Ωστόσο όμως κι εδώ στην Ελλάδα δεν έγιναν όλοι οι Έλληνες ραγιάδες. Δεν έσκυψαν όλοι το κεφάλι μπροστά στον κατακτητή. Οι πιο ανδρείοι έπαιρναν τα όπλα κι ανέβαιναν στα βουνά, όπου εζούσαν ελεύθεροι πολεμώντας τους Τούρκους». Γιαννιάς, *ό.π.*, σ. 12.

¹⁶⁹ «Πολλοί Έλληνες, οι οποίοι περιέπιπτον εις την δυσμένειαν των Τούρκων και κατεδιώκοντο, κατεύφενγον εις τα όρη». Καφεντζής, *ό.π.*, σ. 15.

¹⁷⁰ Για τον κλεφταρματολό που «αν και κατακτημένος εξοπλίστηκε και λεηλατεί όπως αρμόζει σε κατακτητές», βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993.

και οι τόποι της Μάνης, του Σουλίου και των Σφακίων. Εδώ είναι και πάλι ο τόπος που καθορίζει τη φιλελεύθερη φυσιογνωμία και τον πολεμικό χαρακτήρα των κατοίκων και συνακόλουθα το βαθμό αυτονομίας τους μέσα στο κατακτητικό σύστημα. Οι αποτυχημένες προσπάθειες των κατακτητών να υποτάξουν τα τελευταία αυτά οχυρά αναδεικνύουν το χαρακτήρα τους ως ελεύθερα εδάφη των πεζικών δυνάμεων του έθνους και απάτητους τόπους. Η γεωγραφία του κατακτημένου εθνικού χώρου διχοτομείται έτσι, σε τόπους σκλαβιάς και τόπους ελευθερίας.

Αν όμως η ρήξη με την οθωμανική εξουσία συνοδεύεται από την ένοπλη έξοδο σε ένα τόπο δύσβατο και δυσπρόσιτο, η επιβίωση, η λειτουργία και η αναπαραγωγή των κλέφτικων ομάδων, στηρίζεται επιπλέον στις πολεμικές αρετές των κλεφτών και τις σχεδόν υπεράνθρωπες ικανότητές τους.¹⁷¹ Στις σελίδες των σχολικών εγχειριδίων επαναλαμβάνονται τα λεκτικά μοτίβα που ανακλούν το στερεότυπο του γενναίου, ατρόμητου κλέφτη, που αντέχει στις κακουχίες και τα βασανιστήρια, δεν προσκυνάει,¹⁷² δεν στρέφεται ποτέ ενάντια στους ομοεθνείς του, δεν επιτίθεται σε εκκλησίες και μοναστήρια, σέβεται τις γυναίκες και τα παιδιά, δεν βασανίζει τους αιχμάλωτους.¹⁷³ Η σχολική ιστοριογραφία, αντανακλώντας τα κυρίαρχα ιστορικά σχήματα, διαμορφώνει μια ρομαντική εικόνα για τους κλέφτες και τους αρματολούς – όπου καθοριστικό ρόλο παίζει η πρωταγωνιστική θέση τους στα γεγονότα της Επανάστασης – και προβάλλει αυτή την εικόνα στον παρελθόντα χρόνο των πρώτων αιώνων της οθωμανικής κατάκτησης.¹⁷⁴ Επιπλέον, στη μετεμφυλιακή περίοδο όπου η

¹⁷¹ «Αι παραδόσεις αναφέρουν απίστευτα κατορθώματα. Ο Νικοτσάρας συνηγωνίζετο εις το τρέξιμον και το ταχύτερον άλγον. Επίσης ηδύνατο να πηδήση επτά άλογα εις την σειράν. Όταν έτρεχε ο Ζαχαριάς, αι πτέρναι του ήγγιζον τα ώτα του. Ο Καρατάσος ημπορούσε να περάση την σφαιράν μέσα από το δακτυλίδι». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 22.

¹⁷² «Οσάκις πασάς ή βεζύρης (υπουργός) προσεκάλει κλέφτην να “προσκυνήση” ελάμβανε την απάντησιν : Πασά μου έχω το σπαθί, βεζύρη το τουφέκι...Κάλλιο να ζω με τα θηριά παρά να ζω με Τούρκους...». Σακκαδάκης ό.π., σ. 23.

¹⁷³ «Ήσαν τίμιοι και είχαν γενναία αισθήματα. Το θρησκευτικόν αίσθημα το είχαν ανεπτυγμένον εις αφάνταστον βαθμόν. Ποτέ δεν ήγγιζαν πράγμα, που ανήκεν εις Εκκλησίας και Μοναστήρια». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 21.

¹⁷⁴ Άλλη μια περίπτωση εξωραϊσμού και λογοκρισίας της εθνικής ιστοριογραφίας. Παραθέτουμε μια λιγότερο ωραιοποιημένη εικόνα από αποσπάσματα και πάλι του Παπαρρηγόπουλου : «Εκεί επάνω με την εκουσίαν ή την αναγκαστικήν σύμπραξιν των κατοίκων των απροσίτων εκείνων κωμών και χωρίων εσημάτισαν στρατόπεδα, από τα οποία κατέβαινον εις τας πεδιάδας και εις τας πόλεις, ελήστευον τους αλλοθρήσκους τυράννους, κάποτε δε και τους ομοθρήσκους δούλους, και δι αυτό ακριβώς ονομάστησαν κλέφτες(...)Αλλά κάποτε ηναγκάζοντο να ληστεύουν και αυτούς τους ομοφύλους και ομοθρήσκους, με την δικαιολογίαν ότι ήσαν υπηρέται ή ενοικιασταί των Τούρκων(...)πολλάκις οι κλέφτες συνελάμβανον ή τους προεστούς αυτούς ή συγγενείς των προεστών(...)Μετά τους προεστούς οι κλέφτες ιδίως ευχαριστούντο να υποχρεώνουν εις πληρωμήν λύτρων τους καλογήρους, προς τους οποίους δεν είχαν καμμίαν ιδιαιτέραν συμπάθειαν, και τους παπάδες, όταν συνέβαινε να είναι ούτοι προεστοί των χωρίων και ένεκα τούτου κάποτε εχθροί των κλεφτών(...)Τελευταίον, όταν δεν είχαν Τούρκους, καλογήρους και προεστούς, οι κλέφτες εφορολογούσαν τα χωρία ή και αυτές τας πόλεις(...)Ίσως οι άνθρωποι αυτοί, οι περισσότεροι τουλάχιστον εξ αυτών, δεν είχαν την συνείδησιν της εθνικής και πολιτικής ανεξαρτησίας· ίσως εμάχοντο κατά των Τούρκων κινούμενοι από ισχυροτάτην συναίσθησιν της ατομικής ελευθερίας και

αριστερή ιστοριογραφία και ο πολιτικός λόγος του ΕΑΜ και της εαμογενούς αριστεράς αναδείκνυε τους κλεφταρματολούς ως τις προγονικές φιγούρες των ανταρτών, ως τις μορφές που νομιμοποιούσαν πολιτικά και δικαίωναν ιστορικά το αντάρτικο κίνημα, η εθνική ιστοριογραφία όφειλε να σηματοδοτήσει το κίνημα της κλεφτουριάς με τα δικά της πολιτικά πρόσημα. Έτσι, οι κλέφτες χαρακτηρίζονται ως φιλελεύθεροι άνδρες¹⁷⁵ που μάχονταν για την πατρίδα και τη θρησκεία. Σε αντιπαράθεση με το αρνητικό στερεότυπο του ληστοσυμμορίτη που καλλιεργούσε η εθνικόφρονη παράταξη, οι κλέφτικες ομάδες απεικονίζονται όχι ως μπουλούκια παράνομων ατάκτων αλλά ως στρατιωτικά σώματα με δομή, εσωτερική ιεραρχία, κανόνες και κώδικες τιμής.

Η δράση και τα κίνητρα όλων αυτών των δυνάμεων είναι αμιγώς εθνικά – δεν χωρούν εδώ οι αναφορές του Παπαρρηγόπουλου για επιθέσεις κλεφτών σε ομοεθνείς, εθνική καταγωγή των Σουλιωτών, φορολόγηση των γειτονικών χωριών από τους Σουλιώτες.¹⁷⁶ Αντιπροσωπεύουν την ένοπλη απάντηση του υπόδουλου έθνους στα δεινά της κατάκτησης, διασώζουν την τιμή και την αξιοπρέπεια των υπόδουλων, εκδικούνται για τις συμφορές των σκλαβωμένων και αποσπούν αγαθά αποκλειστικά από τους εχθρούς της πατρίδας.

Η μετατροπή των κλεφτών σε αρματολούς ως μια ενοχλητική ανορθογραφία που διαπερνά το δίπολο κατακτητών – κατακτημένων, προκαλεί ρωγμές στο εθνικό αφήγημα και αμηχανία στους σχολικούς ιστοριογράφους. Αρματολός είναι ο φύλακας που διορίζεται από την οθωμανική εξουσία για να επιτηρεί την τάξη – σε

της χριστιανικής πίστεως παρά από το υψηλότερο αίσθημα της όλης πατρίδος». Παπαρρηγόπουλος, ό.π., σ. 454, 459, 460 και 463.

¹⁷⁵ «Οι Έλληνες, άνθρωποι πολιτισμένοι και φιλελεύθεροι, δε μπορούσαν να υποφέρουν τέτοιους εξευτελισμούς από τους βάρβαρους Τούρκους. Γι' αυτό, όπως είδαμε, οι πλουσιώτεροι και οι πιο μορφωμένοι έφυγαν στις ξένες χώρες, για να απαλλαγούν από τις αγγαρείες και τις ταπεινώσεις. Όσοι δεν μπορούσαν να φύγουν στο εξωτερικό άφησαν τη σκλαβιά και έπιαναν τα απόκρημνα βουνά, όπου ζούσαν ελεύθεροι. Για τους Έλληνες κλέφτης ήταν το γενναίο και φιλελεύθερο παλληκάρι, που μισούσε τους Τούρκους, δεν μπορούσε να υποφέρει τη σκλαβιά και έπιανε τα βουνά». Παπασπύρου, ό.π., σ. 12. «Οι φιλελεύθεροι ούτοι άνδρες, ωνομάζοντο Κλέφται». Καφεντζής, ό.π., σ. 15.

¹⁷⁶ Βλ. για την εθνική καταγωγή των Σουλιωτών και τους μηχανισμούς φορολόγησης που διέθεταν : «Ήσαν δε οι Σουλιώται κράμα Ελλήνων και εξελληνισθέντων Αλβανών και ένας από τους σπουδαιότερους γόνους του συνοικεσίου των δυο φυλών το οποίον ήρχισεν από του 14^{ου} αιώνος και εσυνεχίσθη μέχρι και των τελευταίων ετών. Η αλβανική φυλή εδυνάμωσε το πολεμικόν πνεύμα της ελληνικής, η δε ελληνική ενέπνευσεν εις την αλβανικήν τα ευγενέστατα συναισθήματα της φιλοπατρίας, της φιλομαθείας και της ευνομίας. Τα δυο ωραιότατα προϊόντα του συνδυασμού τούτου υπήρξαν οι Σουλιώται εις την Στερεάν, οι Υδραίοι και οι Σπετσιώται εις την θάλασσαν(...)Οι Σουλιώτες πλήρωναν χαράτσι και δεκάτη στους Οθωμανούς(...)Συγχρόνως όμως εισέπραττον την ιδίαν δεκάτην και το αυτό χαράτσι από τα κατακτηθέντα υπ' αυτών χωρία. Ωστε ήσαν συγχρόνως άρχοντες και αρχόμενοι. Αλλά και τούτο δεν ήτο αρκετόν. Εκτός του φόρου, τον οποίον εισέπραττον από τους κατακτηθέντας, ελάμβανον και ιδιαίτεράν χρηματικήν εισφοράν από τους γείτονας αγάδες και πασάδες, δια να μη λεηλατούν τα κτήματά των». Παπαρρηγόπουλος ό.π., σ. 466 και 465.

μια περίπτωση μάλιστα παρομοιάζεται με το χωροφύλακα.¹⁷⁷ Πως είναι δυνατόν οι ανυπότακτοι κλέφτες να προσκυνάνε και να μετατρέπονται σε αρματολούς τροφοδοτώντας με ένοπλο δυναμικό τους κατακτητικούς μηχανισμούς τήρησης της τάξης ; Η αντίστροφη ανάγνωση του προσκυνήματος και συνακόλουθα η αντιστροφή ρόλων και συσχετισμών είναι η ομόφωνη απάντηση όλων των σχολικών εγχειριδίων : δεν είναι οι κλέφτες που συνθηκολογούσαν αλλά οι Οθωμανοί που υποχρεώνονταν σε συμφωνία μαζί τους.¹⁷⁸ Συμφωνία που οι αρματολοί -πρώην κλέφτες αθετούσαν αφού αρνούνταν να στραφούν ενάντια στους ομοεθνείς τους και έτσι μετατρέπονταν πάλι σε κλέφτες. Ο ρόλος του αρματολού είναι παροδικός, μια προσωρινή συνθηκολόγηση την οποία υποχρεώνεται ο κατακτητής να παραχωρήσει. Στο πρόσωπο του Έλληνα ένοπλου εναλλάσσεται ο παροδικός ρόλος του αρματολού με εκείνο του κλέφτη, σε κάθε περίπτωση με κοινό εθνικό παρανομαστή. Στο εγχειρίδιο της δικτατορίας, η σχετική ενότητα ξεκινά επισημαίνοντας την ύπαρξη στρατιωτικών σωμάτων που πολεμούσαν εναντίον των Οθωμανών στην εποχή της Ενετοκρατίας και με τη διάλυσή τους τροφοδότησαν τη συγκρότηση ομάδων που συνέχισαν την ένοπλη αντιπαράθεση καταφεύγοντας στα όρη.¹⁷⁹ Η συνέχεια στα συστήματα ασφάλειας και επιτήρησης στις περιοχές της πρώην Βυζαντινής Αυτοκρατορίας όπου ο ένας κατακτητής διαδέχεται τον άλλο δεν μπορεί να ενταχθεί εύκολα στο εθνικό πλαίσιο νοηματοδότησης του αρματολισμού γι' αυτό συναντάται μόνο σε δυο εγχειρίδια όπου επισημαίνεται ότι ο αρματολισμός «χρονολογείται από τα χρόνια της Ενετοκρατίας»¹⁸⁰ και επομένως οι Οθωμανοί «εμιμήθησαν τους Φράγκους».

Οι αναφορές σε κοινωνικές τάξεις και ομάδες περιορίζονται στη διαπίστωση ότι οι μορφωμένοι και πλούσιοι Έλληνες έφυγαν για τη Δύση, επομένως οι φτωχοί και αγράμματοι εγκλωβίστηκαν και μόνη τους διαφυγή από το οθωμανικό καθεστώς ήταν

¹⁷⁷ Παραθέτουμε σχετικά : «ηναγκάζοντο να έρχονται πολλές φορές εις συνεννόησιν με αυτούς. Τους ανεγνώριζον επισήμως ως στρατιωτικά σώματα και τους ανέθετον την φύλαξιν και την ασφάλειαν ολόκληρων επαρχιών· τους πλήρωνον δε και μισθόν από τους φόρους της επαρχίας. Τους εχρησιμοποιοῦν δηλαδή όπως σήμερον το Κράτος την χωροφυλακίαν». Πετρούνιας, ό.π., σ. 30.

¹⁷⁸ Βλ. σχετικά : «Η τουρκική κυβέρνησις προσεπάθησε να υποτάξη τους κλέφτες αλλά δεν το επέτυχεν. Ηναγκάσθη λοιπόν να έλθη εις συμφωνίαν με τους κυριωτέρους εξ αυτών». Σακαδάκης, ό.π., σ. 25. Επίσης : «Οι Τούρκοι επειδή δεν μπορούσαν να τους διαλύσουν, αναγκάζονταν πολλές φορές να συνθηκολογούν μαζί των». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 17.

¹⁷⁹ «Κατά την εποχήν της φραγκοκρατίας υπήρχον μικρά στρατιωτικά σώματα, τα οποία επέβλεπον τας ορεινάς διαβάσεις. Ταῦτα ἦσαν προστάται των διαβατών και απέκρουον αιφνιδιαστικὰς επιδρομάς των εχθρών. Με την κατάκτησιν των ελληνικών χωρών υπό των Τούρκων, τα σώματα αυτά διελύθησαν ή παρέμειναν εις τον ενετικόν στρατόν. Πολλά όμως κατέφυγον εις τα όρη και ηγωνίζοντο κατά των Τούρκων». Σακαδάκης, ό.π., σ. 20-21.

¹⁸⁰ «Ο θεσμός των “αρματολών” χρονολογείται από τα χρόνια της Ενετοκρατίας. Οι Ενετοί, δια να προφυλαχθούν από τους Τούρκους, εσύστησαν το σώμα των αρματολών (αρματορών). Προσκαλούσαν δηλ. Έλληνας νέους και μαχητικούς, τους όπλιζαν με άρματα (όπλα), τους ανέθεταν την ασφάλειαν ορισμένων περιοχών, τους έδιδαν μισθόν και τους ωνόμαζαν αρματολούς». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 22 – 23.

η έξοδος στα όρη. Σε μια και μοναδική περίπτωση λανθάνει ο ταξικός παράγοντας, συνοδευόμενος όμως με το απαραίτητο εθνικό πρόσημο, καθώς οι κλέφτες εμφανίζονται να αποσπών τα πλούτη των Τούρκων για να τα μοιράσουν στους φτωχούς Έλληνες.¹⁸¹

Τις πεζικές δυνάμεις του έθνους συμπληρώνουν και οι αντίστοιχες ναυτικές δυνάμεις, ο εμπορικός στόλος που αναπτύχθηκε ιδιαίτερα μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ – Καϊναρτζή και τους ναπολεόντειους πολέμους. Ο εμπορικός στόλος μετατράπηκε σε πολεμικό για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο των πειρατών. Εδώ αξίζει να επισημάνουμε ότι οι πειρατές είναι αλλοεθνείς και αλλόθρησκοι, σχεδόν πάντοτε αφρικανικής προέλευσης.¹⁸²

Κρυφά και φανερά σχολειά

Αν οι εθνικοί μύθοι αποτελούν «το θρίαμβο της ευπιστίας επάνω στην απόδειξη»,¹⁸³ η ανάδειξη της μυθολογίας του κρυφού σχολειού και η αναπαραγωγή της στα σχολικά εγχειρίδια επιβεβαιώνει τη ρομαντική εικόνα ενός υπόδουλου λαού που μέσα σε συνθήκες βαριάς σκλαβιάς και στέρησης της πνευματικής του πρωτοπορίας, έχοντας πλήρη συνείδηση της ιστορικής του πορείας και της εθνικής του αποστολής, με όρους λαϊκού ένστικτου, διαφυλάσσει και αξιοποιεί τις εκπαιδευτικές λειτουργίες και το απελευθερωτικό τους περιεχόμενο. Έτσι η ρομαντική μυθολογία του κρυφού σχολειού, προβάλλει στο 15ο αιώνα το διαφωτιστικό πρόταγμα που συνδέει τη μόρφωση των λαών και την επικράτηση του ορθού λόγου με το αίτημα για χειραφέτηση και ελευθερία. Επιπλέον, εμφανίζει ως φορέα αυτής της διαφωτιστικής λειτουργίας την εκκλησία και στον αντίποδα, ως φανατικό διώκτη της, τους αμόρφωτους κατακτητές.

Έτσι, οι στόχοι κατακτητών και κατακτημένων τέμνονται : οι –κατά τα άλλα απολίτιστοι- Τούρκοι απαγόρευαν την ίδρυση σχολείων διότι αναγνώριζαν, από το 15ο αιώνα ακόμη, το διαφωτιστικό της χαρακτήρα, δηλαδή, διότι θεωρούσαν ότι η εκπαίδευση θα καλλιεργούσε την εθνική συνείδηση των κατακτημένων,¹⁸⁴ ενώ σε

¹⁸¹ «Πολλές φορές έπαιρναν πλούτη και Τούρκικους θησαυρούς και τους μοίραζαν στους φτωχούς πατριώτες». Πάτση, ό.π., σ. 20.

¹⁸² «Στη θάλασσα ήταν υποχρεωμένοι να πολεμούν τους Αφρικανούς ληστές της θάλασσας, τους Κουρσάρους». Πάτση, ό.π., σ. 24.

¹⁸³ Άλκης Αγγέλου, *Το κρυφό σχολειό, χρονικό ενός μύθου*, Αθήνα, Εστία, 1997, σ. 17.

¹⁸⁴ «Οι Τούρκοι, μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, απαγόρευαν εις τους Έλληνες να έχουν σχολεία, διότι πίστευαν ότι θα έσβηνον το ελληνικόν έθνος με την πνευματικήν αμάθειαν παρά με τα

αντιδιαστολή, οι φιλομαθείς Έλληνες, διαφύλασσαν την εθνική τους ταυτότητα, τη γλώσσα και τη θρησκεία διακινδυνεύοντας τη μυστική, παράνομη λειτουργία σχολείων.

Οι ιερείς και μοναχοί που έγιναν δάσκαλοι με κίνδυνο της ζωής τους,¹⁸⁵ «οι πρώτοι σκαπανείς των ελληνικών γραμμάτων»,¹⁸⁶ έχουν πλήρη συνείδηση της τρισχιλιόχρονης συνέχειας του έθνους¹⁸⁷ αλλά και της υψηλής αποστολής τους να καλλιεργήσουν στις νέες γενιές το θαυμασμό για τα περασμένα μεγαλεία και την πίστη στον αγώνα για την εθνική ελευθερία.¹⁸⁸ Επομένως, δεν είναι η εκκλησία παράγοντας οπισθοδρόμησης αλλά δύναμη προόδου, τελευταίο οχυρό διαφύλαξης της εθνικής, πολιτισμικής, γλωσσικής και θρησκευτικής συνέχειας και καταφύγιο του έθνους.

Για τους σχολικούς ιστοριογράφους η δημόσια και νόμιμη πλέον ίδρυση σχολείων και σχολών από το 17ο αιώνα και μετά, αποτελεί είτε λογικό επακόλουθο της οθωμανικής παρακμής που συντέλεσε στη χαλάρωση της καταπίεσης,¹⁸⁹ είτε προϊόν συνδιαλλαγής της πνευματικής, πολιτικής και θρησκευτικής ηγεσίας του έθνους με το σουλτάνο,¹⁹⁰ είτε αποτέλεσμα της εθνικής ανάτασης και ανασυγκρότησης όλων των θεσμών και δομών του κατακτημένου έθνους. Στην τελευταία εκδοχή, οι κατακτημένοι, σχεδόν επιβάλλουν με τη δυναμική της εθνικής τους αναγέννησης, τη δημόσια συγκρότηση εκπαιδευτικού μηχανισμού με εθνικό περιεχόμενο και αποστολή και μάλιστα, ως μέρος ενός ευρύτερου σχεδίου αμφισβήτησης της τουρκικής τυραννίας.¹⁹¹

όπλα». Μάνιος, ό.π., σ. 16. Επίσης : «Ο Τούρκος δεν άφηνε να μαθαίνουν οι ραγιάδες του γράμματα. Όσο πιο αγράμματοι ήσαν, τόσο πιο καλοί δούλοι θα έμεναν. Τα Γράμματα δημιουργούν ελεύθερους τους ανθρώπους, και αυτό φυσικά είναι βλαβερό, για κάθε τύραννο». Κουρνούτος, ό.π., σ. 12.

¹⁸⁵ «Αλλοίμονο αν οι Τούρκοι μάθαιναν ότι τα σκλαβόπουλα πήγαιναν στα κρυφά σχολεία, όπως τάλεγαν. Δάσκαλοι, πατέρες και παιδιά περνούσαν από το δολοφονικό τους μαχαίρι». Ράλλης, ό.π., σ. 16.

¹⁸⁶ Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 30.

¹⁸⁷ «Η εθνική συνείδησις των Ελλήνων εσφυρηλατείτο και δεν ελησιμόνουν ποίων ένδοξων προγόνων ήσαν απόγονοι». Ό.π., σ. 31.

¹⁸⁸ «...οι ιερείς ή οι μοναχοί τους εδίδασκον την ιστορίαν της Πατρίδος των, και τους ενδόξους προγόνους των. Τοιουτοτρόπως εκαλλιέργουν την εθνική των συνείδησιν και εξωογόνουν τον πόθον των δια την ελευθερίαν». Μπίγκας, ό.π., σ.25.

¹⁸⁹ «Στο 17^ο όμως αιώνα οι Τούρκοι έγιναν μαλακότεροι και επέτρεψαν το άνοιγμα σχολείων». Παπασπύρου, ό.π., σ. 19. Επίσης : «Μετά το 1600 όμως η κατάσταση ήρchiσε να καλλιερευή. Η Τουρκική Κυβέρνησις, μαζί με τα άλλα προνόμια, επέτρεψεν εις τους Έλληνας και την ίδρυσιν σχολείων». Αλεξίου, ό.π., σ. 28.

¹⁹⁰ «Μετά την πάροδον των δυο πρώτων αιώνων της δουλείας διάφοροι επιφανείς και πλούσιοι Έλληνες κατάρθωσαν να πείσουν τον Σουλτάνον με υποσχέσεις και χρήματα να επιτρέψη την ίδρυσιν μερικών σχολείων». Καφεντζής, ό.π., σ. 23. Επίσης : «Αργότερον όμως οι Τούρκοι, κατόπιν ενεργείας των διερμηνέων Φαναριωτών, επέτρεψαν εις τους Έλληνας να ιδρύουν σχολεία». Μάνιος, ό.π., σ. 17.

¹⁹¹ «Αλλά ολίγον κατ'ολίγον, αφού από τα υψηλά των λημέρια οι Κλέφτες και οι αρματολοί κατάρθωσαν να τρομοκρατούν τους Τούρκους, και οι έξυπνοι και γενναίοι μας θαλασσινοί να συσσωρεύουν εις τας νήσους τα πλούτη των, οι Φαναριώται εντός του Οθωμανικού Κράτους και εις

Από το σημείο αυτό και μετά, πρωταγωνιστούν οι λόγιοι και οι διανοούμενοι, οι Φαναριώτες, οι έμποροι και οι ευπατρίδες. Είναι η ανερχόμενη αστική τάξη που παραλαμβάνει από την εκκλησία τη σκυτάλη της εκπαίδευσης και της διαφώτισης του έθνους. Χαρακτηριστικό είναι ότι ο Κοσμάς ο Αιτωλός αναφέρεται μόνο σε δύο εγχειρίδια – σε όλα τα υπόλοιπα αποσιωπάται.

Η Γαλλική Επανάσταση και ο απόηχός της στον Κοραή, το Ρήγα και τους Φιλικούς

Η Γαλλική Επανάσταση, είναι η μοναδική ενότητα όπου κάνουν την εμφάνισή τους οι κοινωνικές τάξεις ως κινητήριες δυνάμεις της ιστορίας.¹⁹² Είναι επίσης, η μοναδική ενότητα όπου η έννοια της ελευθερίας αποκτά περιεχόμενο όχι εθνικό αλλά κοινωνικό. Ωστόσο, η αντιμοναρχική φυσιογνωμία της Γαλλικής Επανάστασης αποτελεί μια ανεπιθύμητη ανορθογραφία για το μετεμφυλιακό καθεστώς όπου ο βασιλικός θεσμός αποτελεί εθνικό σύμβολο και συνδετικό κρίκο των εθνικόφρονων και ευρύτερα των συντηρητικών αντιλήψεων. Έτσι, σχεδόν στο σύνολό τους, τα σχολικά εγχειρίδια υιοθετούν την οπτική γωνία της κοινοβουλευτικής/συνταγματικής μοναρχίας.¹⁹³ Σύμφωνα με αυτή την ανάγνωση, αιτία της Γαλλικής Επανάστασης ήταν ο απολυταρχικός χαρακτήρας της γαλλικής μοναρχίας. Οι Γάλλοι βασιλείς ήταν απολυταρχικοί και επιπλέον ανίκανοι, «δεν ήσαν δημοκρατικοί, όπως οι δικοί μας βασιλείς».¹⁹⁴ Το θετικό αποτέλεσμα της Γαλλικής Επανάστασης, είναι ότι δίπλα στο βασιλικό θεσμό όρθωσε το Σύνταγμα, το Κοινοβούλιο, τη Γερουσία, τα δικαιώματα του ανθρώπου και του πολίτη.¹⁹⁵ Ως εξαιρετικά δυσάρεστες παρενέργειες

την Ευρώπη να επιβάλλονται, το Έθνος ανδρούται και δεν περιμένει την άδεια των Τούρκων δια να ιδρύση τα μεγάλα του σχολεία». Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 31.

¹⁹² «...στα κράτη της Ευρώπης εκυβερνούσαν δύο τάξεις, οι ευγενείς και οι κληρικοί. Η λαϊκή τάξη ήταν τελείως αποξενωμένη από τη διοίκηση και περιφρονημένη». Γιαννιάς, ό.π., σ. 31. «Οι χωρικοί δεν είχαν περιουσία, αλλά εργάζονταν σαν δούλοι στα κτήματα των ευγενών, οι οποίοι, ζώντας και αυτοί μια πλούσια ζωή, επέζαν τους φτωχούς γεωργούς για να παίρνουν όσα μπορούσαν περισσότερα». Ράλλης, ό.π., σ. 23.

¹⁹³ «Το ορθό λοιπόν είναι να εκλέγη όλος ο λαός τους αντιπροσώπους του κι αυτοί οι αντιπρόσωποι να θέτουν τους νόμους σύμφωνα με τους οποίους να διοικείται το κράτος. Και στους νόμους αυτούς πρέπει να υπακούουν όλοι : ο λαός, η κυβέρνηση, ο βασιλιάς». Γιαννιάς, ό.π., σ. 31.

¹⁹⁴ «Την εποχήν, που η Ελλάς ήτο σκλαβωμένη εις τους Τούρκους, η Γαλλία εκυβερνάτο υπό βασιλέων. Οι βασιλείς όμως ούτοι δεν ήσαν δημοκρατικοί, όπως οι δικοί μας βασιλείς, αλλ' απολυταρχικοί, δηλαδή εκυβέρνων μαζί με τους κληρικούς και τους πλουσίους, όπως ήθελον». Μάνιος, ό.π., σ. 23.

¹⁹⁵ «Τα προνόμια των ευγενών καταργήθηκαν κι όλοι οι άνθρωποι, σύμφωνα με τη διακήρυξη των επαναστατών, θεωρούνταν ίσοι και ελεύθεροι. Τα φιλελεύθερα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης είχαν μέγιστη επίδραση σ' όλους τους λαούς του κόσμου». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 34.

αξιολογούνται η αναρχία και η τρομοκρατία που ακολούθησε¹⁹⁶ και βεβαίως, οι εκτελέσεις των βασιλιάδων και αρκετών ευγενών.¹⁹⁷ Σημείο πολιτικής ισορροπίας, ή μάλλον αποκατάστασης της φυσικής τάξης πραγμάτων, αποτελεί ο Ναπολέων και, πολύ περισσότερο, η παλινόρθωση που καθιέρωσε τη συνύπαρξη του στέμματος με το Κοινοβούλιο.¹⁹⁸

Η Γαλλική Επανάσταση αποφορτίζεται έτσι από τα ριζοσπαστικά της στοιχεία και νοηματοδοτείται ως ένα φιλελεύθερο πολιτικό κίνημα που ενέπνευσε τους λαούς της Ευρώπης και, βεβαίως, τους υπόδουλους Έλληνες. Λόγιοι, επαναστάτες και κλεφταρματολοί, ενθουσιάζονται από τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης και στρέφουν τις ελπίδες τους στη δημοκρατική Γαλλία. Κύριος εκπρόσωπος της ελληνικής διάνοησης, ο Αδαμάντιος Κοραής, προσεγγίζεται ως ο λόγιος που βίωσε τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης¹⁹⁹ και υιοθέτησε το διαφωτιστικό πρόταγμα που συνδέει άρρηκτα τη μόρφωση ενός λαού με τον αγώνα για ελευθερία.²⁰⁰ Αντίστοιχα, ο Ρήγας Φεραίος, είναι ο επαναστάτης οραματιστής που ενθουσιάστηκε και συγκινήθηκε περισσότερο απ' όλους από τα προτάγματα της Γαλλικής Επανάστασης με αποτέλεσμα το πολιτικό και κοινωνικό του όραμα να υπερβαίνει τα εθνικά πλαίσια.²⁰¹ Αντίθετα, η ίδρυση της Φιλικής Εταιρείας αποδίδεται περισσότερο στην ανάγκη να υπερβούν τα επαναστατικά κινήματα τον τοπικό τους χαρακτήρα παρά στην επιρροή του ευρωπαϊκού επαναστατικού ρεύματος. Επισημαίνουμε εδώ δυο εξαιρέσεις : Πρώτον, το εγχειρίδιο Πάτση – Σίβα, όπου η Φιλική Εταιρεία χαρακτηρίζεται ως «επαναστατική» οργάνωση, φορέας των δημοκρατικών – αντιμοναρχικών ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης και επομένως ο παραγκωνισμός και η πολιτική της εξουδετέρωση από «μερικούς έξυπνους και μορφωμένους

¹⁹⁶ «Όσο όμως και αν τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασης ήσαν δίκαια και καλά για την ευτυχία των λαών, έφεραν τέτοια αναταραχή στη διοίκηση της χώρας που ο λαός εξετράπη σε βίαιες και βάρβαρες πράξεις, που γέννησαν την αναρχία και την τρομοκρατία». Αλοΐζου, ό.π., σ. 44.

¹⁹⁷ «Η επανάσταση εχαροποίησε τους λαούς, αλλ' είχε και κακά επακόλουθα. Εκαταομήθη ο βασιλεύς της Γαλλίας Λουδοβίκος ΙΣΤ΄ και πολλοί αριστοκράται και ευγενείς εσύρθηκαν εις την λαιμητόμον». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 36.

¹⁹⁸ «Ούτω εις την Γαλλίαν επανήλθεν η Βασιλεία. Ο βασιλεύς όμως δεν ήτο πλέον απόλυτος μονάρχης, όπως άλλοτε. Εκυβερνούσε με Βουλήν και Γερουσίαν από αντιπροσώπους του λαού». Αλεξίου, ό.π., σ. 38.

¹⁹⁹ «Έζησε τη Γαλλική Επανάσταση του 1789 κι επηρεάστηκε από τα φιλελεύθερα κηρύγματά της». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 28.

²⁰⁰ «Ως ιατρός εγκαταστάθη εις Παρισίους. Εκεί παρέστη αυτόπτης μάρτυς ενός κοσμοϊστορικού γεγονότος : της Γαλλικής Επανάστασης. Ως επιστήμων και σοφός αντελήφθη τότε, ότι μία τιαύτη κοινωνική και πολιτική μεταβολή ήτο ο καρπός της διαδόσεως της παιδείας εις το γαλλικόν έθνος. Η αγάπη προς την ελευθερίαν δεν ημπορεί να γεννηθή εις αγραμμάτους και καθυστερημένους λαούς». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 32.

²⁰¹ «Η Γαλλική Επανάσταση ήσκησε μεγάλην επίδρασιν εις την ψυχήν του. Του εγέννησε τον πόθον να ιδή ελευθέραν την πατρίδα του. Ήθελε και κάτι το ακόμη ευρύτερον : να ελευθερώση όλους όσους υπέφερον από τον ζυγόν του σουλτάνου, χριστιανούς και μωαμεθανούς». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 41.

Έλληνες» αξιολογείται ως θετική εξέλιξη.²⁰² Και δεύτερον, το εγχειρίδιο της δικτατορίας όπου τονίζεται ότι οι Φιλικοί ίδρυσαν την οργάνωσή τους στα πρότυπα των ευρωπαϊκών επαναστατικών μυστικών εταιρειών.²⁰³

Καθολική Δύση και Ορθόδοξη Ανατολή

Η επίδραση του αρχαιοελληνικού πολιτισμού στον ευρωπαϊκό πολιτισμό και η συμβολή των βυζαντινών λογίων στην Αναγέννηση, δημιουργούν ένα ιδιόμορφο ηθικό χρέος των κρατών της πολιτισμένης και χριστιανικής Δύσης απέναντι στους κατακτημένους Έλληνες. Πολύ περισσότερο, η κοινή θρησκεία, αλλά και η κοινή ευρωπαϊκή ταυτότητα, χρησιμοποιούνται ως κοινά συστατικά στοιχεία μιας αυτονόητης, σχεδόν φυσικής συμμαχίας εναντίον των Οθωμανών, μιας συμμαχίας που δεν πηγάζει από κοινά συμφέροντα ή επιδιώξεις αλλά από κάποιο ιδιόμορφο ηθικό κώδικα.

Έτσι, οι Ενετοί εμφανίζονται περισσότερο ως ελευθερωτές και σύμμαχοι παρά ως κατακτητές. Για παράδειγμα, η Κρήτη αναφέρεται ότι υποδουλώθηκε όταν έπεσε στα χέρια των Οθωμανών.²⁰⁴ Μόνο σε δυο εγχειρίδια συναντήσαμε τον όρο Ενετοκρατία,²⁰⁵ ενώ ο κατακτητικός ρόλος των Ενετών που αποδίδεται με τη χρήση των όρων κτήσεις, κατακτητές, κυριαρχία κλπ. αντιμετωπίζεται τουλάχιστον με επιείκεια. Στους ενετοτουρκικούς πολέμους, οι Έλληνες εμφανίζονται να παραμερίζουν την εθνική ταυτότητα και μαζί τις παλιές αντιπαλότητες με τους Ενετούς και να πολεμούν στο πλευρό τους ως ομόθρησκοι.²⁰⁶ Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα, οι ενετοτουρκικοί πόλεμοι εμφανίζονται ως απόδειξη ότι ο εθνικός χώρος δεν παραδόθηκε αμαχητί στους Οθωμανούς.²⁰⁷

²⁰² Πάτση – Σίβα, ό.π., σ. 67.

²⁰³ «Κατά τον 18^ο αιώνα εις ολόκληρον την Ευρώπην επεβλήθησαν απολυταρχικοί βασιλείς, οι οποίοι κατεδίωκον τους οπαδούς φιλελευθέρων ιδεών. Δι' αυτό πολλοί τολμηροί άνθρωποι ίδρυσαν εις διάφορα μέρη μυστικές επαναστατικές εταιρείας. Το παράδειγμα τούτο μιμήθησαν και οι Έλληνες. Τρεις έμποροι ωργάνωσαν εις την Οδησσόν της Ρωσίας σωματείον, το οποίον ωνόμασαν Φιλικήν εταιρείαν(...)Οι σκοποί και τα όνειρα ήσαν τεράστια, πέραν των εθνικών ονείρων, πανανθρώπινα». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 51.

²⁰⁴ «Τέλος η Κρήτη, ύστερα από σκληρούς αγώνες, υποδουλώθηκε». Παπασπύρου, ό.π., σ. 5.

²⁰⁵ Σακκαδάκης, ό.π., σ. 20 και Δημητρακόπουλος, ό.π., σ.22.

²⁰⁶ «Εις όλους αυτούς τους αγώνας οι Έλληνες ελησιμόνουν την παλαιάν των έχθραν εναντίον των Ενετών και ως Χριστιανοί επήγαιναν με το μέρος των». Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 9.

²⁰⁷ «Οι Έλληνες, συμπολεμώντας πολλές φορές με Ενετούς, δεν παρέδιδαν εύκολα τις χώρες των στους Τούρκους(...)Και μόλις το 1571 ολοκληρώθηκε η κατάκτησι όλων των Ελληνικών χωρών. Μα ακόμα βαστούσε η Κρήτη, που την είχαν οι Ενετοί. Τους Ενετούς τους μισούσαν οι Κρήτες για τον σκληρό τρόπο που συμπεριφέρονταν, αλλά και τους βοηθούσαν, γιατί είχαν το συναίσθημα πως πολεμούν για τη διατήρησι της θρησκείας των. Πολεμούσαν δηλ. σαν Χριστιανοί περισσότερο παρά σαν Έλληνες».

Οι προσδοκίες των Ελλήνων στρέφονται στην ομόθησκη Δύση αλλά πολύ περισσότερο στην Ρωσία²⁰⁸ : «Πιο πολύ απ' όλα τα κράτη οι Έλληνες αγαπούσαν τότε τους Ρώσους, γιατί είχαμε την ίδια θρησκεία μ' αυτούς και γιατί πολέμησαν την Τουρκία». Στο εγχειρίδιο του Παπασπύρου αναφέρεται χαρακτηριστικά «Οι Έλληνες ποτέ δεν έχασαν την ελπίδα ότι μια μέρα θα ελευθερωθούν. Σ' αυτό τους παρακινούσε και η Ρωσία που ήταν τότε κι αυτή ορθόδοξη».²⁰⁹ Η έμφαση στο επίρρημα «τότε», υπαινίσσεται με σαφήνεια ότι τα πράγματα δεν είναι πια έτσι. Οι Ρώσοι βέβαια εξυπηρετούσαν τους δικούς τους σκοπούς που δεν ήταν άλλοι από την κατάληψη της Κωνσταντινούπολης, την ανασύσταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας υπό τη δική τους ηγεμονία και την έξοδο στο Αιγαίο.²¹⁰

Σε κάθε περίπτωση, στις προθέσεις της Ενετίας αλλά και της Ρωσίας αποδίδεται ιδιοτέλεια καθώς υπηρετούν τα δικά τους συμφέροντα, εκμεταλλεύονται τους πόθους των Ελλήνων για ελευθερία και αφού τους χρησιμοποιήσουν για τους δικούς τους σκοπούς, την κρίσιμη στιγμή, τους εγκαταλείπουν στο έλεος των Τούρκων. Μια τέτοια στάση βέβαια θεωρείται κατακριτέα.²¹¹

Η κατάσταση που επικράτησε στην Ευρώπη μετά την ήττα του Ναπολέοντα, η Ιερά Συμμαχία και ο ρόλος της, αποσιωπώνται πλήρως με μια και μοναδική εξαίρεση.²¹²

Ηρωολατρικές αφηγήσεις και εθνική πολεμική αρετή

Εκεί που η πένα των σχολικών συγγραφέων απογειώνεται, είναι οι ενότητες αφήγησης των ηρωικών κατορθωμάτων και των πολεμικών συγκρούσεων. Εδώ, επαναλαμβάνεται συχνά το μοτίβο των ολιγάριθμων Ελλήνων που μάχονται με

Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 4.

²⁰⁸ «Σχεδόν επί 300 έτη οι ξένοι εξεμεταλλεύοντο τον πόθον των Ελλήνων δια την απελευθέρωσίν των. Και αφού πλέον οι δυστυχισμένοι Έλληνες απεγοητεύθησαν απ' αυτούς και προ παντός από τους Ενετούς, εστράφησαν προς την Ρωσίαν, η οποία ανέκαθεν είχε βλέψεις επί της Κων/πόλεως και δια τούτο από της εποχής του Μεγάλου Πέτρου έκαμνε φιλλεληνικήν πολιτικήν, την οποίαν περισσότερον όλων εκαλλιέργησε η Αικατερίνη η Β'». Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 37.

²⁰⁹ Παπασπύρου, ό.π., σ. 20.

²¹⁰ «...να μπορέση έτσι η ρωσική κυριαρχία να βρη διέξοδο προς τη Μεσόγειο». Κουρνούτος, ό.π., σ. 16.

²¹¹ «Κάθε φορά που η Τουρκία πολεμούσε, οι Έλληνες συμμαχούσαν με τους εχθρούς της και την πολεμούσαν. Δυστυχώς αυτά τα κράτη, Αυστρία, Βενετία, Ρωσία, έκλειναν ειρήνη στο τέλος μαζί της και τότε ξεσπούσε πάνω στους Έλληνες το κακό. Πιο πολύ απ' όλα τα κράτη οι Έλληνες αγαπούσαν τότε τους Ρώσους, γιατί είχαμε την ίδια θρησκεία μ' αυτούς και γιατί πολέμησαν την Τουρκία όσο κανένα άλλο κράτος, ώσπου στο τέλος την κατακομμάτιασαν». Πάτση, ό.π., σ. 30.

²¹² «Οι Φιλικοί(...)έπρεπε δε όχι μόνον από τους Τούρκους να προφυλάσσωνται αλλά και από τα Ευρωπαϊκά κράτη της λεγομένης Ιεράς Συμμαχίας». Πετρούνιας, ό.π., σ. 49.

υπέρτερες αριθμητικά και καλύτερα εξοπλισμένες εχθρικές δυνάμεις και παρ' όλα αυτά, συχνά κατορθώνουν να επικρατήσουν ακριβώς γιατί μάχονται για υψηλά ιδεώδη, έχουν στο πλευρό τους τη θεϊκή βοήθεια ή έχουν ικανότατους αρχηγούς.²¹³ Συχνοί είναι και οι παραλληλισμοί με αρχαίους Έλληνες²¹⁴ ή με μάχες και ναυμαχίες των Περσικών πολέμων²¹⁵ που τονίζουν το συνεχές των εθνικών πολεμικών κατορθωμάτων ανά τους αιώνες. Οι ηγετικές και χαρισματικές φυσιογνωμίες κυριαρχούν στην αφήγηση των επαναστατικών γεγονότων. Είναι αυτά τα κεντρικά πρόσωπα που θα επιβάλλουν με τη θέλησή τους την έναρξη της Επανάστασης, θα αλλάξουν τη ροή των γεγονότων και της ιστορίας σε κρίσιμες στιγμές,²¹⁶ θα πάρουν το τιμόνι του αγώνα στα χέρια τους όταν όλοι οι άλλοι δειλιάζουν.²¹⁷ Και είναι η δική τους απουσία ή ο παραγκωνισμός που θα στοιχίσει ήττες και συμφορές στο στρατόπεδο των επαναστατημένων.²¹⁸

Εδώ, η αφηγηματική δομή επαναλαμβάνεται σε διάφορες εκδοχές και αποχρώσεις που συχνά περιλαμβάνουν μακροσκελείς θεατρικούς διαλόγους,²¹⁹ διατηρεί ωστόσο τρία βασικά στοιχεία που συναντώνται σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια. Ξεκινά με μια εκτενή βιογραφία του ήρωα, όπου περιγράφονται τα εξωτερικά του χαρακτηριστικά

²¹³ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Οι Έλληνες δεν είχαν ούτε χρήματα, ούτε πολεμοφόδια, ούτε στρατόν εκπαιδευμένον». Αλεξίου, ό.π., σ. 66. Στην Αλαμάνα, «κατά του χειμάρρου ανθίσταται η σταγών». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 76. Επίσης : «Τρεις ώρες, όπως λέγει και το τραγούδι, πολεμούσε με τα δεκαοχτώ παλλικάρια του χιλιάδες εχθρούς». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 66. Μετά τη νικηφόρα ναυμαχία του Γέροντα, οι ναύτες, «μαύροι σαν πίσσα από το μπαρούτι», προσεύχονται «δοξάζοντας το Θεό για τη δύναμη που τους έδωσε να νικήσουν τέτοιο πολυάριθμο στόλο και να αποδείξουν στον κόσμο ότι τη νίκη δεν τη φέρνουν τα άψυχα όπλα, αλλά οι ηρωικές καρδιές.» Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 78. Επίσης στους ελληνοβουλγαρικούς πολέμους, στα οχυρά υψώματα του Λαχανά και του Κιλκίς, οι Έλληνες «μόνον με την ξιφολόγχην επέτυχον να τρέψουν εις φυγήν τους εχθρούς». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 152. Επίσης, στο ελληνοαλβανικό μέτωπο «ο ηρωϊκός συνταγματάρχης Κ. Δαβάκης με ολίγας δυνάμεις εσταμάτησε τις Ιταλικές μεραρχίας». Πετρούνας, ό.π., σ. 132. Σε καμία περίπτωση αντιθέτως, η επικράτηση των ελληνικών δυνάμεων δεν αποδίδεται στην αριθμητική τους υπεροχή.

²¹⁴ «Συνδύαζε δηλαδή ο Ανδρούτσος την ταχύτητα του αρχαίου Αχιλλέα, την δύναμη του Αίαντα και την πανουργία του ομώνυμου του Οδυσσέα». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 55.

²¹⁵ «Στη ναυμαχία του Γέροντα, σύμφωνα με το εγχειρίδιο του Δρίβα, ο τουρκοαιγυπτιακός στόλος αριθμεί 400 καράβια, 50 χιλιάδες ναύτες και 2500 κανόνια. Από την άλλη πλευρά, «οι Έλληνες δεν είχαν παρά μονάχα 80 καράβια. Μα είχαν όμως ναύαρχο το Μιαούλη. Και θα ιδήτε τι σημαίνει αυτό(...).Οι Έλληνες επολέμησαν όπως οι πρόγονοί τους στη Σαλαμίνα. Και νίκησαν». Δρίβας, ό.π., σ.71. Αλλά και στο Μανιάκι : «Έμεινε μόνον ο Παπαφλέσσας με 600 παλληκάρια, αποφασισμένος να αποθάνη, όπως ο Λεωνίδας εις τας Θερμοπύλας και ο Διάκος εις την Αλαμάνα». Αλεξίου, ό.π., σ. 114.

²¹⁶ «Η Επανάστασις εις την Δυτικήν Στερεάν Ελλάδα σχεδόν επνίγετο εις το αίμα των επαναστατών. Αλλ' ο ακούρατος Μαυροκορδάτος και ο γενναίος Σουλιώτης Μάρκος Μπότσαρης δεν ανέχονται τοιούτον κατάντημα». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 68.

²¹⁷ «Εκείνον τον καιρό βγήκε ο Κολοκοτρώνης απ' την φυλακή και διορίσθηκε Αρχιστράτηγος, γιατί ήταν ο μόνος άξιος που μπορούσε να πολεμήσει τους Τουρκοαιγύπτιους». Πάτση – Σίβα, ό.π., σ. 90.

²¹⁸ «Η επίθεσις ανεβλήθη δια την 24^{ην} Απριλίου. Έλειπεν όμως ο μέγας νους του Καραϊσκάκη και η επίθεσις απέτυχε». Μάνιος, ό.π., σ. 96.

²¹⁹ Χαρακτηριστικά παραθέτουμε :

«—Ούτε σε υπηρετώ πασα, ποτέ, ούτε θα σε ωφελήσω αν σε υπηρετήσω.

—Θα σε σκοτώσω, του είπε ο πασάς, αν δεν με υπηρετήσεις.

— Δεν σε φοβάμαι, απάντησε ο Διάκος. Η Ελλάδα έχει πολλούς Διάκους». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 54.

αλλά και ο χαρακτήρας του με έμφαση στη δύναμη, τον πατριωτισμό και την ανδρεία του. Ακολουθεί η πρωταγωνιστική και καθοριστική συμμετοχή του στους αγώνες του έθνους, μέσω της οποίας παρουσιάζονται λεπτομερώς τα πολεμικά γεγονότα, με σκηνογραφίες και ενίοτε με θεατρικούς διαλόγους. Τέλος, στην περίπτωση όπου ο ήρωας πέσει μαχόμενος ή θυσιαστεί για την πατρίδα, η ενότητα κλείνει απαραίτητα με τις διαδικασίες, τους συμβολισμούς και τις τελετουργίες διατήρησης της μνήμης του και ανάδειξης της προσφοράς του, κατά κανόνα με τα ποιήματα που γράφτηκαν προς τιμήν του και την ανέγερση κάποιου σημαντικού μνημείου σε δημόσιο χώρο. Η διατήρηση της μνήμης του ήρωα λειτουργεί ως όφελος της πατρίδας για την ιστορική προσφορά του και ταυτόχρονα, ως σύμβολο δημιουργίας προτύπων και συγκρότησης της εθνικής συνείδησης.²²⁰ Το πλήθος των αναφορών στην ανέγερση μνημείων που απαντάται στα εγχειρίδια, συμπεριλαμβάνει οπλαρχηγούς, φιλέλληνες, θρησκευτικούς ηγέτες και ανθρώπους του πνεύματος, καταδεικνύοντας τη σημασία που είχε στη μετεμφυλιακή συγκυρία, η χρήση δημοσίων συμβόλων και ηρωικών προτύπων για την εθνική διαπαιδαγώγηση.²²¹

Στα πλαίσια της ηρωολατρικής αφήγησης, λανθάνουν ωστόσο δευτερεύοντα στοιχεία και πληροφορίες που διαμορφώνουν μια εικόνα για τα στρατεύματα του Εικοσιένα με ενδιαφέρουσες πλευρές. Το στράτευμα των εξεγερμένων είναι ένα σύνολο σωμάτων άτακτο, χωρίς επαρκή οπλισμό, οργάνωση, υπακοή και πειθαρχία, μπορεί να διαλυθεί χωρίς να δώσει καν μάχη ή ακόμα να σταθεί και να πολεμήσει μέχρις εσχάτων.²²² Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε με βεβαιότητα ότι η έμφαση δίνεται στη δεύτερη περίπτωση, όταν οι επαναστάτες, επιλέγουν να πεθάνουν, στο φράχτη του Μεσολογγίου, στην Αλαμάνα ή στο Μανιάκι, επιβεβαιώνοντας το σύνθημα «Ελευθερία ή θάνατος».²²³ Οι τάξεις του επαναστατικού στρατού πληθαίνουν ή αραιώνουν ανάλογα με τη συγκυρία, το ηθικό, τις πρωτοβουλίες των

²²⁰ «Αδριάντας του Γρηγορίου εστήθη εμπρός στο Πανεπιστήμιο, όπου και του Ρήγα, για να φρονηματίξη τους νέους Έλληνας προς την υπέρτατη θυσία για την Ελευθερία». Κουρνούτος, ό.π., σ.40.

²²¹ Παραθέτουμε ενδεικτικά αναφορές σε μνημεία/αδριάντες : Λόρδος Βύρων στο Κουρνούτος, ό.π., σ. 40, Γρηγόριος στο Αλεξίου, ό.π., σ. 65, Αθανάσιος Διάκος στο Καφεντζής, ό.π., σ. 60, Χάνι της Γραβιάς στο Γιαννιάς, ό.π., σ. 61, Κολοκοτρώνης στο Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 120, Εμμανουήλ Παπάς στο Μπίγκας, ό.π., σ. 68, Παύλος Μελάς στο Μάνιος, ό.π., σ. 114.

²²² «Οι Έλληνες στρατιώται δεν υπήκοον εις τους ανωτέρους των και έκαμνον ότι ήθελον». Μάνιος, ό.π., σ. 51. «Ο στρατός αυτός ήτο απειθάρχητος, δεν είχε βαπτισθή ακόμη εις την μάχη και διεσκορπίζετο, όταν παρουσιάζετο Τουρκικός στρατός». Αλεξίου, ό.π., σ. 66. Αλλά και αργότερα : «τα παλληκάρια του Πανουργιά και του Δυοβουνιώτη, όταν αντίκρυσαν τόσον πολύν στρατόν διεσκορπίστησαν». Αλεξίου, ό.π., σ. 73.

²²³ Για παράδειγμα : «Στο φρούριο των Ψαρών, λίγοι Θεσσαλοί κλείνονται μέσα, βάζουν φωτιά στην πυριτιδαποθήκη και τινάζονται στον αέρα μαζί με 2000 Τούρκους». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 76.

αρχηγών του.²²⁴ Ωστόσο, παρά την εθελοντική συμμετοχή τους,²²⁵ τα κίνητρα των πολεμιστών δεν εμφανίζονται μονοσήμαντα εθνικά και ανιδιοτελή.²²⁶ Δεν είναι λίγες οι φορές όπου οι οπλαρχηγοί υπόσχονται πλούσια λάφυρα στους στρατιώτες τους²²⁷ ή τα στρατεύματα των επαναστατημένων επιδίδονται σε ανεξέλεγκτη λεηλασία με ίδιον κίνητρο και όφελος.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι αναφορές στις σφαγές που ακολούθησαν την κατάληψη της Τρίπολης από τους επαναστάτες.²²⁸ Ελάχιστα είναι τα εγχειρίδια που αποσιωπούν το γεγονός²²⁹ ενώ σε κάποιες περιπτώσεις η σφαγή της Τρίπολης δικαιολογείται και νομιμοποιείται ως δίκαια πράξη αντεκδίκησης για τα δεινά της κατάκτησης²³⁰ ή ως απάντηση στη σθεναρή αντίσταση των πολιορκημένων.²³¹ Στην πλειοψηφία τους πάντως, οι αναφορές που συναντήσαμε καταγράφουν το γεγονός με διακριτικά κριτικό πνεύμα²³² και αποδίδουν τις σφαγές και τις λεηλασίες στο

²²⁴ Ο Παπαφλέσσας πηγαίνει στο Μανιάκι με χίλιους Μανιάτες, αλλά «σαν σκεπάστηκαν όλα τα γύρω μέρη από το στρατό του Ιμπραήμ, οι περισσότεροι άντρες του έφυγαν και έμειναν μόνο 300». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 79.

²²⁵ Σχετικά με τη μισθοδοσία των αγωνιστών του '21 ενδεικτικός είναι ο Υποθετικός Λογαριασμός Εσόδων και Εξόδων του έτους 1823 που καταγράφει στα έξοδα της χώρας τα σιτηρέσια και τους μισθούς των στρατιωτών. Βλ. Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1821-1862)*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005, σ. 172/175.

²²⁶ Η εθελοντική συμμετοχή συχνά διαψεύδεται από την ίδια την αφήγηση. Για παράδειγμα, ο Μπάυρον «με δικά του έξοδα ίδρυσε και συντηρούσε δικό του σώμα από Σουλιώτες». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 92.

²²⁷ Για παράδειγμα, στα Δερβενάκια ο Κολοκοτρώνης, «για να ενθουσιάση τους πολεμιστές και να τραβήξει την όρεξί τους για λαφυραγωγία τους έλεγε : έννοια σας και πίσω είναι οι πασάδες με τα πλούτη». Καμπανάς, ό.π., σ. 73.

²²⁸ «Άρχισε τότε μεγάλη σφαγή και λεηλασία από τους Έλληνες που εβάσταξε τρεις ημέρες κι οι δρόμοι γέμισαν από πτώματα. Τα λάφυρα – υφάσματα, γούνες, χρυσαφικά, κ.α. – είχαν συγκεντρωθεί σε σωρούς. Δυστυχώς, όλος αυτός ο πλούτος, που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για τον αγώνα, μοιράστηκε εις τους στρατιώτες και δεν εφάνηκε. Έτσι το ελληνικό Δημόσιο δεν εκέρδισε παρά μόνο όπλα να οπλίση 10.000 άνδρες». Καμπανάς, ό.π., σ. 50.

²²⁹ Όπως π.χ. το εγχειρίδιο του Καφεντζή.

²³⁰ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Επικολούθησεν μεγάλη σφαγή, καταστροφή και λεηλασία. Θα έλεγε κανείς ότι οι Έλληνες ηθέλησαν εις μίαν ημέραν να εκδικηθούν δια τα βάσανα που υπέφεραν από τους Τούρκους επί τέσσαρας αιώνας». Πετρούνιας, ό.π., σ. 68. Επίσης : «Των σφαγιασθέντων Αρχιερέων και προκρίτων το αίμα αγχίζει ακόμη ! Αιώνων σκλαβιά ευρίσκει την εκδίκησίν της αυτήν την ώραν ! Και γίνονται φόνοι και διαπράτονται αρπαγαί και λεηλασία και χύνεται αίμα πολύ. Ο Κολοκοτρώνης έξω φρενών ζητεί να επιβληθή. Κινδυνεύει να φονευθή από τους ιδίους του τους άνδρας που τον λατρεύουν. Αλλ' επιβάλλεται και ανακόπτει το κακόν». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 59.

²³¹ «Από όλα τα σημεία τώρα ορμούν οι Έλληνες. Οι Τούρκοι όχι μόνο δεν παραδόθηκαν αλλά βάστηξαν άμυνα 2 ώρες και σκότωσαν αρκετούς Έλληνες. Αυτό ήταν αιτία να εξαγριωθούν οι Έλληνες και να κάνουν μεγάλες σφαγές και λεηλασίες». Παπασπύρου, ό.π., σ. 50.

²³² Χαρακτηριστικά παραθέτουμε : «Επί τρεις ημέρες οι Έλληνες εκδικούμενοι έσφαζαν χωρίς διάκρισι άνδρες, γυναίκες, παιδιά. Οι δρόμοι και οι πλατείες γέμισαν από πτώματα. Η πόλις όλη παραδόθηκε στις φλόγες. Δώδεκα χιλιάδες Τούρκοι εσφάγησαν μέσα στην Τρίπολη και αμύθητοι θησαυροί ελεηλατήθηκαν(...)Τα κακουργήματα αυτά των Ελλήνων στην Τρίπολη, είναι αλήθεια ότι αμαύρωσαν τα ηρωικά κατορθώματά των και εκηλίδωσαν τον ιερό για την απευθέρωσι αγώνα». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 51. Επίσης : «Η σφαγή, η οποία επικολούθησεν, υπήρξε τρομερά. Οι Έλληνες εξεδίκηθησαν κατά τον αγριώτερον τρόπον τα βάσανα της σκλαβιάς τεσσάρων αιώνων. Μόνον οι πλουσιώτεροι των Τούρκων κατώρθωσαν να σωθούν προσφέροντες βαρύτατα λύτρα, όλοι δε οι άλλοι ή ηχημαλώτισθησαν ή εφονεύθησαν. Ουδεμία τάξις, πειθαρχία και οίκτος επεκράτησεν εις τους νικητάς, οι οποίοι και την πόλιν έκαυσαν». Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 93.

οργισμένο πλήθος των εξεγερμένων που λειτούργησε αυτόβουλα και ενάντια στις εντολές του Κολοκοτρώνη.²³³

Η ήττα και η διάλυση των ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων, όπου αναφέρεται, αποδίδεται στις υπέρτερες εχθρικές δυνάμεις, σε απειρία ή λανθασμένους χειρισμούς των Ελλήνων ηγετών, στη διχόνοια και τις εμφύλιες διαμάχες, στη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων, αλλά ποτέ στις πολεμικές αρετές των αντιπάλων.²³⁴ Μοναδική εξαίρεση εδώ, ο στρατός του Ιμπραήμ, η πολεμική ικανότητα του οποίου πιστώνεται όμως αποκλειστικά στους Γάλλους στρατιωτικούς συμβούλους του.

Στο ηρωικό και πολεμοχαρές τοπίο των εγχειριδίων, δεν έχουν θέση προδότες και τουρκοπροσκυνημένοι, πρακτικές διαπραγματεύσεις και συνθηκολόγησης. Ακόμα και όταν οι πολιορκημένοι του Μεσολογγίου κατά τη διάρκεια της πρώτης πολιορκίας διαπραγματεύονται με τους πολιορκητές, επιδιώκουν να κερδίσουν χρόνο μέχρι να φτάσουν ενισχύσεις και προμήθειες.²³⁵ Πρόκειται δηλαδή για ψευδοδιαπραγμάτευση. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου μνημονεύονται με κριτική διάθεση πρακτικές συνθηκολόγησης ή στιγματίζονται οι «ολίγοι» προδότες ή συνεργάτες των κατακτητών. Ιδιαίτερα για την κατοχή και τον εμφύλιο, η προσέγγιση των πρακτικών συνεργασίας με τον κατακτητή αποκτά και μια επιπλέον αξία χρήσης. Εάν στην αριστερή ιστοριογραφία στηλιτεύονται με έμφαση οι συνεργάτες των Γερμανών, παραλληλίζονται με τους «τουρκοπροσκυνημένους», τονίζεται η ένταξή τους στον εμφύλιο με την αντίπαλη πλευρά και στιγματίζεται η ατιμωρησία και η επιβράβευσή τους από το μετεμφυλιακό καθεστώς, για τους διαμετρικά αντίθετους λόγους, η εθνικόφρονη ιστοριογραφία αποσιωπά το φαινόμενο της συνεργασίας με τον κατακτητή – διαφορετικά θα έπρεπε να εξηγήσει τι απέγινε όλο αυτό το πλήθος των συνεργατών/προδοτών.

²³³ «Χιλιάδες Έλληνες χύθηκαν μέσα στην Τρίπολη και άρχισαν τις σφαγές και τις αρπαγές. Δυστυχώς έγιναν πολλά έκτροπα εκείνη την ημέρα από τον ελληνικό στρατό και λαό. Ο Κολοκοτρώνης προσπαθούσε να συγκρατήσει τον αγριεμένο λαό. Του απαγόρευσε να σκοτώνει τους αιχμαλώτους, τα γυναικόπαιδα και να καίει σπίτια. Δυστυχώς, είχαν υποφέρει τόσα πολλά οι Έλληνες και δεν άκουσαν τίποτε απ' αυτά. Με χίλια βάσανα ο Κολοκοτρώνης κατάφερε να μην πειραχθούν οι Αλβανοί, που τους είχε δώσει λόγο να παν στην πατρίδα τους». Πάτσης, ό.π., σ. 56.

²³⁴ Για παράδειγμα το 1897, ο ελληνικός στρατός ήταν πολύ μικρότερος του Τουρκικού και ανοργάνωτος, ενώ το 1922, «μερικά Ευρωπαϊκά κράτη υπεστήριζαν τον Κεμάλ». Πετρούνιας, ό.π., σ. 114 και 125 αντίστοιχα. Αλλού οι στρατιωτικές ήττες της Μικράς Ασίας αποδίδονται στις εσωτερικές διαμάχες : «Η απαισία διαίρεσις μας συνετέλεσεν εις την μεγάλην αυτήν Εθνικήν συμφοράν μας : την Μικρασιατικήν Καταστροφήν του Αυγούστου του 1922». Μάνιος, ό.π., σ. 125.

²³⁵ «Οι Έλληνες βλέποντες την δύσκολην θέσιν των εσκέφθησαν να γελάσουν τους Τούρκους μέχρις ότου έλθη βοήθεια από την Κυβέρνησιν». Μπίγκας, ό.π., σ. 83.

Το πρότυπο της Συνταγματικής Μοναρχίας

Το πολίτευμα της σχολικής ιστορίας είναι αναμφίβολα η συνταγματική μοναρχία. Ως αναπόσπαστο τμήμα μιας φυσικής τάξης πραγμάτων, αποτελεί το αλάνθαστο μέτρο σύγκρισης με τις μορφές διακυβέρνησης του παρελθόντος, στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρώπη. Ταυτόχρονα, θέτει το πλαίσιο αρμοδιοτήτων, τα όρια και τους ηθικούς/πολιτικούς κώδικες ορθής, δίκαιης και χρηστής διακυβέρνησης. Ο δίκαιος κυβερνήτης/βασιλιάς οφείλει να σέβεται το Σύνταγμα και τους νόμους, να μην παρεμβαίνει στην εκλογή της Βουλής, να λαμβάνει υπόψη του τη νοοτροπία και το φιλελεύθερο χαρακτήρα των Ελλήνων καθώς και τις πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες και συσχετισμούς.

Έτσι, η θετική αποτίμηση του έργου του Καποδίστρια, συνοδεύεται από επικριτικά σχόλια για τα «μοναρχικά φρονήματά του», τον «εγωιστικό» και «αυταρχικό» χαρακτήρα του και την αδυναμία του να κατανοήσει τη «νοοτροπία» των Ελλήνων. Η «δικτατορική» διοίκηση που επέβαλλε, η διάλυση της Εθνοσυνέλευσης και η περιθωριοποίηση πολιτικών, προκρίτων και οπλαρχηγών παρουσιάζονται ως «σφάλματα», παρεκκλίσεις δηλαδή από το χρηστό τρόπο διακυβέρνησης, που μοιραία οδηγούν σε αντιδράσεις, συγκρούσεις και τελικά στη δολοφονία του.²³⁶

Ωστόσο, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις εγχειριδίων όπου ο απολυταρχισμός του Καποδίστρια δικαιολογείται λόγω της «πολιτικής ανωριμότητας» των επαναστατημένων και της «αδυναμίας» τους να συμμετάσχουν στη διακυβέρνηση της

²³⁶ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Δυστυχώς, όπως όλοι οι άνθρωποι έκαμε κι αυτός τα σφάλματά του. Θέλησε να διοικήση δικτατορικά». Πάτσης, ό.π., σ. 106. Επίσης : «μέσα στα εξαιρετικά του προσόντα ο Καποδίστριας είχε και δυο ελαττώματα. Συνεκέντρωνε όλες τις εξουσίες στα χέρια του διότι δεν ενόμιζε τον ελληνικό λαό ώριμο δι' ατομικές ελευθερίες. Δεν κατόρθωσε να εκτιμήση την ψυχολογίαν του Έλληνος». Δούκας, ό.π., σ. 132. «Αλλά παρ' όλης του τας αρετάς και τας καλὰς του προθέσεις ο Καποδίστριας δεν κατόρθωσε να φέρη το έργο του εις πέρας, διότι ήτο εγωιστής και αυταρχικός. Ενόμιζεν, ότι αι εκλογαί, οι αντιπρόσωποι του λαού και η εθνοσυνέλευσις δεν χρειάζονται ακόμη δια την Ελλάδα και επίστευεν, ότι όλαι αι εξουσίαι πρέπει να συγκεντρωθούν εις τα χέρια ενός ικανού και χρηστού ανθρώπου, δια να προοδεύση το Κράτος». Καφεντζής, ό.π., σ. 112. Συναντώνται και πιο διακριτικές αναφορές. Για παράδειγμα : «Βλέποντας πως οι διάφοροι αρχηγοί και καπεταναίοι δεν υπάκουαν στους νόμους, γιατί είχαν συνηθίσει από τον καιρό της σκλαβιάς, ενόμιζε, πως το δημοκρατικό πολίτευμα που είχε ως τότε ο τόπος δεν ήταν καλό. Έχοντας κι ο ίδιος μοναρχικά φρονήματα, επειδή έζησε πολύν καιρό στη Ρωσία, που ότι ήθελε έκανε ο Τσάρος, αποφάσισε να πάρη ο ίδιος όλη την εξουσία, στα χέρια του(...)Έγινε έτσι μόνος απόλυτος κύριος του Κράτους». Αλοΐζου, ό.π., σ. 156.

χώρας.²³⁷ Εδώ, ο Καποδίστριας, ως φορέας νεωτερικών αντιλήψεων, εμφανίζεται αντιμετώπος με συμπεριφορές «απειθαρχίας» και «ανυπακοής», με «προνόμια» και τοπικά συμφέροντα, με παραδοσιακές πρακτικές και σχέσεις εξουσίας δηλαδή που αντλούν την καταγωγή τους από την εποχή της «δουλείας».²³⁸

Αντίθετα, κοινό τόπο αποτελεί η εικόνα του Όθωνα ως «καλού» και «αγαθού» αλλά απόλυτου και αυταρχικού μονάρχη που δεν διέθετε τα κατάλληλα «χαρίσματα». Τονίζονται ιδιαίτερα τα φιλελληνικά του αισθήματα ως αντίβαρο στην κριτική που ασκείται για τα πολιτικά του φρονήματα, τον αυταρχισμό του και την απολυταρχική διακυβέρνηση, ενώ σε αυτόν πιστώνεται η Μεγάλη Ιδέα και το όραμα ανασύστασης της βυζαντινής αυτοκρατορίας.²³⁹ Στον Όθωνα και πολύ περισσότερο στην αντιβασιλεία καταλογίζεται ότι δεν κατανόησαν το χαρακτήρα των Ελλήνων, περιθωριοποίησαν τους οπλαρχηγούς και τους αγωνιστές, κυβέρνησαν απολυταρχικά

²³⁷ Για παράδειγμα : «Δυστυχώς όμως, επειδή ο κόσμος κατά την εποχή εκείνη ήτο αμαθής, ο Καποδίστριας ήτο αναγκασμένος εις πολλές περιστάσεις να φαίνεται αυταρχικός για να επιβάλη τας θελήσεις του». Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 156.

²³⁸ Βλ. σχετικά : «Ωστόσο η δίκαιη και αυστηρή διοίκησή του δυσάρεστησε πολλούς και προπάντων τους προκρίτους που ήθελαν να έχουν ιδιαίτερα προνόμια στο κράτος. Απεναντίας ο Καποδίστριας πίστευε ότι όλοι οι πολίτες είναι ίσοι και όλοι έχουν ίσα δικαιώματα. Αλλά στα πρώτα εκείνα χρόνια οι Έλληνες δεν αγαπούσαν την τάξη και την υπακοή στους νόμους. Ενόμιζαν ότι ελευθερία σημαίνει να κάνει ο καθένας ότι θέλει και να μην υπακούη στους ανωτέρους και στους νόμους του Κράτους(...)γι' αυτό οι δυσάρεστημένοι τον ονόμαζαν τύραννο». Γιαννιάς, ό.π., σ. 111. Επίσης : «Πολύ γρήγορα όμως αντελήφθη, ότι ο Ελληνικός λαός, ύστερα από δουλείαν 400 ετών, δεν ήτο ώριμος να κυβερνηθή μόνος του(...)Εκαμεν όμως το σφάλμα να μη διορίση υπουργόν κανένα από εκείνους, οι οποίοι είχαν κυβερνήσει την χώραν κατά την διάρκειαν του αγώνος». Μάνιος, ό.π., σ. 102. Το ίδιο ακριβώς και Καμπανάς, ό.π., σ. 100.

²³⁹ Χαρακτηριστικά παραθέτουμε : «Ο Όθωνας ήταν τίμιος και αγαθός, αγάπησεν ειλικρινά την Ελλάδα κι όνειρό του ήταν ν' απελευθερωθούν κι όλες οι άλλες υπόδουλες ελληνικές χώρες, να μεταφέρη την έδρα του στην Κων/πολη και ν' αναστήση την παλιά Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Το όνειρο αυτό που ονομάστηκε Μεγάλη Ιδέα έθρεψε το Έθνος 100 περίπου χρόνια. Αλλά ο Όθωνας δεν είχε θέληση και επιβολή. Στις αποφάσεις του επηρεαζόταν πολύ από τους ξένους συμβούλους του κι ιδιαίτερα από τη σύζυγό του Αμαλία». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 121 – 122. Επίσης : «Άλλο σπουδαίο λάθος της Αντιβασιλείας ήταν να κυβερνήσει κι αυτή σαν τον Καποδίστρια και ν' αλλάξει το πολίτευμα από δημοκρατικό που ήταν από το 1821, σε απόλυτη μοναρχία. Κοινότητες, πρόκριτοι, Βουλή, εκλογαί και όποιος άλλος δημοκρατικός θεσμός υπήρχε στην Ελλάδα καταργήθηκε(...)Ο Όθωνας ήταν αγαθός άνθρωπος κι αγαπούσε πολύ την Ελλάδα(...)παρεβίαζε το Σύνταγμα και ενόθευε τις εκλογές. Έτσι κατόρθωνε να έχη την πλειοψηφία της Βουλής με το μέρος του. Οι ενέργειες αυτές ερέθιζαν την αντιπολίτευση και το λαό και έκαναν τον Όθωνα πολύ αντιδημοκρατικό». Αλοΐζου, ό.π., σ. 159-161. Έτσι λοιπόν οι Βαυαροί : «Διοικούσαν απολυταρχικώς(...)Μετέτρεψαν το πολίτευμα εις μοναρχικόν» Μπίγκας, ό.π., σ. 123. Επίσης : «Ήταν 17 χρονών, ανήλικος ακόμα ο Όθων όταν η τύχη τον έφερε στον θρόνο, συνεχιστή της παραδόσεως που είχε διακοπή με τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Ο Ελληνικός λαός είδε στην εκλογήν εκείνη, τον ίδιο τον Μαρμαρωμένο βασιλιά του να ξεπηδά απ' τους αιώνες και να έρχεται θριαμβευτής για να συνεχίση την Ιστορίαν των Προγόνων...Πόσο όμως απογοητεύθηκε. Η Αντιβασιλεία έγινε σε λίγο σωστή τυραννία». Κουρνούτος, ό.π., σ. 88. Ενδεικτικά, για την κρατούσα αντίληψη περί συνταγματικής βασιλείας : «εξηκολούθησε να διοική απολυταρχικώς, όχι ως βασιλεύς, αλλά ως μονάρχης(...)Αλλά και μετά το Σύνταγμα ο Όθων συνέχισε την ιδίαν πολιτικήν. Προσεπάθει πάντοτε εις τας εκλογάς να κερδίξη το κόμμα, το οποίον αυτός ήθελε». Μπίγκας, ό.π., σ. 124/125.

και αυταρχικά.²⁴⁰ Η περίοδος δεν χαρακτηρίζεται πουθενά ως «βαυαροκρατία» αν και συναντήσαμε μια αναφορά που παραπέμπει σε συνθήκες «υποδοούλωσης» στους «ξένους».²⁴¹

Ως πρότυπο βασιλέα και υπόδειγμα συνταγματικού μονάρχη, προβάλλεται ο Γεώργιος ο Α΄, ο οποίος χαρακτηρίζεται «φιλειρηνικός», «σώφρων», «ψύχραιμος» και «κοσμοαγάπητος».²⁴² Ας δούμε όμως και ένα απόσπασμα από το εγχειρίδιο του Καμπανά όπου η γλώσσα της ιστορικής αφήγησης λανθάνει :

«Έχοντας επίγνωση των καθηκόντων του, εκράτησε όσο κανένας άλλος βασιλιάς, το κύρος του θρόνου ψηλά από κόμματα κι όσο του ήταν δυνατόν απέφευγε να διαλύη τη Βουλή».²⁴³

Το μέτρο του «σεβασμού» του Γεωργίου Α΄ στο Σύνταγμα και τους κοινοβουλευτικούς θεσμούς, οριοθετείται εδώ με την εξόχως αποκαλυπτική φράση «όσο του ήταν δυνατόν». Η ίδια οριοθέτηση λειτουργεί και προς την πλευρά της Βουλής και της εξουσίας των κομμάτων : αντανακλούν τη λαϊκή βούληση αρκεί να μην το παρακάνουν. Εξαιρετικά υπαινικτική η λανθάνουσα γλώσσα του Καμπανά, καθιστά τα σημααινόμενα σχεδόν αδιαπέραστα στην παιδική αντίληψη, αλλά ενδεικτικά της πολιτικής νοοτροπίας του σχολικού συγγραφέα και της ιεράρχησης των πολιτικών θεσμών – δηλαδή του «κύρους» του θρόνου που οφείλει να διαφυλάσσεται «ψηλά από τα κόμματα».

Η ευνοϊκή αντιμετώπιση του Γεωργίου Α΄ επιβάλλει την παρουσίαση του κινήματος στο Γουδί ως μια πολιτική κίνηση των αξιωματικών που εκφράζει την

²⁴⁰ Μοναδική εξαίρεση με όλα τα παραπάνω, το εγχειρίδιο του Αντωνόπουλου, όπου αποσιωπάται πλήρως η βαυαρική απολυταρχία ενώ η εκθρόνιση και απομάκρυνση του Όθωνα αποδίδεται σε λόγους της εσφαλμένης εξωτερικής του πολιτικής, αντίθετης με το λαϊκό αίσθημα. Στον πόλεμο του 1859 μεταξύ Αυστρίας και Ιταλίας, «ενώ ο λαός ευνοούσε τους Ιταλούς ο Όθων ήταν υπέρ των Αυστριακών. Από το ζήτημα αυτό και από άλλους πολιτικούς λόγους εκθρονίστηκε και έφυγε από την Ελλάδα». Αποσιωπάται πλήρως ο απολυταρχικός τρόπος διακυβέρνησης – «στις 3 Σεπτεμβρίου 1843 παρεχώρησε το Σύνταγμα». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 97.

²⁴¹ «Η κατάσταση έμοιαζε σαν να είμασταν υπόδουλοι σε μια ξένη Κυβέρνηση και ξένους αξιωματούχους, που έκαναν στον τόπο μας ότι ήθελαν εκείνοι». Πάτσης, ό.π., σ. 110.

²⁴² Αναμενόμενη από κάθε άποψη η απόλυτη ευθυγράμμιση της στάσης των συγγραφέων απέναντι στη δυναστεία Γλύξμπουργκ και συγκεκριμένα το Γεώργιο τον Α΄ : «Ο νέος αυτός βασιλιάς της Ελλάδος είχε εξαιρετικά προσόντα : ήταν φιλειρηνικός, ψύχραιμος και κοσμοαγάπητος». Γιαννιάς, ό.π., σ. 115. Επίσης : «Ο Γεώργιος ετήρη πιστός το σύνταγμα και οι νόμοι του κράτους εφημερίζοντο αυστηρώς». Πετρούνας, ό.π., σ. 112. Ο Γεώργιος αποτελεί αναμφίβολα μέτρο σύγκρισης καθώς «εσεβάσθη πάντοτε τη λαϊκή κυριαρχία. Ήτο πραγματικός συνταγματικός μονάρχης». Δούκας, ό.π., σ. 137. «Ο Γεώργιος ήτο φιλειρηνικός και σώφρων βασιλεύς. Εσεβάσθη και ετήρησε το Ελληνικό Σύνταγμα». Καφεντζής, ό.π., σ. 117. «Πράγματι δε όλα τα ετήρησεν ο καλός εκείνος βασιλεύς». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 138.

²⁴³ Καμπανάς, ό.π., σ. 106.

αποδοκιμασία τους αποκλειστικά απέναντι στα πολιτικά κόμματα και την τακτική που ακολουθούν στα εθνικά ζητήματα. Μοναδική, έμμεση αλλά σαφής, αιχμή προς το θρόνο, μια διακριτική αναφορά του εγχειριδίου της Αλοΐζου στα αιτήματα των κινηματιών για αποχώρηση του Διαδόχου και των πριγκίπων από την διοίκηση των Ενόπλων Δυνάμεων.²⁴⁴

Ο Κωνσταντίνος, αποκαλείται άλλοτε ως Κωνσταντίνος Α΄ και άλλοτε ως Κωνσταντίνος Β΄, ως συνεχιστής δηλαδή των έντεκα βυζαντινών αυτοκρατόρων που είχαν το ίδιο όνομα και επομένως ως ο βασιλιάς που εκπληρώνει τους θρύλους αναγέννησης της βυζαντινής δόξας και δικαιώνει στα πεδία των μαχών τις προσδοκίες της Μεγάλης Ιδέας κατά τη διάρκεια των βαλκανικών πολέμων.²⁴⁵ Παρ' όλα αυτά, τα εγχειρίδια – με ελάχιστες εξαιρέσεις που ευνοούν τον Κωνσταντίνο – παρουσιάζουν το διχασμό και την αντιπαράθεση ανάμεσα στον Κωνσταντίνο και το Βενιζέλο κρατώντας ίσες αποστάσεις : και οι δύο εξυπηρετούσαν το εθνικό συμφέρον και οι δύο πρόσφεραν ως μεγάλες πολιτικές φυσιογνωμίες υπηρεσίες στο έθνος και οι δύο τελικά «είχαν δίκιο».²⁴⁶ Σε κάθε περίπτωση, ο διχασμός βενιζελικών και βασιλικών παρουσιάζεται ως κύριος παράγοντας των καταστροφικών εξελίξεων στο μικρασιατικό μέτωπο.²⁴⁷

Στην περίοδο πολιτικής αστάθειας που ακολουθεί μετά τη μικρασιατική εκστρατεία και τη συντριβή της Μεγάλης Ιδέας, ο βασιλιάς αποτελεί πρωταγωνιστικό πρόσωπο, σταθεροποιητικό παράγοντα του πολιτικού συστήματος, φερέγγυα λύση στα «αδιέξοδα» που προκαλεί το δημοκρατικό πολίτευμα.²⁴⁸ Βρίσκεται πάντα στην

²⁴⁴ «Περισσότερο απ' όλους αισθάνθηκαν την ταπείνωση του Κράτους οι αξιωματικοί και προ πάντων οι νεώτεροι. Αυτοί δεν κατηγορούσαν μόνον τους πολιτικούς, αλλά και το παλάτι γιατί οι πρίγκηπες είχαν όλες τις ανώτερες θέσεις στο στρατό και το στόλο και εξεχώρισαν τους αξιωματικούς σε ευνοούμενους και μη». Αλοΐζου, ό.π., σ. 175.

²⁴⁵ Συγκεκριμένα, ο Κωνσταντίνος αναφέρεται ως Κωνσταντίνος Β΄, στις παρακάτω περιπτώσεις : Πετρούνιας, ό.π., σ. 120, Αλοΐζου, ό.π., σ. 179, Καμπανάς, ό.π., σ. 123, Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 133.

²⁴⁶ Η πλειοψηφία των εγχειριδίων ακολουθεί γραμμή αυστηρής ουδετερότητας : «Η πολιτική διορακτικότης του Βενιζέλου είχαν επιτύχει. Δυστυχώς και ο βασιλεύς Κωνσταντίνος είχε δίκιο». Δρίβας, ό.π., σ. 100. Επίσης : «Η διαφωνία αυτή Βασιλιά και Κυβερνήτη ήταν δυστύχημα για την Ελλάδα γιατί και οι δύο είχαν προσφέρει πολλές υπηρεσίες στην πατρίδα τους». Αλοΐζου, ό.π., σ. 183.

²⁴⁷ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Ο βασιλεύς Κωνσταντίνος ήθελε να μείνη ουδετέρα, δια να μην πάθη καταστροφάς. Ο Βενιζέλος όμως επέμεινε να υπάγη με το μέρος των Αγγλων και λοιπών συμμάχων(...)η διαφωνία έφερε μεγάλην ζημίαν εις τον τόπον». Μπίγκας, ό.π., σ. 139. «Αυτό έγινε αφορμή μεγάλης εσωτερικής και επιζημίας αναταραχής που βάσταξε αρκετά χρόνια». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 115. Έτσι : «Εκείνο που το Έθνος είχε κατακτήσει με απέραντες θυσίες και με την ομόνοια κινδυνεύει να χαθή ολότελα από τον εσωτερικό διχασμό». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 134. «Η απαισία διαίρεσις μας συνετέλεσεν εις την μεγάλην αυτήν Εθνικήν συμφοράν μας : την Μικρασιατικήν καταστροφήν του Αυγούστου του 1922». Μάνιος, ό.π., σ. 125.

²⁴⁸ «Το Δημοκρατικόν πολίτευμα δεν ηυδοκίμησεν εις την χώραν, διότι ο λαός διηρέθη εις αντιμαχόμενας μερίδας και ο πολιτικός βίος της χώρας έγινε ανώμαλος(...)ο λαός αποκαμωμένος

πρώτη γραμμή των πολεμικών αναμετρήσεων του έθνους απέναντι σε όσους επιβουλεύονται τα εθνικά του δίκαια.²⁴⁹ Οι συχνές και συνεχείς αναφορές στο ρόλο του κατά τη διάρκεια του Β΄ παγκοσμίου πολέμου, αποτελούν κοινό σημείο σε όλα τα εγχειρίδια που μελετήσαμε, με μοναδική εξαίρεση το βιβλίο των Πάτση – Σίβα. Ολοσέλιδες φωτογραφίες του Γεωργίου του Β΄ και σπανιότερα του Παύλου και της Φρειδερίκης συνοδεύουν την αφήγηση, ενώ σημαντική θεωρείται η συμβολή του Γεωργίου του Β΄ στη συγκρότηση στρατιωτικών τμημάτων στη Μέση Ανατολή όπου «ο Βασιλεύς τότε και η κυβέρνησις ανασύνταξαν τα υπολείμματα του εθνικού στρατού».²⁵⁰ Ακόμα και κατά τη διάρκεια του εμφυλίου, ο βασιλιάς εμφανίζεται να παρακολουθεί ανήσυχος τις συγκρούσεις και να «ασθενεί βαρέως» κλονισμένος από τις «αδιάκοπες συγκινήσεις» και τα δεινά του έθνους.²⁵¹

Ο βασιλικός θεσμός αποτελεί – ανάμεσα στα άλλα – και κριτήριο περιοδολόγησης για τη σχολική ιστορία. Για την περίοδο του ανεξάρτητου ελληνικού βασιλείου, η ύλη κατανέμεται σε ενότητες με βάση τις βασιλείες του Όθωνα, του Γεωργίου του Α΄, του Κωνσταντίνου, του Γεωργίου Β΄ και του Παύλου. Μάλιστα, η γενικότερη περιοδολόγηση και κατανομή των ενοτήτων με βάση τους βασιλείς, σε ορισμένα εγχειρίδια αναλύεται και σε υποπεριοδολόγηση, δηλαδή σε πρώτη, δεύτερη και τρίτη περίοδο της βασιλείας Γεωργίου του Β΄.²⁵²

Σε αντιδιαστολή με το θρόνο, που λειτουργεί ως σύμβολο, εγγύηση και κεντρικό σημείο αναφοράς της εθνικής ενότητας, τα πολιτικά κόμματα ενοχοποιούνται ως παράγοντας διαίρεσης και διχόνοιας που προκαλεί πολιτικές αντιπαραθέσεις και

επανάφερε τον βασιλέα Γεώργιον τον Οκτώβριον του 1935. Η Ελλάς υπό την σπιβαράν διοίκησιν του πρωθυπουργού Ιωάννου Μεταξά είχε επανεύρει τον δρόμον της». Καφεντζής, ό.π., σ.130. Έτσι λοιπόν, μετά το 1935, ο Γεώργιος Β΄ : «Κατόρθωσε να αποκτήσει και πάλι την αγάπη και την εμπιστοσύνη του ελληνικού λαού. Οι περιοδείες, που έκανε για να γνωρίσει το λαό Του και να μάθει από το στόμα των κατοίκων της χώρας, ποιες είναι οι βασικές ανάγκες και οι επιθυμίες των εργατών, των αγροτών, των υπαλλήλων και γενικά όλου του πληθυσμού, εδημιούργησαν στις ψυχές των Ελλήνων ένα βαθύ αίσθημα αγάπης και σεβασμού για το λατρεμένο τους βασιλιά. Έτσι, ο Γεώργιος Β΄ έγινε το σύμβολο της ενότητας όλου του Ελληνικού λαού». Ράλλης, ό.π., σ. 111.

²⁴⁹ «Ο αλησμόνητος βασιλεύς Γεώργιος Β΄, μαζί με την Κυβέρνησιν, έφυγαν εις την Κρήτην, με την ελπίδα ότι θα ηδύνατο να διατηρήσουν την ηρωϊκήν νήσον ελευθέραν». Αλεξίου, ό.π., σ. 144. «Κατά τη διάρκεια των σκληρών μαχών εναντίον των συμμοριτών, αι οποίαι έγιναν εις Κόνιτσαν, Νιάουσαν, Γράμμον και Βίτσι, ο Βασιλεύς μας Παύλος ο Α΄ και η Βασίλισσα Φρειδερίκη, επεσκέφθησαν με κίνδυνον της ζωής των, τον μαχόμενον στρατόν μας, δίδοντες θάρρος». Μάνιος, ό.π., σ. 138.

²⁵⁰ Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 171.

²⁵¹ «Ο Βασιλιάς Γεώργιος ο Β΄ στέκεται στο θρόνο του με την ελπίδα, πως τα κακά αυτά και οι εμφύλιοι σπαραγμοί θα σταματήσουν και οι Έλληνες ενωμένοι θα αρχίσουν τα ειρηνικά τους έργα(...) οι κακουχίες του πολέμου, οι απογοητεύσεις και οι διαφορές, εκλόνισαν την υγεία του». Αλοΐζου, ό.π., σ. 193.

²⁵² Αλοΐζου, ό.π., σ. 186-193.

συγκρούσεις επιζήμιες για το έθνος.²⁵³ Οι αντιθέσεις αυτές δεν έχουν σε καμιά περίπτωση κοινωνικό περιεχόμενο, δεν εκφράζουν διαφορετικά κοινωνικά ή ταξικά συμφέροντα αλλά αντανακλούν τα προαιώνια ελαττώματα της φυλής : τη φιλαρχία και τη διχόνοια.²⁵⁴ Στο όνομα αυτών των αντιπαραθέσεων, που συχνά υποδαυλίζονται από τις Μεγάλες Δυνάμεις²⁵⁵ και επομένως εξυπηρετούν «ξένα συμφέροντα», τα κόμματα και οι πολιτικοί δεν διστάζουν να θέσουν το κομματικό συμφέρον πάνω από το εθνικό, να φτάσουν μέχρι τις εμφύλιες αντιπαραθέσεις και να θέσουν σε κίνδυνο την ασφάλεια και ακεραιότητα της χώρας. Επιπλέον, στα πολιτικά κόμματα και στους πολιτικούς χρεώνεται αντιπατριωτική στάση, δειλία και κακοδιαχείριση του δημοσίου χρήματος.²⁵⁶ Ο Βενιζέλος αποτελεί τη μοναδική εξαίρεση πολιτικού που μνημονεύεται για τις ικανότητες και την εθνική προσφορά του από όλα τα εγχειρίδια. Από εκεί και πέρα, οι σποραδικές αναφορές στο Χαρίλαο Τρικούπη, τον Παπανδρέου, τον Τσαλδάρη, το Λαϊκό κόμμα αλλά και η αποσιώπησή τους από τα περισσότερα εγχειρίδια καταδεικνύουν απλά τις προτιμήσεις των συγγραφέων τους.

²⁵³ Οι Εθνοσυνελεύσεις, η συγκρότηση κομμάτων και οι πολιτικές αντιπαραθέσεις, συχνά αντιμετωπίζονται ως πηγή εμφύλιων σπαραγμών και εθνικών συμφορών : «Εδώ σχηματίστηκε η Α΄ Εθνική συνέλευση. Τα πρώτα σπέρματα της καταραμένης διχόνοιας, που τόσες καταστροφές, θα δούμε, έφερε αργότερα στον Αγώνα του Εθνους μας, φάνηκαν αμέσως». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 71. Επίσης, πάλι για την περίοδο της επανάστασης : «οι Έλληνες εχωρίστησαν εις κόμματα και ήρχισαν να φιλονικούν μεταξύ των με τόσον πάθος, ώστε κατέληξαν εις εμφύλιον πόλεμον». Αλεξίου, ό.π., σ. 104.

²⁵⁴ Η φιλαρχία εμφανίζεται ως εγγενές ελάττωμα της φυλής και βασική αιτία της διχόνοιας : «Η διχόνοια είναι μια κατάμαυρη κι απαίσια σελίδα στη δοξασμένη μας Ιστορία. Φοβερή διχόνοια παρουσιάστηκε ανάμεσα στους αρχηγούς του Αγώνα. Όλοι ήθελαν τα πρωτεία της Αρχής και κανένας δεν υπότασσε το εγώ του στους άλλους». Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 93. Έτσι, από την πρώτη Εθνοσυνέλευση ακόμη : «Η φιλονικία ήτο αφ' ενός μεταξύ των οπλαρχηγών δια τα αξιώματα, αφ' ετέρου δε μεταξύ των στρατιωτικών και των πολιτικών». Μπίγκας, ό.π., σ. 94. Ακόμη και μετά την καταστροφή του Δράμαλη : «Ως να ενικήθη οριστικώς ο εχθρός, επιλονίκουν δια την αρχήν». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 123. Αλλού, η συγκρότηση πολιτικών κομμάτων συνοδεύεται από την αρνητικά φορτισμένη φράση «είχον χωρισθή εις κόμματα» : «Δυστυχώς όμως ένας άλλος μεγαλύτερος εχθρός ενεφανίσθη τότε εις την Ελλάδα, η διχόνοια. Οι Έλληνες είχαν χωρισθή εις κόμματα, επιλονείκουν μεταξύ των και έφθασαν δυστυχώς μέχρι, εμφυλίου πολέμου». Πετρούνιας, ό.π., σ. 88.

²⁵⁵ Αυτήν ακριβώς τη διαίρεση σε κόμματα αλλά και το ελάττωμα της φιλαρχίας αξιοποιούν και οι Μεγάλες Δυνάμεις για να καλλιεργήσουν τη δίδυμη αδελφή της φιλαρχίας, τη διχόνοια : «Άρχισαν τότε να μπερδεύονται στις δουλειές μας. Να μας δίνουν συμβουλές και να μας καλοπιάνουν. Και όλα αυτά για το καλό μας τάχα. Οι Έλληνες σαν αθώοι και αγράμματοι που ήταν, έπεφταν στην παγίδα. Έτσι σιγά-σιγά άρχισε να χωρίζεται η γνώμη των Ελλήνων. Ήταν και οι φιλοδοξίες για τα αξιώματα και λίγο-λίγο άρχισε στην αρχή μια διχόνοια που στο τέλος ξέσπασε σε φοβερό εμφύλιο πόλεμο». Πάτσης, ό.π., σ. 78/79. Επίσης, στο ίδιο εγχειρίδιο : «η διχόνοια είχε πολύ προχωρήσει. Οι πολιτικοί αρχηγοί, και ο λαός ακόμα, είχαν χωρισθή σε τρία κόμματα, το Αγγλικό, το Γαλλικό και το Ρωσικό. Κάθε ένα από αυτά υποστηριζόταν από το κράτος που έφερνε το όνομά του. Πολύ φταίνε για τη διχόνοια αυτή οι Μεγάλες Δυνάμεις. Κάθε μία από αυτές υποστήριζε το φιλικό της κόμμα και ήθελε αυτό να κυβερνά για να έχουν την Ελλάδα με το μέρος τους». Ό.π., σ. 109.

²⁵⁶ Για παράδειγμα, κατά τη διάρκεια της επέλασης του Δράμαλη «η κυβέρνηση έδειξε λιποψυχία και αντιπατριωτική διαγωγή, γιατί μπήκε στα πλοία κι έφυγε για να εξασφαλίσει τη ζωή της, αφήνοντας τον αγώνα». Γιαννιάς, ό.π., σ. 80. Επίσης, όταν ο Ιμπραήμ αποβιβαζόταν στην Πελοπόννησο : «Η Κυβέρνησις τόσον είχε τυφλωθή από το κομματικόν πάθος, ώστε εκράτει ακόμη φυλακισμένους τους Πελοποννησίους οπλαρχηγούς, ενώ δε επλήρωνε δια να συντηρούνται 30.000 στρατιώται εις την πραγματικότητα δεν υπήρχον ούτε τρεις». Καφεντζής, ό.π., σ. 94.

Αντίστοιχα, η δημοκρατία – στα εγχειρίδια ο όρος «δημοκρατία» παραπέμπει συνήθως στην αβασίλευτη δημοκρατία – προϋποθέτει απαραίτητα την οικονομική, πνευματική και πολιτιστική ανάπτυξη και ωριμότητα του λαού. Διαφορετικά, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικής και κοινωνικής κρίσης – ενδεικτικές είναι εδώ οι αναφορές στο μεσοπόλεμο – οδηγεί σε χάος, αναρχία, ακυβερνησία και πολιτικό αδιέξοδο.²⁵⁷ Αν θα τολμούσαμε να προχωρήσουμε σε μια κατηγοριοποίηση των εγχειριδίων – αποφεύγοντας πάντως να τα κατανειμούμε σε περισσότερο ή λιγότερο συνταγματικά, φιλελεύθερα ή συντηρητικά – θα λέγαμε ότι σε γενικές γραμμές εδώ συναντάμε ένα κριτήριο ταξινόμησης : Σε αυτά που δικαιολογούν απολυταρχικά ή δικτατορικά καθεστώτα σε περιπτώσεις «έκτακτης ανάγκης» ή «πολιτικού αδιεξόδου» και σε όσα στηλιτεύουν κάθε απολυταρχική παρέκκλιση από τον κανόνα της συνταγματικής μοναρχίας. Ένα σχετικά ασφαλές κριτήριο επίσης, θα μπορούσε να μας παρέχει η διαφορετική στάση που επιφυλάσσουν τα εγχειρίδια στο Μεταξά και το ρόλο του. Στα εγχειρίδια του 1950, το περίφημο ΟΧΙ στους Ιταλούς, πιστώνεται στο Μεταξά μόνο σε τέσσερις περιπτώσεις, στα εγχειρίδια των Αγγελόπουλου, Αλοΐζου, Κουρνούτου – Δρίβα και Δημητρακόπουλου. Σε όλα τα υπόλοιπα, δεν υπάρχει αναφορά στη στάση του κατά τη διάρκεια του πολέμου. Μάλιστα, στα εγχειρίδια των Γιαννιά – Γιαννάκου, των Δαμβουνέλη – Σακκά, των Πάτση - Σίβα και του Παπασπύρου δεν υπάρχει απολύτως καμιά αναφορά στο όνομα του Μεταξά – ούτε καν για την περίοδο 1936 – 1940.²⁵⁸ Αντίθετα, εμφανίζεται ο βασιλιάς με το λαό στο πλευρό του να αρνείται την παράδοση της χώρας στους Ιταλούς.²⁵⁹ Σε εκείνα τα εγχειρίδια του 1950 όπου γίνεται μνεία στον Μεταξά, η δικτατορία εμφανίζεται ως αναγκαία συνέπεια του «χάους» που προκάλεσε το δημοκρατικό πολίτευμα στο Μεσοπόλεμο,²⁶⁰ σε μια μάλιστα περίπτωση αποτελεί

²⁵⁷ Η (αβασίλευτη) δημοκρατία εμφανίζεται ενίοτε ως ιδανικό πολίτευμα για τα προηγμένα οικονομικά και κοινωνικά κράτη αλλά καταστροφική για την ελληνική περίπτωση : «Η Δημοκρατία μάλιστα, που έχει ανάγκη από άνεσι πολιτική και οικονομική για ν' αναπτυχθή και από επίπεδο λαού πολιτικά και κοινωνικά ανεβασμένο, δεν μπορούσε στις ώρες που ευρίσκετο μετά το 1922 η Ελλάς ν' αποδώσει. Οι ενθουσιασμοί της Μεγάλης Ιδέας, που ως τότε είχαν ενώσει τον λαό για τους μεγάλους του αγώνες, δεν υπήρχαν πια. Διάστασις και διάσπασις των πάντων. Χίλιοι άνθρωποι, χίλιες γνώμες.(...) Αντιδικίες, διαφωνίες, μικροπολιτική, ότι κακό κι αν υπήρχη στην πολιτική, αποτελούσε τότε τη βασική πολιτική γραμμή. Η Ελλάς ήταν κυριολεκτικά ακυβέρνητη». Δρίβας, ό.π. σ. 103. Οι κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις του μεσοπολέμου ερμηνεύονται με τα ίδια εργαλεία της φιλαρχίας και της κομματικής διαίρεσης, ιδιαίτερα στα εγχειρίδια που δεν εισάγουν τον αντικομμουνιστικό λόγο : «Τα κομματικά ξανάρχισαν πάλι και η χώρα έμεινε σχεδόν ακυβέρνητη» Αλοΐζου, ό.π., σ. 187.

²⁵⁸ Για παράδειγμα : «Η Δημοκρατία βάστηξε 11 μονάχα χρόνια. Τέλος το 1935 έγινε δημοψήφισμα και ο λαός ξανάφερε το Γεώργιο Β' πάλι βασιλιά». Γιαννιάς, ό.π., σ. 134.

²⁵⁹ Ράλλης, ό.π., σ. 114.

²⁶⁰ «Υπό το Δημοκρατικόν πολίτευμα έζησεν ο Ελληνικός λαός μέχρι του 1935, εν μέσω εσωτερικών ανωμαλιών. Δια τούτο, τον Νοέμβριον του έτους τούτου, ο λαός επανέφερε δια δημοψηφίσματος τον

απάντηση στον «κομμουνιστικό κίνδυνο».²⁶¹ Σε πολιτικό επίπεδο, οι διαφορετικές προσλήψεις της δικτατορίας Μεταξά απηχούν τις διαμετρικά αντίθετες εκτιμήσεις των πολιτικών δυνάμεων για το καθεστώς της 4ης Αυγούστου, το Μεταξά και το ρόλο του. Για παράδειγμα, η ΕΠΕΚ, στις προγραμματικές της κατευθύνσεις αναφερόταν στις λαϊκές δυνάμεις που «διεξήγαγον του αγώνα κατά της φασιστικής μεταξικής δικτατορίας».²⁶² Είναι χαρακτηριστικό για την πολιτική απομόνωση των οπαδών του Μεταξά, ότι το 1946, οι πολιτικοί κληρονόμοι της μεταξικής δικτατορίας (Κ. Κοτζιάς, Κ. Μανιαδάκης κ.ά.) δεν κατέβηκαν στις εκλογές «αφού ήταν ανεπιθύμητοι για το Λ.Κ. το οποίο ευκολότερα μπορούσε να εντάξει στους συνδυασμούς του συνεργάτες των κατακτητών παρά του Ι. Μεταξά».²⁶³ Θα κατέβουν στις εκλογές του '50 ως Πολιτική Ανεξάρτητος Παράταξις και θα αποσπάσουν το διόλου ευκαταφρόνητο 8,15 % των ψήφων. Οι ίδιες – αν όχι μεγαλύτερες – αποκλίσεις εμφανίζονται και στα επετειακά πρωτοσέλιδα και άρθρα των εφημερίδων της 28ης Οκτώβρη κατά τα έτη 1949 και 1950. Αποκλίσεις που κυμαίνονται από την απροκάλυπτη εξύμνηση του δικτάτορα²⁶⁴ έως την εκτίμηση ότι ήταν η λαϊκή θέληση που υποχρέωσε την ελληνική φασιστική κυβέρνηση να απαντήσει «Όχι» στον ιταλικό φασισμό.²⁶⁵ Σε κάθε περίπτωση, στον επίσημο πολιτικό λόγο της ετερείου στα έτη

βασιλεία Γεώργιον τον Β΄. Από του 1936 μέχρι του Ιανουαρίου του 1941 η Ελλάς εκυβερνήθη υπό του Ιωάννου Μεταξά χωρίς Βουλήν και εκλογάς». Πετρούνιας, ό.π., σ. 127. Επίσης : «Οι πιο συνετοί έβλεπαν καθαρά μια παγκόσμια καινούργια καταίγίδα. Αλλά οι Έλληνες πολιτικοί εφαινότο εντελώς αδιάφοροι(...)Ο στρατηγός Ιωάννης Μεταξάς, πολιτικός με διορατικότητα και με θέλησι, εκήρυξε τότε, στις 4 Αυγούστου 1936, Δικτατορία(...)Ένας οργανισμός άρχισε αμέσως με την πολιτικήν αυτή μεταβολή(...)Όλα για την Ελλάδα, για την δημιουργία ενός νέου πολιτισμού, του Νεοελληνικού». Κουρνούτος, ό.π., σ. 104.

²⁶¹ «Η διοίκησι του Ιωάννη Μεταξά, με το όνομα 4^η Αυγούστου, κράτησε τρία ολόκληρα χρόνια και η χώρα άρχισε να βρίσκη μια ησυχία και γαλήνη και να διοργανώνεται εσωτερικά. Ο Ιωάννης Μεταξάς επέτυχε να συντριψη τον κομμουνιστικό κίνδυνο». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 117.

²⁶² Χριστόφορος Βερναρδάκης, Γιάννης Μαυρής, «Το “Κέντρο” ή η διαρκής πόλωση της πολιτικής σκηνής 1950 – 1967», *Θέσεις*, τ. 23-24, Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1988.

²⁶³ Ηλίας Νικολακόπουλος, «Κομματική και εκλογική αποτύπωση του εμφυλίου, 1950 – 1952», στο : Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, τ. Δ2, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινρόθωση 1945 – 1952, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ. 110.

²⁶⁴ Ενδεικτικά, αναφέρουμε, το πρωτοσέλιδο της εφημερίδας *Εμπρός*, με ολοσέλιδες φωτογραφίες του βασιλιά, του Μεταξά και του Παπάγου. Από εκεί και η δήλωση του υπουργού στρατιωτικών Π. Κανελλόπουλου : «ο πρωθυπουργός της Ελλάδος εξονόματος ολοκλήρου του ελληνικού έθνους επρόφερε το Μέγα Ελληνικόν ΟΧΙ», *Εμπρός*, 28/10/1949. Επίσης, στη *Βραδυνή*, ο Μεταξάς παρουσιάζεται ως ο «εν ονόματι του Ελληνικού Έθνους» εκπρόσωπος «του κόσμου της ελευθερίας, του φωτός και του πνεύματος» που όρθωσε το ανάστημά του στον κόσμο «της βίας, του σκότους και της βαρβαρότας τον οποίον εξεπροσώπει ο πρεσβευτής του Άξονος». Σύμφωνα με το κεντρικό επετειακό άρθρο της εφημερίδας «εις το απέριτον γραφείον της οικίας του εις Κηφισιάν, ο Ιωάννης Μεταξάς απέρριψε το τελεσίγραφο του Μουσολίνι», ενώ εκτιμάται ότι «η ένδοξος περίοδος η οποία ήρχισε την 28^{ην} Οκτωβρίου 1940 συνεχίζεται ακόμη. Με φωτεινούς σταθμούς την Κόνιτσαν, τον Γράμμον, το Βίτσι». *Βραδυνή*, 28/10/1950.

²⁶⁵ Εξαιρετικό δείγμα αυτής της αντίληψης, το κεντρικό άρθρο του *Βήματος* : «Εις την Ελλάδα η κυβέρνησις ήτο φασιστική και εμμέιτο τα φασιστικά συστήματα(...)Ο Ιταλός δικτάτωρ ενόμιζεν ότι(...)η αντίστασις της ελληνικής δικτατορικής κυβέρνησης εις το τελεσίγραφόν του δεν θα ήτο αποτελεσματικώς αρνητική. Αυτό υπήρξε το ΜΕΓΑ ΣΦΑΛΜΑ ΤΟΥ. Η Ελληνική δικτατορική

1949 και 1950, στις δηλώσεις και τα διαγγέλματα του πρωθυπουργού, του στρατάρχη Παπάγου κ.α. με αφορμή τον εορτασμό της 28ης Οκτώβρη, απουσιάζουν οι αναφορές στο όνομα του Μεταξά. Και εκείνο που μετράει βέβαια περισσότερο από όλα τα προηγούμενα για την περίοδο, είναι η αντίστοιχη δήλωση του αμερικανού πρεβευτή Χ. Γκρέιντι : «Προ εννέα ετών ο ελληνικός λαός είπε ΟΧΙ εις τον φασιστήν εισβολέαν».²⁶⁶

Οι αναφορές στο Μεταξά και το καθεστώς της 4^{ης} Αυγούστου – ποικίλουν και στα εγχειρίδια του 1956 από την εξύμνηση²⁶⁷ έως την υποβάθμιση ή ακόμα και αποσιώπησή του, περιστρέφονται ωστόσο από τον κεντρικό και ηγεμονικό ρόλο του παλατιού στην πολιτική ζωή.²⁶⁸

Νοηματοδοτήσεις της δεκαετίας 1940 – 50

Ο μεσοπόλεμος αποτελεί ορόσημο για την ιστορική αφήγηση των σχολικών εγχειριδίων. Από αυτό το σημείο και μετά οι επιλογές των συγγραφέων αποκλίνουν, διαφορετικές αφηγήσεις διατυπώνονται, εναλλακτικά ιστορικά σχήματα

Κυβέρνησις(...)ήτο η ίδια μια κυβέρνησις περισσότερον Ελληνική παρά δικτατορική, εγνώριζεν επίσης ότι ο μόνος τρόπος δια να συμφιλιωθή με τον λαόν της Ελλάδος ήτο να συμμορφωθή με την ΘΕΛΗΣΙΝ ΤΟΥ(...)Ετσι το "Όχι" που αντιτάχθη εις τον Μουσολινικόν κυνισμόν, ήτο το "Όχι" που αυθόρμητον και επιτακτικόν εξεπήδησε από την ψυχήν του Ελληνικού λαού». *Το Βήμα*, 28/10/1949. Σύμφωνα με το Χρήστο Χατζηιωσήφ : «Από τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια, ο αριστερός Τύπος και, σχεδόν αμέσως μετά, οι κεντρώες, παλιές δημοκρατικές εφημερίδες, αμφισβήτησαν το «όχι του Μεταξά». Η εκδοχή των «γεγονότων» που υποστήριζαν μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: «Ήταν ο ελληνικός λαός [που έδωσε] την απάντησή του στο ιταλικό τηλεσίγραφο. Κι αυτός που είπε το "ΟΧΙ", αυτός τον ενίκησε. Την νίκη της 28ης Οκτωβρίου την εκέρδισεν ο ελληνικός Λαός - μόνον αυτός! Και την επέβαλε στην ηττοπαθή Κυβέρνησίν του, στην άτολμη στρατιωτικήν ηγεσία του». Χρήστος Χατζηιωσήφ, «Το "όχι" του Μεταξά», *Η Αυγή*, 28/10/2009. Όπως επισημαίνει ο Χατζηιωσήφ, οι συγκεκριμένες προσλήψεις του αριστερού και κεντρώου τύπου που κατέστησαν αυτό το ιστορικό σχήμα κυρίαρχο μετά τη μεταπολίτευση, είναι ενδεικτικές της αμηχανίας τους να διαχειριστούν την αντίφαση της συμμαχίας ενός φασιστικού καθεστώτος με τη δημοκρατική Δύση. Μια αντίφαση που όπως καταδεικνύεται στο συγκεκριμένο άρθρο δεν υπήρξε ποτέ καθώς το καθεστώς Μεταξά ήταν πλήρως ευθυγραμμισμένο με τα αγγλικά συμφέροντα.

²⁶⁶ *Εμπρός*, 28/10/1949.

²⁶⁷ «Η πρώτη ενέργεια του Ιωάννου Μεταξά ήτο η διοργάνωσις του στρατού(...)Εκαμε κοινωνικά μεταρρυθμίσεις(...)Με αυτά και άλλα μέτρα ανεδιμουργήθη το κράτος μας και ήτο έτοιμον να αντιμετώπιση παν απρόοπτον». Μάνιος, ό.π., σ. 128 – 129.

²⁶⁸ Με τίτλο «Η Ελλάς επί της εποχής Γεωργίου του Β΄», το εγχειρίδιο του Μάνιου, παραθέτει επιγραμματικά τον απολογισμό του Γεωργίου Β΄, πιστώνοντάς του «ημέρας προόδου και ευημερίας από του 1936 μέχρι της κηρύξεως του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου», τις αποφασιστικές αναμετρήσεις της Ελλάδας με «δυο μεγάλας αυτοκρατορίας» και τον «Σλαυισμόν», που εντάσσονται στο ίδιο πολεμικό επεισόδιο των «τριών ιστορικών ΟΧΙ» και την ένωση της Δωδεκανήσου. Το αποτέλεσμα προκύπτει αβίαστα : «Παρομοίαν ευημερίαν, πρόοδον αποκτούν τα Έθνη και τα άτομα, όταν έχουν αναμεταξύ των αγάπην, ομόνοιαν και καλούς ηγέτας». Μάνιος, ό.π., σ. 139.

διαμορφώνονται. Οι αποσιωπήσεις, οι φωτοσκιάσεις, οι επιλεκτικές αναφορές και οι ανταγωνιστικές προσλήψεις του εμφυλίου είναι πολύ πιο έντονες στα εγχειρίδια του 1950 λόγω της πολιτικής ρευστότητας και του χαλαρού και ευέλικτου εκπαιδευτικού πλαισίου. Εδώ θα πρέπει να συνυπολογίσουμε ότι οι συγγραφείς των εγχειριδίων του 1950 έπρεπε να ενσωματώσουν στην ιστορική αφήγηση γεγονότα εξαιρετικά πρόσφατα και επομένως να αντλήσουν πληροφορίες, να υιοθετήσουν αναγνώσεις αλλά και ερμηνευτικά εργαλεία από την σύγχρονή τους πολιτική αντιπαράθεση, συχνά μάλιστα και από την τρέχουσα ειδησεογραφία. Αυτό εξηγεί, μεταξύ άλλων, γιατί στα εγχειρίδια του 1950 αλλά και του 1956, ενσωματώνονται ελάχιστα στοιχεία της ιδεολογίας του αντι-ολοκληρωτισμού. Έτσι, παρατηρείται μια ιδεολογική και πολιτική αποφόρτιση των γεγονότων του μεσοπολέμου καθώς οι όροι φασισμός, εθνικοσοσιαλισμός ή ναζισμός, χρησιμοποιούνται σπανιότατα²⁶⁹ ενώ σε κάποιες περιπτώσεις τα καθεστάτα του Χίτλερ και του Μουσολίνι χαρακτηρίζονται δικτατορικά.²⁷⁰ Αντίθετα, έμφαση δίνεται στον αυταρχικό/φιλοπόλεμο χαρακτήρα των δυο ανδρών και τις προσωπικές τους φιλοδοξίες ή ιδιορρυθμίες.

Η κήρυξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, χρεώνεται στη Γερμανία και την Ιταλία και τα κίνητρα αναζητώνται στο στόχο τους να κατακτήσουν ολόκληρη την Ευρώπη και ιδιαίτερα για τη Γερμανία, να απαντήσει στην ήττα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου.²⁷¹ Οι περισσότεροι συγγραφείς αναφέρουν ως κύρια αιτία τους ταπεινωτικούς όρους της συνθήκης των Βερσαλλιών τους οποίους η Γερμανία αρνήθηκε να εκτελέσει, ενώ σε μια τουλάχιστον περίπτωση, αναφέρεται ως αιτία, ο ανταγωνισμός Αγγλίας – Γερμανίας.²⁷² Στο σχολικό εγχειρίδιο των Γιαννιά – Γιαννάκου συναντάμε μια ενδιαφέρουσα αλλά και αποκαλυπτική οπτική : οι αιτίες του πολέμου είναι βαθύτερες και φθάνουν έως την Οκτωβριανή Επανάσταση. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «στη Ρωσία επεκράτησε ένα νέο είδος πολιτεύματος ανελεύθερο και τυραννικό : ο κομμουνισμός. Προβλέποντας τότε οι δυτικοί έναν τέτοιο κίνδυνο, εσκέφθησαν να επιτρέψουν στη Γερμανία να επανεξοπλισθή για να σταθή τοιουτοτρόπως σαν προπύργιο στα Ρωσικά σχέδια». Όμως οι

²⁶⁹ «Στη Γερμανία από το 1933 ανέλαβε τη διοίκηση το κόμμα των Εθνικοσοσιαλιστών με αρχηγό τον Αδόλφο Χίτλερ, άνδρα μωροφιλόδοξο, που συνέλαβε την παράτολμη ιδέα να κυριαρχήσει σ' όλη την Ευρώπη(...)Σύμμαχό της είχε την Ιταλία με άλλον επίσης φαντασιόπληκτο δικτάτορα, τον Μουσολίνι». Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 117. Επίσης, στο εγχειρίδιο των Κουρνούτου – Δρίβα, το κράτος της Ιταλίας χαρακτηρίζεται «φασιστικό». Κουρνούτος, ό.π., σ.104.

²⁷⁰ «Δυστυχώς για την ανθρωπότητα τα πράγματα ήλλαξαν. Εισ την Γερμανίαν εσημάτισε δικτατορικήν κυβέρνησιν ο Χίτλερ και εις την Ιταλίαν ο Μουσολίνι». Μπίγκας, ό.π., σ.142.

²⁷¹ «Η Γερμανία δεν ελησμόνησε το πάθημα του Α΄ παγκοσμίου πολέμου. Εσκέπτετο πάντοτε με ποίον τρόπον θα εγίνετο πάλιν μεγάλη». Μανιός, ό.π., σ. 126. Επίσης : «Ο Κυβερνήτης της, αρχικαγκελάριος Χίτλερ, συνέλαβε το μεγάλο σχέδιον να κατακτήση όλον τον κόσμον», Αλεξίου, ό.π., σ. 142.

²⁷² «Ο παλαιός ανταγωνισμός Αγγλίας – Γερμανίας άρχισε πάλι να αναπτύσσεται». Πάτσης, ό.π., σ.125.

εθνικοσοσιαλιστές και ο Χίτλερ επικράτησαν στη Γερμανία και αξιοποίησαν τον επανεξοπλισμό προς δικό τους όφελος και «όχι προς το συμφέρον της Ευρώπης και του κόσμου».²⁷³ Ωστόσο, το σχήμα αφήγησης του μεσοπολέμου και του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου που κυριαρχεί στα εγχειρίδια παραπέμπει περισσότερο σε αναδυόμενες αυτοκρατορίες με επεκτατικές τάσεις και αυταρχικούς, φιλοπόλεμους ηγέτες παρά σε ολοκληρωτικά καθεστώτα που ήρθαν σε αντιπαράθεση με το δημοκρατικό κόσμο. Αυτή η εντύπωση ενισχύεται από τους συχνούς ιστορικούς παραλληλισμούς με τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία, τους Βούλγαρους της εποχής του Κρούμου, τους Ούνους, κλπ. Σε αυτό το σχήμα εντάσσεται ενίοτε και ο «κομμουνιστικός κίνδυνος» ως ο «Σλαυισμός που απειλεί το έθνος». Αντίστοιχα, η ανάγνωση του ελληνοϊταλικού πολέμου σε αυτό το πλαίσιο, παραπέμπει περισσότερο σε εμπόλεμη σύγκρουση ενός μικρού αλλά ηρωικού έθνους με την αυτοκρατορία των ισχυρών αλλά δειλών Ιταλών.²⁷⁴ Ακολουθώντας, η περιγραφή των δεινών της χώρας κατά τη διάρκεια της κατοχής, αναδεικνύει την απάνθρωπη συμπεριφορά των Γερμανών, Ιταλών και Βούλγαρων κατακτητών και επιβεβαιώνει τη διαχρονική εχθρότητα – ιδιαίτερα των τελευταίων – απέναντι στο ελληνικό έθνος. Η αγριότητα και η θηριωδία των κατακτητών τονίζεται με γλαφυρά χρώματα και ανατριχιαστικές λεπτομέρειες.²⁷⁵ Το αίμα των εκτελεσμένων, οι νεκροί από πείνα, τα δύσκολα χρόνια της κατοχής είναι ακόμα νωπά και το αποτύπωμά τους στα εγχειρίδια έντονο. Στις πιο νηφάλιες αφηγήσεις σημειώνεται ότι «οι Έλληνες υπέφεραν πολλά από τους βάρβαρους κατακτητές»,²⁷⁶ ενώ συχνά γίνονται αναλυτικές περιγραφές των σφαγών, των εκτελέσεων, των μαύρων χρόνων της πείνας και της εξαθλίωσης. Αγριότεροι όλων θεωρούνται οι Βούλγαροι με βάση τις εκτελέσεις και τις αγριότητες που διέπραξαν σε βάρος του άμαχου πληθυσμού.²⁷⁷ Η επιρροή του ρομαντισμού και η αντίληψη των προαιώνιων εθνικών εχθρών, γίνεται περισσότερο εμφανής, εκεί όπου

²⁷³ Γιαννιάς, ό.π., σ. 134.

²⁷⁴ «Είν' αλήθεια λοιπόν ότι κάτω από τη μάσκα του ιταλικού λιονταριού, κρύβονται δειλές καρδιές;». Ράλλης, ό.π., σ. 116. Μέχρι και τις ημέρες μας, οι σχολικές εορτές της 28ης Οκτωβρίου φέρουν έντονα τα στοιχεία της υπερσυντηρητικής εθνικόφρονης παράδοσης αλλά και μιας ηθικής της ιστορίας που καλλιεργήθηκε στη βάση αυτού του σχήματος : γενναίοι Έλληνες – δειλοί Ιταλοί – άδικη επίθεση – άνιση μάχη.

²⁷⁵ «Και οι τρεις κατακτηταί ήρχισαν να βασανίζουν τον λαόν μας με τον πλέον βάρβαρον τρόπον. Δαρμοί, ληστεΐαι, εξορία και φόνοι εγίνοντο συχνάκις. Χιλιάδες Ελλήνων εφονεύθησαν υπό των κατακτητών, πολλά χωρία εκάησαν. Χωρικοί ερρίφθησαν εις φούρνους και εκάησαν». Μάνιος, ό.π., σ. 134.

²⁷⁶ Παπασπύρου, ό.π., σ. 133.

²⁷⁷ «Οι Βούλγαροι εφάνησαν αγριώτεροι των άλλων κατακτητών(...)Τα Ελληνόπαιδα εξηναγκάζοντο να φοιτούν εις βουλγαρικά σχολεία. Δεν επέτρεπον εις τους Έλληνας να ομιλούν ελληνικά. Ήρπαζον τα τρόφιμά μας και τα μετέφερον εις τας χώρας των. Έτσι η Ελλάς επείνασε πολύ». Μάνιος, ό.π., σ. 134.

έχουμε παραλληλισμούς με άλλες εποχές. Έτσι, ο Μουσολίνι ήθελε «ν' ανακτήσει την παλιά Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία»²⁷⁸, οι Βούλγαροι, «υπερέβαλλον εις βιαοπραγίας και εγκλήματα τας βαρβάρους ορδάς του προγόνου των Κρούμου», ενώ «οι νεώτεροι Ούνοι (σ.σ. δηλαδή οι Γερμανοί) δεν υστέρησαν εις βαρβαρότητας».²⁷⁹ Απέναντι σε αυτή την επίθεση, καταφύγιο του έθνους αποτελεί η αθάνατη ελληνική ψυχή, η οποία «μένει αδούλωτος».²⁸⁰ Οι φαντάροι αποκαλούνται «γενναίοι ακρίτες» και το «Όχι του Κυβερνήτη» είναι «ένα καινούριο Μολών Λαβέ».²⁸¹

Το έθνος υπομένει τα δεινά της κατοχής και οργανώνει την παθητική αλλά και την ενεργητική του αντίσταση στους κατακτητές. Περιπτώσεις συνεργασίας με τις κατοχικές δυνάμεις δεν καταγράφονται στα εγχειρίδια του 1950 και του 1956. Οι αναφορές στην αντίσταση ποικίλουν όπως και το περιεχόμενο που της αποδίδεται. Σύμφωνα με το εγχειρίδιο του Αντωνόπουλου, «εκατοντάδες τουφεκίζονταν και χιλιάδες πέθαιναν από την πείνα», αλλά «τίποτε δεν μπόρεσε να κάμνη την αδάμαστη θέληση και τον πατριωτισμό των Ελλήνων. Όλα τα υπέφεραν αγόγγυστα και καρτερικά μέχρι το τέλος».²⁸² Γίνεται λόγος για την πείνα και τα δεινά της κατοχής, ή ακόμα και για αντίσταση στις πόλεις και τα βουνά αλλά η φιγούρα του αντάρτη ή του ένοπλου λαού, προκαλεί δυσάρεστους συνειρμούς και αποφεύγεται επιμελώς. Μοναδική εξαίρεση, μια φωτογραφία με ένοπλες γυναίκες της Κρήτης στο εγχειρίδιο των Δαμβουνέλη – Σακκά.

Η σχολική ιστορία εν θερμώ : αναφορές στον εμφύλιο

Από τα έντεκα εγχειρίδια του 1950 που μελετήσαμε, τα τέσσερα σταματούν την αφήγησή τους στην απελευθέρωση, χωρίς καμιά απολύτως αναφορά στις εμφύλιες διαμάχες.²⁸³ Υπάρχουν τέσσερις περιπτώσεις εγχειριδίων (Αγγελόπουλου, Αλοΐζου, Δαμβουνέλη – Σακκά και Ράλλη) που προχωρούν σε σύντομες, διακριτικές αναφορές στον εμφύλιο επισημαίνοντας την ανάγκη για ομόνοια, ειρήνη και ανοικοδόμηση.²⁸⁴

²⁷⁸ Κουρνούτος, ό.π., σ.104.

²⁷⁹ Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 172.

²⁸⁰ Πετρούνιας, ό.π., 136.

²⁸¹ Αλοΐζου, ό.π., σ. 190.

²⁸² Αντωνόπουλος, ό.π., σ. 121.

²⁸³ Πρόκειται για τα εγχειρίδια Αντωνόπουλου, Δαμβουνέλη, Πάτση, Παπασπύρου.

²⁸⁴ Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «μέσα στην αγαλλίασιν που ησθάνθη ο ελληνικός λαός δια την απελευθέρωσιν της πολυβασανισμένης χώρας του, αι κομματικά διαμάχαι δεν τον αφήνουν να χαρή την μεγάλην του χαράν» και έτσι «αντί της ομονοίας, εγεννήθησαν πολλάί ανωμαλίαι». Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 173.

Εδώ, σε αντίθεση με τις αντικομμουνιστικές εκδοχές του εμφυλίου, δεν υπάρχει καμιά αναφορά σε γεγονότα, αντιμαχόμενες παρατάξεις, μάχες, νικητές και ηττημένους.

Σύμφωνα με το εγχειρίδιο της Αλοΐζου, «οι κομματικές διαμάχες εξουδετερώνουν τους Ελληνικούς θριάμβους. Ο εσωτερικός διχασμός μαστίζει την άτυχη Ελλάδα, όπως και στα παλιά χρόνια των εμφυλίων πολέμων. Τα πάθη όλο και φουντώνουν». Εγγυητής της εθνικής ενότητας είναι ο βασιλιάς, ο οποίος, από το ύψος του θρόνου του, συντηρεί την ελπίδα «πως τα κακά αυτά και οι εμφύλιοι σπαραγμοί θα σταματήσουν και οι Έλληνες ενωμένοι θα αρχίσουν τα ειρηνικά τους έργα και θα ανοικοδομήσουν τη ρημαγμένη τους πατρίδα».²⁸⁵

Πιο τολμηρή για τα δεδομένα της εποχής είναι η εκδοχή των Δαμβουνέλη – Σακκά που με λιτό αλλά σαφή τρόπο, περιγράφουν την κοινωνική κατάσταση μετά τον εμφύλιο : «Τεράστια είναι τα ερείπια που άφησε στη χώρα μας η Κατοχή και ο τρομερός εμφύλιος πόλεμος που ακολούθησε. Χρειάζεται πολλά να γίνουν για να κλείσουν οι πληγές της. Πάνω απ’ όλα όμως, χρειάζεται ο λαός της ενότητα, ομόνοια και ειρήνη».²⁸⁶ Το εγχειρίδιο μιλάει σαφώς για εμφύλιο και όμως εγκρίνεται από τη σχετική επιτροπή του Υπουργείου Παιδείας. Το ίδιο ισχύει και για το εγχειρίδιο του Ράλλη όπου γίνεται λόγος για εσωτερικό εμφύλιο πόλεμο ο οποίος μάλιστα είναι «υποκινούμενος από ξένους».²⁸⁷ Εντυπωσιακή παραφωνία για το έτος 1950, αυτή ακριβώς η ανάγνωση του εμφυλίου, ως ένα λυπηρό γεγονός, ως μια ρωγμή στην εθνική ενότητα, είναι ωστόσο συνεπής με το σχήμα ερμηνείας των εμφυλίων πολέμων στο ενιαίο και ομοιογενές έθνος. Δεν εξυπηρετούσε βεβαίως τους στόχους του ιδεολογικού φρονηματισμού που επέβαλλε η εθνικοφροσύνη στην εκπαίδευση τη δεκαετία του ’50, υιοθετήθηκε όμως πλήρως μετά τη μεταπολίτευση από τη σχολική ιστορία και αποτέλεσε για χρόνια το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα για την εμφύλια διαμάχη στην περίοδο που στόχος ήταν η εθνική συμφιλίωση και η «καταλαγή των πολιτικών παθών», δηλαδή η άμβλυση του ταξικού ανταγωνισμού.

Τα τρία εγχειρίδια που επιλέγουν να αναφερθούν εκτενώς στον εμφύλιο, προχωρούν, χωρίς κανένα δισταγμό για τις τρυφερές ηλικίες στις οποίες απευθύνονται, σε ένα ανοιχτό σάλπισμα κατά του κομμουνισμού. Ο Β. Πετρούνιας, που διατελούσε μάλιστα Γ.Γραμματέας της ΟΛΜΕ εκείνη την περίοδο, με γλωσσικό

²⁸⁵ Αλοΐζου, ό.π., σ. 193.

²⁸⁶ Δαμβουνέλης, ό.π., σ. 136.

²⁸⁷ Ράλλης, ό.π., σ. 123.

ύφος πολιτικής καταγγελίας, αναφέρει στο εγχειρίδιό του ότι «το Κομμουνιστικόν κόμμα έκαμε, τον Δεκέμβριο του 1944, την αντεθνικήν και εγκληματικήν ανταρσίαν του και διέπραξε τότε πλείστα εγκλήματα και μεγάλας καταστροφάς».²⁸⁸ Στην ίδια κατεύθυνση, το εγχειρίδιο του Δημητρακόπουλου επισημαίνει σε χρόνο ενεστώτα ότι για την Ελλάδα «τόρα μέσον του 1950 δυνάμεθα να είπωμεν ότι μόλις έληξεν ο πόλεμος του 1940». Έτσι, η σχολική ιστορία, με απροκάλυπτο στόχο τον αντικομμουνιστικό φρονηματισμό, φτάνει χωρίς ενδοιασμούς μέχρι τον πολιτικό σχολιασμό των γεγονότων που εξελίσσονται ταυτόχρονα με τη συγγραφή των εγχειριδίων : «οι Σλαύοι συνεργαζόμενοι με μερικούς κακούς και διεστραμμένους Έλληνας επεβουλεύθησαν την ανεξαρτησίαν της Ελλάδος και επροκάλεσαν αστειρεύτους ποταμούς αιμάτων, από πέντε ετών μέχρι προ ολίγου».²⁸⁹ Εδώ συναντάμε βασικά στοιχεία της αντικομμουνιστικής ρητορικής : ο κομμουνισμός είναι ξενοκίνητος, οι κομμουνιστές παρουσιάζονται ως εγκληματικές ή διεστραμμένες φυσιογνωμίες, οι Σλαύοι επιβουλεύονται την ακεραιότητα της χώρας την οποία διαφυλάσσει και υπερασπίζεται η φίλη και σύμμαχος Αμερική, οι εθνικοί κίνδυνοι μετατοπίζονται από την ανατολή στα βόρεια σύνορα της χώρας και αποκτούν αντικομμουνιστικό πρόσημο. Η εμφύλια σύγκρουση και η κατασκευή του εσωτερικού εχθρού εντάσσονται έτσι στο πλαίσιο ενός εθνικιστικού λόγου, οι κοινωνικές και πολιτικές αιτίες και διαστάσεις της σύγκρουσης αποσιωπούνται και ο ηττημένος αντίπαλος ταυτίζεται με τους προαιώνιους «εχθρούς» Βούλγαρους και Σλάβους.²⁹⁰

²⁸⁸ Απέναντι σε αυτή την ανταρσία που συνεχίστηκε «μετά τας εκλογάς του 1946» η αντίδραση του έθνους ήταν σκληρή και άμεση καθώς «ο εθνικός μας στρατός (...) εξεδίωξε τους κομμουνιστοσυμμορίτας από τας οχυρωμένας θέσεις των της οροσειράς του Γράμμου... την δε άνοιξιν και το θέρος του 1949 συνέντριψε κυριολεκτικώς τις δυνάμεις του εις το Βίτσι και τον Γράμμον και τους ηνάγκασεν, όσους εσώθησαν, να καταφύγουν εις τας προς βορράν εχθρικής χώρας, από τας οποίας άλλως τε και εφωδιάζοντο». Πετρούνιας, ό.π., σ. 138-139

²⁸⁹ Ακολουθως, τονίζεται ότι η «χώρα της ελευθερίας, η Αμερική, έδωκε και εξακολουθή να δίδη εις την Ελλάδα κάθε ηθικήν και υλικήν συνδρομήν(...) Τα κέντρα επλημμύρισαν από ανταρτόπληκτους και αναξιοπαθούντες πληθυσμούς. Ο Εθνικός στρατός έπειτα από επανειλημμένας εξορμήσεις, κατάρθωσε κατά το θέρος του 1949 να εκδιώξει τους Κομμουνιστοληστοσυμμορίτας από όλα τα εδάφη της χώρας. Και τώρα στέκεται άγρυπνος φρουρός επάνω εις τα βόρεια σύνορα της Ελλάδος». Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 144. Το παραπάνω απόσπασμα αποτελεί τον επίλογο του συγκεκριμένου εγχειριδίου. Προηγούνται δυο ακόμα αναφορές στον κομμουνισμό : «Εις την Ρωσίαν εξεργάγη εσωτερική επανάστασις. Επεκράτησαν οι Μπολσεβίκοι (Κομμουνισταί)». Ό.π., σ. 137. Επίσης : «Η Ρουμανία, η Βουλγαρία, η Γιουγκοσλαβία και η Αλβανία κυβερνώνται σήμερα από κομμουνιστικάς Κυβερνήσεις». Ό.π., σ. 142.

²⁹⁰ Ο Μιχάλης Λυμπεράτος, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι «οι ασθμαίνουσες για εθνική νομιμοποίηση μεταπολεμικές κυβερνήσεις (...) καλλιέργησαν στην ελληνική κοινή γνώμη το αίσθημα μιας διαρκούς εξωτερικής απειλής. Ο κύριος στόχος του εθνικιστικού αυτού κλίματος ήταν ο αποκλεισμός της εαμικής αριστεράς από την εγχώρια πολιτική ζωή. Αφού ανακινήθηκαν οι θεωρίες της σλαβικής διείσδυσης, αναζητήθηκε στους Έλληνες κομμουνιστές, όπως και στο παρελθόν, ο εσωτερικός εχθρός. Η κομμουνιστική ιδεολογία έγινε για μια ακόμα φορά το συνώνυμο του σλαβικού εθνικισμού». Βλ. Μιχάλης Π. Λυμπεράτος, Εθνικές διεκδικήσεις και πολιτικοί αποκλεισμοί : η διαμόρφωση του

Τέσσερις σελίδες με αναλυτικές και πολεμοχαρείς περιγραφές για τον εμφύλιο αφιερώνει το εγχειρίδιο των Κουρνούτου – Δρίβα, όταν για ολόκληρη την ενότητα που αφορά τα γεγονότα του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, του ελληνοϊταλικού πολέμου, της κατοχής, της αντίστασης, της απελευθέρωσης χρειάζεται μόλις τρεις.²⁹¹ Το δόγμα των προαιώνιων εθνικών εχθρών αναδιαμορφώνεται για να συμπεριλάβει και το στρατόπεδο των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου. Όσοι γηγενείς συμμετείχαν στην «ανταρσία» απλώς παρασύρθηκαν από την επιρροή του σλαβοκομμουνισμού, αφού «πράκτορες των προαιώνιων εχθρών της Φυλής, έριξαν το σπόρο της διαλύσεως της Εθνικής ενότητας». Η αφήγηση παραθέτει τα γεγονότα που ακολούθησαν την απελευθέρωση με καταγιστικό ρυθμό οριοθετώντας τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στο «Σλαβικό Κομμουνισμό» και τα «εθνικόφρονα στοιχεία».²⁹² Το αποτέλεσμα των εκλογών του 1946, είναι ένα γεγονός για το οποίο σύμφωνα με τους συγγραφείς, ένα σχολικό βιβλίο οφείλει να πανηγυρίσει, αφού «επλειοψήφισε καταπληκτικά το Λαϊκόν Κόμμα που είχε υποσχεθή την επαναφορά του βασιλέως». Οι συγγραφείς, δεν διστάζουν να εξάρουν το ρόλο της Μ. Βρετανίας τονίζοντας ότι «οι Σύμμαχοι Άγγλοι υπήρξαν πολύτιμοι ενισχυταί στον νέον αυτόν αγώνα». Τη θέση του προστάτη θα αναλάβουν αμέσως μετά οι ΗΠΑ καθώς ο πόλεμος κατά των «Σλάβων» αποκτούσε διεθνείς διαστάσεις.²⁹³ Η διήγηση κλιμακώνεται με κινηματογραφικούς όρους όταν ο «τρίτος γύρος» αρχίζει και ο «εχθρός» καίει και σφάζει στην ύπαιθρο μέχρι την τελική του εξόντωση από τον εθνικό στρατό και την εκδίωξή του εκτός των συνόρων της χώρας.²⁹⁴ Η νίκη του εθνικού στρατού, στην τελευταία ενότητα της ανασκόπησης της τρισεχταετίας ιστορίας του ελληνικού

ιδεολογικού υποστρώματος του εμφυλίου πολέμου, *Τα Ιστορικά*, τ. 34, Ιούνιος 2003, σ. 197 – 220.

²⁹¹ «Την ώρα που η Ελλάς αγωνιζόταν τον υπέρτατον αγώνα, πικρό φίδι στους κόλπους της γενιόταν. Ο Σλαβικός Κομμουνισμός (...) Εξαπάτησε το αντιστασιακό πνεύμα του Έθνους και υποδούλωσε την Ελληνικήν Αντίστασι στους δικούς του σκοπούς». Κουρνούτος, σ. 107-108.

²⁹² «Το Δεκέμβριο του 1944 ο οργανωμένος Σλαβικός Κομμουνισμός με όργανά του, έκαμε επανάστασι στην Ελλάδα (...) Κατακουρελιασμένος ο Κομμουνισμός ζήτησε συνδιαλλαγή. Η συμφωνία της Βάρκιζας του έδωκε το δικαίωμα και τη δυνατότητα να σωφρονήση (...) Η συμφωνία που είχε γίνει πριν στο Λίβανο και στην Γκαζέρτα είχε δώσει την ευκαιρία στα εθνικόφρονα στοιχεία να πάρουν την πρωτοβουλία. Πάντα όμως με προσοχή, γιατί ο εχθρός στεκόταν με το μαχαίρι στο λαιμό της Ελλάδος». Ο.π., σ. 108.

²⁹³ «Ο Ανατολικός όμως Συνασπισμός, που κατευθυνόταν απ' τη Ρωσική πολιτική έφερε σύγχισι στην υπόθεσι (...) η μεγάλη δύναμις των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής είδε το άδικο. Ο Πρόεδρός των Τρούμαν έλαβε την ιστορικήν απόφασι, να υποστηρίξει τον αγώνα της Ελλάδος για την διατήρησιν της υπάρξεώς της (...) Εκηρύχθη το Δόγμα Τρούμαν προς προστασίαν της ακεραιότητος και των ελευθέρων θεσμών της Ελλάδος». Ο.π., σ. 110.

²⁹⁴ «Ο ένδοξος όμως Ελληνικός στρατός, εκτύπησεν αλύπητα. Με Αρχιστράτηγό του τον νικητή του 1940-41 Αλέξανδρο Παπάγο, θυμήθηκε τις παλιές ένδοξες μέρες. Ο εχθρός, όσος απέμεινε, κατέφυγε στην Αλβανία και στη Βουλγαρία, για να επιβεβαιώση την προδοσία που είχε οργανώσει κατά της Ελλάδος και της Ελευθερίας». Ο.π., σ. 110.

έθνους, αποτελεί συνέχεια των «λαμπρών σελίδων» του παρελθόντος.²⁹⁵ Έτσι, οι ηττημένοι του εμφυλίου, συγκαταλέγονται, οριστικά και τελεσίδικα στους εχθρούς του Έθνους.

Τα εγχειρίδια του '56, με βάση και την προκήρυξη του διαγωνισμού, στο σύνολό τους, εντάσσουν τον εμφύλιο στη σχολική ύλη ως οργανικό τμήμα της νεοελληνικής ιστορίας και συνακόλουθα, τον αντικομμουνισμό ως ιδεολογική σταθερά της σχολικής ιστορίας. Ο όρος «συμμοριτοπόλεμος»²⁹⁶ κυριαρχεί πλέον και στις σελίδες των σχολικών βιβλίων – μόνο σε μια περίπτωση η λανθάνουσα γλώσσα του σχολικού ιστοριογράφου κάνει λόγο για εμφύλιο.²⁹⁷ Σε ένα τουλάχιστον εγχειρίδιο, οι κομμουνιστές εμφανίζονται να διεκδικούν την εξουσία από το 1936 ακόμη, αξιοποιώντας τις αδυναμίες του δημοκρατικού πολιτεύματος και υποχρεώνοντας το βασιλιά να δρομολογήσει τις εξελίξεις που οδήγησαν στην 4^η Αυγούστου.²⁹⁸ Αντίστοιχα, η συμμετοχή των κομμουνιστών στην εθνική αντίσταση και η οργάνωση ανταρτικών ομάδων, εμφανίζεται ως υστερόβουλη πρωτοβουλία που πίσω από το προσώπιο του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα, μοναδικό σκοπό είχε να εγκαθιδρύσει κομμουνιστικό καθεστώς μετά την απελευθέρωση.²⁹⁹ Η «θηριωδία» των

²⁹⁵ «Η Ελλάδα ποτέ δεν πεθαίνει (...) Και αγωνίζεται και νικά τον θάνατο : στον Μαραθώνα, στα Δερβενάκια, στο Βίτσι. Και νικά τη βία, νικά την ύλη είτε Πέρσες τη λένε είτε Τούρκους, είτε Σλάβους». Ό.π., σ.115.

²⁹⁶ Οι λέξεις έχουν το δικό τους ιδεολογικό και αξιακό φορτίο. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Γ.Μαργαρίτης, ο πόλεμος ως έννοια ενοχλεί καθώς περιγράφει τη σύγκρουση μεταξύ κρατών. Η λέξη «ανταρσία» ήταν κυρίαρχη για πολλά χρόνια και έτσι καταγράφεται σε σχολικά εγχειρίδια του 1950. Η λέξη εμφύλιος ενοχλούσε επίσης. Όσοι στασίασαν εναντίον του έθνους δεν μπορούσαν πλέον να συγκαταλέγονται στις τάξεις του – κάτι τέτοιο υπονομεύει την αντίληψη ότι το έθνος είναι ενιαίο και αδιαίρετο. Από την άλλη πλευρά, ο στρατός ήθελε να αναφέρεται η λέξη πόλεμος, καθώς ο όρος συνδέεται με απολαβές, προαγωγές και αρχαιότητες των αξιωματικών, έτσι, επιλέχθηκε ο ενδιάμεσος όρος «συμμοριτοπόλεμος» που καθιερώνεται από το 1956 στα σχολικά εγχειρίδια. Η πλήρης ευθυγράμμιση των αντικομμουνιστικών εκδοχών των εγχειριδίων του 1950 με τον όρο «ανταρσία» και η αντικατάστασή του με τον όρο «συμμοριτοπόλεμος» στα περισσότερα εγχειρίδια του 1956 σηματοδοτεί ότι οι σχολικοί συγγραφείς, στο θέμα αυτό, περισσότερο ακολουθούν και αντιγράφουν την τρέχουσα πολιτική ορολογία παρά αυτοσχεδιάζουν. Για τη χρήση των όρων «εμφύλιος» και «συμμοριτοπόλεμος» βλ. αναλυτικά : Γιώργος Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946 – 1949*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005, σ. 49-50.

²⁹⁷ «...η απελευθέρωση της Ελλάδος ήτο δύσκολος, διότι την αποχώρησιν των Γερμανών θα διαδέχετο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ των κομμουνιστών και των Ελληνικών στρατιωτικών δυνάμεων του εξωτερικού(...)να επιτευχθή η απελευθέρωσις της χώρας χωρίς εμφύλιον πόλεμον και αιματοχυσίαν». Καφεντζής, ό.π., σ. 136-137.

²⁹⁸ «Την κατάστασιν αυτήν εξεμεταλλεύθη ο κομμουνισμός, ο οποίος κατόρθωσε να εισχωρήσει εις όλας τα ιδιωτικάς και δημοσίας υπηρεσίας και εις αυτόν ακόμη τον στρατόν, με τον απώτερον σκοπόν να ανατρέψη το πολίτευμα και να επιβάλει κομμουνιστικόν τοιούτον. Ο Βασιλεύς Γεώργιος ο Β΄ επειδή αντελήφθη τον πολύ μέγαν κίνδυνον της Ελλάδος από τους κομμουνιστάς του εσωτερικού και από τους εξωτερικούς εχθρούς, εκάλεσεν ως Πρωθυπουργό τον Ιωάννην Μεταξάν». Μάνιος, ό.π., σ. 128.

²⁹⁹ Από το εγχειρίδιο του Καφεντζή και την ενότητα «Πόλεμοι της Ελλάδος κατά των κομμουνιστών» παραθέτουμε σχετικά : «Όταν οι Γερμανοί έχασαν την μάχην του Στάλιγκραντ εις το Ρωσικόν μέτωπον, κατέστη πλέον φανερόν, ότι τελικώς θα ηττηθούν(...)Τότε οι Ρώσοι εφρόντισαν να

κομμουνιστών στις συγκρούσεις τους με τις αντίπαλες αντιστασιακές ομάδες, αλλά και οι αγριότητες σε βάρος «εθνικοφρόνων πολιτών»³⁰⁰ κατά τη διάρκεια του εμφυλίου περιγράφονται με τα πιο μελανά χρώματα και θεωρούνται πιο φρικαλέες και από τα εγκλήματα των κατακτητών Γερμανών, Ιταλών και Βούλγαρων.³⁰¹ Ο «συμμοριτοπόλεμος» εμφανίζεται ως αγώνας της Ελλάδας κατά του «σλαβισμού» και ταυτόχρονα ως καθοριστικό επεισόδιο της διεθνούς αναμέτρησης με τον κομμουνισμό.³⁰² Δεν εμφανίζονται πουθενά εσωτερικές αντιθέσεις, κοινωνικές, ταξικές ή πολιτικές που δυνητικά θα μπορούσε να λειτουργήσουν ως κινητήριες δυνάμεις της εμφύλιας σύρραξης.³⁰³ Έτσι, στη βάση αυτού του ερμηνευτικού σχήματος, τονίζονται ιδιαίτερα οι σκοπιμότητες της Ρωσίας για πλήρη επικράτηση στα Βαλκάνια³⁰⁴ και καταγγέλλεται η υποστήριξη που παρείχαν οι βόρειοι γείτονες

οργανώσουν και να ενισχύσουν τα κομμουνιστικά κόμματα των κατεχομένων χωρών, ώστε ταύτα μετά την αποχώρησιν των Γερμανών να είναι ικανά να καταλάβουν την εξουσίαν. Τοιουτοτρόπως οργανώθη εις την κατεχόμενη Ελλάδα το Εθνικόν απελευθερωτικόν μέτωπον(...) Η οργάνωσις αύτη ενεφανίσθη ως πατριωτική οργάνωσις με σκοπόν την αντίστασιν κατά των κατακτητών, την διάπραξιν δολιοφθορών και την υποβοήθησιν της προσπάθειάς των συμμάχων προς απελευθέρωσιν της Χώρας. Εις το βάθος όμως, ήτο κομμουνιστική οργάνωσις και επεδίωκε την ανάπτυξιν και εξάπλωσιν του κομμουνιστικού κόμματος προς κατάληψιν της εξουσίας υπ' αυτού, όταν η χώρα θα απηλλάσεται από την εχθρικήν κατοχήν(...) Πολλοί Έλληνες εξηπατήθησαν...». Καφεντζής, ό.π., σ. 135-136. Επίσης : «Κατά το διάστημα της κατοχής οι κομμουνιστάι της Ελλάδος συνεκρότησαν εις διαφόρους περιοχάς της ανταρτικάς δυνάμεις υπό το πρόσχημα του απελευθερωτικού αγώνος. Εις την πραγματικότητα επεδίωκον να καταλάβουν την εξουσίαν της χώρας, δια να εγκαθιδρύσουν εις αυτήν κομμουνιστικόν καθεστώς». Μπίγκας, ό.π., σ.147.

³⁰⁰ «Οι κομμουνιστάι όμως καθοδηγούμενοι από τους κομμουνιστές του εξωτερικού και ενισχυόμενοι με χρήματα και όπλα κατήρτισαν ενόπλους ομάδας επάνω εις τα βουνά και έκαμνον σφαγάς εθνικοφρόνων πολιτών, πράξεις δολιοφθορών...Εναντίον των κομμουνιστικών αυτών δυνάμεων ηγωνίσθη η Ελλάς, αλλά δεν ηδυνήθη ευχερώς να τις καταβάλη, διότι υπεστηρίζοντο από τον εξωτερικόν κομμουνισμόν και υλικώς και διπλωματικώς». Καφεντζής, ό.π., σ. 137. Επίσης : «Το Δεκέμβριον του 1944 έγινε εις τας Αθήνας κίνημα, το γνωστόν με το όνομα «Δεκεμβριανά». Απερίγραπτα είναι τα γεγονότα του κινήματος αυτού : Αρπαγαί, λεηλασία, καταστροφάι οικοδομών, και το χειρότερον άγρια σφαγαί αθών πολιτών, κατά τρόπον τόσον σκληρόν και απάνθρωπον, που επροκάλεσεν την φρίκην της ανθρωπότητος». Μπίγκας, ό.π., σ.148.

³⁰¹ «...επικράτησαν διαπράξαντες φόνους αξιωματικών (Ψαρός, Αβδελάς, Παπαπέτρου, κ.α.) δια δόλου, πολιτών, ιερέων, διδασκάλων και προκρίτων. Μόνον εις την Μακεδονίαν και Θράκην εφόνευσαν 77 ιερείς. Εις το ίδιο τμήμα, οι Γερμανοί εφόνευσαν 22 ιερείς, οι Ιταλοί 6 και οι Βούλγαροι 44(...) Εφθασαν εις το σημείον να σταυρώσουν ιερείς εις τα δέντρα». Μάνιος, ό.π., σ. 136-137.

³⁰² «Εναντίον των κομμουνιστικών αυτών δυνάμεων ηγωνίσθη η Ελλάς, αλλά δεν ηδυνήθη ευχερώς να τις καταβάλη, διότι υπεστηρίζοντο από τον εξωτερικόν κομμουνισμόν και υλικώς και διπλωματικώς(...) δεν ήτο πόλεμος προς τους κομμουνιστάς της Ελλάδος αλλά πόλεμος προς τον διεθνή κομμουνισμόν». Καφεντζής, ό.π., σ. 137 – 138. Επίσης : «Το κομμουνιστικόν κόμμα(...) με τους φανατικούς οπαδούς του συνεκρότησε και πάλιν τα συμμοριτικά του σώματα και έστρεψε τα όπλα εναντίον της Πατρίδος του. Εις τον προδοτικόν αυτόν αγώνα του παρεκινείτο και βοθηείτο φανερά από τους Βούλγαρους, τους Αλβανούς και τους Σέρβους». Μπίγκας, ό.π., σ.148.

³⁰³ «Σύμφωνα με τη δεξιά αντίληψη γενικότερα, κι όχι μόνον για την άκρα Δεξιά, ο πόλεμος δεν ήταν εμφύλιος αλλά εθνικός και είχε εξωτερική αιτία. Ήταν επίσης ενιαίος πόλεμος που διήρκεσε από το 1940 έως το 1949. Κατά την πρώτη περίοδο, αντίπαλος ήταν ο παγγερμανισμός και κατά τη δεύτερη ο πανσλαβισμός, ο οποίος αποσκοπούσε στην ολοκληρωτική απορρόφηση της Ελλάδας στο σλαβικό συγκρότημα, υπό την ηγεσία της Κομινφόρμ». Παπαδημητρίου, ό.π., σ. 218.

³⁰⁴ «Μόνον η Ελλάς δεν υπέκυψεν εις τον σλαβισμόν. Τούτο όμως δεν συνέφερον εις τους Ρώσους, οι οποίοι εθεώρουν κατάλληλον την ευκαιρίαν να παρασύρουν και την Ελλάδα με το μέρος των και έτσι, να πραγματοποιήσουν την διαθήκην του Μ. Πέτρου, κατερχόμενοι δια ταύτης εις το Αιγαίον».

στο Δημοκρατικό Στρατό. Ο επίλογος της αφήγησης του εμφυλίου κλείνει με την εκδίωξη των «συμμοριτών» έξω από τα σύνορα της χώρας.³⁰⁵ Στην ίδια πάντα ερμηνευτική βάση, η συμβολή των Άγγλων και σε δεύτερη φάση των Αμερικανών θεωρείται καθοριστική για την έκβαση της εμφύλιας αναμέτρησης.³⁰⁶

Μια πιο διακριτική προσέγγιση επιλέγει το εγχειρίδιο των Αλεξίου – Αντυπάτη – Κατσαδήμα, όπου η περίοδος του εμφυλίου περιέχεται συνοπτικά σε μια μικρή ενότητα μισής σελίδας με τον τίτλο «Η Ελλάδα κατά την περίοδον 1946 – 1949». Απουσιάζουν πλήρως εδώ οι πολιτικοί χαρακτηρισμοί, καθώς οι κομμουνιστές αποκαλούνται «εσωτερικοί εχθροί» ή αλλού «συμμοριται ορμώμενοι εκ γειτονικών χωρών».³⁰⁷ Το εγχειρίδιο κάνει λόγο για τον «κίνδυνο εκσλαβισμού» ενώ σε σχετικό πίνακα χρονολογιών συνδέει τη χρονολογία 1945-1949 με «Αγώνες του Έθνους δια την σωτηρίαν της φυλής».³⁰⁸ Σε κάθε περίπτωση όμως, αντίθετα με όλα τα άλλα εγχειρίδια του '56, χρησιμοποιούνται στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο χαρακτηρισμοί χωρίς πολιτικό φορτίο και απουσιάζει ο όρος κομμουνιστές ή κομμουνισμός (ακόμη και ως πρώτο συνθετικό, π.χ. κομμουνιστοσυμμορίτες).

Συμπερασματικά, τα εγχειρίδια του 1956, ευθυγραμμισμένα με την εθνικόφρονη ανάγνωση του εμφυλίου, ενσωματώνουν στη σχολική αφήγηση το Γράμμο και το Βίτσι, ως νέους ένδοξους σταθμούς στην αδιάσπαστη τρισεχιολόχρονη πορεία του έθνους³⁰⁹ απηχώντας έτσι την ηγεμονία της εθνικοφροσύνης στον εκπαιδευτικό μηχανισμό. Οι αποχρώσεις και οι αποκλίσεις που επιτρέπει το φιλελεύθερο πλαίσιο του πολλαπλού βοηθητικού εγχειριδίου, είναι πλέον δευτερεύουσας σημασίας.

Μάνιος, ό.π., σ. 136.

³⁰⁵ «Στρατός, χωροφυλακή και λαός, ηγωνίσθησαν σκληρώς εναντίον της επιβουλής των. Και με την βοήθειαν των συμμάχων μας, κατόρθωσαν να νικήσουν. Οι κομμουνιστοσυμμορίται κατετροπώθησαν και εξεδιώχθησαν από τα ιερά χώματα της πατρίδος μας. Φεύγοντες όμως διέπραξαν και άλλα εγκλήματα». Μπίγκας, ό.π., σ.148.

³⁰⁶ «Ευτυχώς όμως, μας εβοήθησαν οι σύμμαχοί μας Άγγλοι(...)ο στρατός μας με την βοήθειαν της Αμερικής αναδιοργανώθη». Μάνιος, ό.π., σ. 137.

³⁰⁷ «Μετά την αναχώρησιν των Γερμανών εκ της Ελλάδος, η πατρίς μας ηναγκάσθη να συνεχίση τον αγώνα εναντίον των εσωτερικών εχθρών της. Ούτοι, μετά την αποτυχίαν του Δεκεμβριανού κινήματος, το οποίον επλήρωσεν ο άμαχος πληθυσμός με χιλιάδας θύματα, κατέφυγον εις τα βουνά, παρασύραντες μαζί τους βιαίως τους χωρικούς από τας περιοχάς των οποίων διήρχοντο». Αλεξίου, ό.π., σ. 146.

³⁰⁸ Ό.π., σ. 147.

³⁰⁹ «Το 1912-1913 ηλευθερώθησαν : η Μακεδονία, η Ήπειρος, η Κρήτη, αι νήσοι : Σάμος, Χίος, Λέσβος κλπ. Το 1923 προσηρτήθη η Δυτ. Θράκη και το 1948 τα Δωδεκάνησα. Τέλος, το 1949 εξήλθε νικήτρια εναντίον των κομμουνιστοσυμμοριτών». Μπίγκας, ό.π., σ.149.

Προσάρτηση της Δωδεκανήσου και εθνικοί πόθοι

Η ένωση των Δωδεκανήσων με την Ελλάδα, καταγράφεται στα εγχειρίδια ως επιτυχία του έθνους αν και συνοδεύεται από ένα αίσθημα πικρίας απέναντι στους Συμμάχους που δεν δικαίωσαν το σύνολο των εθνικών επιδιώξεων. Εκτενείς αναφορές στα περισσότερα εγχειρίδια επισημαίνουν ότι «αι νήσοι αυταί κατοικούνται από των αρχαιοτάτων χρόνων από Έλληνας».³¹⁰ Οι αντίστοιχες αφηγήσεις της ιστορίας των Δωδεκανήσων και της αδιάλειπτης ελληνικής παρουσίας ανά τους αιώνες, συνοδεύονται από σκίτσα με τα αρχαία μνημεία της Λίνδου, ως απόδειξη της ελληνικότητας της Ρόδου. Η απογοήτευση πάντως για τις μεταπολεμικές εξελίξεις δεν κρύβεται καθώς «οι πόθοι του Ελληνισμού δεν ολοκληρώθησαν». Οι πόθοι αυτοί αφορούν «τους άλλους ελληνικούς τόπους που ακόμη ευρίσκονται στην κατοχή ξένων λαών και λαχταρούν τη λευτεριά και την ένωσή τους με τη μάνα τους την Ελλάδα».³¹¹ Σύμφωνα με το εγχειρίδιο του Αγγελόπουλου, οι τόποι αυτοί είναι «η Βόρειος Ήπειρος, η Θράκη, η μεγαλόνησος Κύπρος κ.α. που αγωνίζονται και περιμένουν την πολυπόθητον ημέραν».³¹² Το αίσθημα του ανεκπλήρωτου που κυριαρχεί σε αυτές τις αναφορές, ως απόηχος της Μεγάλης Ιδέας, οριοθετεί ταυτόχρονα τις εθνικές διεκδικήσεις για τη Β. Ήπειρο και την Κύπρο.³¹³

³¹⁰ Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 173.

³¹¹ Αλοΐζου, ό.π., σ. 195.

³¹² Αγγελόπουλος, ό.π., σ. 176.

³¹³ «Δυστυχώς όμως οι σύμμαχοι δεν ικανοποίησαν τους πόθους και τας θυσίας του Ελληνικού λαού. Μόνον τα Δωδεκάνησα παρεχώρησαν εις την Ελλάδα, ενώ η Ελληνική Βόρειος Ήπειρος έμεινε πάλι σκλαβωμένη εις τους Αλβανούς και η Κύπρος εις τους Άγγλους». Αλεξίου, ό.π., σ. 146.

Νοηματοδοτήσεις της μεταπολεμικής περιόδου στο εγχειρίδιο της δικτατορίας : η αποθέωση του φρονηματισμού

*«Ο καθένας μπορεί να πιστεύη εις οίον σύστημα επιθυμεί. Οι
Έλληνες δεν είναι δυνατόν να πιστεύουν εις τον κομμουνισμόν»*

Γ. Παπαδόπουλος, Δηλώσεις στα ΜΜΕ, 23 Απριλίου 1967

Η ιδεολογική και πολιτική χρήση της εκπαίδευσης ως εργαλείου προπαγάνδας από το απριλιανό καθεστώς έθετε πολύ συγκεκριμένες, νέες στοχεύσεις για τη σχολική ιστορία : τη νομιμοποίηση της δικτατορίας και των επιλογών της μέσω της ένταξης της 21^{ης} Απριλίου στις ένδοξες στιγμές του έθνους, της ενσωμάτωσης της ιδεολογίας του αντιολοκληρωτισμού, της αποθέωσης του αντικομμουνιστικού φρονηματισμού και της έμφασης της διαχρονικής εθνικής συμβολής του στρατού.³¹⁴ Έτσι, το εγχειρίδιο του Σακκαδάκη παίρνοντας τη σκυτάλη από τα αντίστοιχα του 1956, με τα οποία όπως διαπιστώσαμε έχει αρκετά κοινά σημεία, για να επιτύχει τους παραπάνω στόχους επεκτείνει την ιστορική αφήγηση μέχρι το πρώτο έτος της χούντας, αναδιατυπώνει την αφήγηση του μεσοπολέμου, του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της κατοχής και του εμφυλίου με το σχήμα του αντι-ολοκληρωτισμού και νοηματοδοτεί τα σημαντικότερα γεγονότα της νεοελληνικής ιστορίας με κριτήριο τις στοχεύσεις της πολιτικής συγκυρίας. Έτσι, το περιεχόμενό του εγχειριδίου ξεπερνάει κάθε όριο ιδεολογικού και πολιτικού φρονηματισμού καθώς η ιστορική αφήγηση ξεκινάει με την άλωση της Κωνσταντινούπολης και καταλήγει στο «δημοψήφισμα» του 1968 και τον απολογισμό των δυο πρώτων χρόνων της δικτατορίας συμπεραίνοντας ότι «μια νέα δημοκρατία, η πραγματική αυτή τη φορά,

³¹⁴ Για την προπαγάνδα της χούντας, τις στοχεύσεις της και το περιεχόμενο των αντίστοιχων τελετών «Πολεμικής Αρετής», ο Κώστας Κατσάπης επισημαίνει ότι το απριλιανό καθεστώς «επιχειρεί εξαρχής να συγκροτήσει ένα λόγο τέτοιο, που να δικαιολογεί στην κοινή συνείδηση την αναγκαιότητα της κατάλυσης της Δημοκρατίας(...)Το βασικό επιχείρημα των Απριλιανών, η επίκληση δηλαδή του κομμουνιστικού κινδύνου(...)φαινόταν εξαιρετικά αδύναμο και μάλλον ατελές δίχως το απαραίτητο ιδεολογικό του συμπλήρωμα. Και αυτό το συμπλήρωμα αποτέλεσε η επιχείρηση ένταξης της 21^{ης} Απριλίου στη χορεία των “ηρωικών στιγμών του Έθνους” όπως αυτές γίνονται αντιληπτές και υπογραμμίζονται επιμελώς από τους προπαγανδιστές και τους πρωτεργάτες του καθεστώτος». Κώστας Κατσάπης, «Προσλήψεις του παρελθόντος από τη δικτατορία της 21^{ης} Απριλίου : Η έννοια της «ανδρείας» και η διαχείριση του 1821», στο, Πέτρος Πιζάνιας (επιμέλεια – εισαγωγή), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821. Ένα ευρωπαϊκό γεγονός*. Κέδρος, Αθήνα, 2009, σ. 390.

οικοδομείται».³¹⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι το τμήμα της αφήγησης που αφορά τα γεγονότα μετά το 1832 καταλαμβάνει 52 από τις 185 σελίδες του βιβλίου. Από αυτές τις 52 σελίδες, οι 10 αναφέρονται στον κομμουνισμό με αρνητικά σηματοδοτημένο περιεχόμενο. Τις σελίδες αυτής της περιόδου, κοσμούν ολοσέλιδες φωτογραφίες των βασιλέων, του Παπάγου και του Παπαδόπουλου.

Ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την ίδια δομή με τα εγχειρίδια νεοελληνικής ιστορίας του '51 και του '56, ωστόσο προχωρά σε αρκετές παρεμβάσεις ακόμα και στις ενότητες που αφορούν την επανάσταση του '21, με έκδηλη τη διάθεση προβολής στο παρελθόν των ιδεολογικών αντιλήψεων και πολιτικών προτεραιοτήτων του καθεστώτος.³¹⁶ Αποσιωπάται πλήρως η ίδρυση και ο ρόλος της Ιεράς Συμμαχίας ενώ υποβαθμίζεται η αναφορά στη Γαλλική Επανάσταση.³¹⁷ Αντίθετα, από την πρώτη κιόλας ενότητα επισημαίνεται ότι η απόλυτη μοναρχία ήταν το πολιτικό σύστημα που κυριαρχούσε τους αιώνες της Τουρκοκρατίας στην Ευρώπη.³¹⁸ Είναι το μόνο από τα εγχειρίδια που μελετήσαμε, που περιέχει αναλυτικές αναφορές σε όλες τις Εθνοσυνελεύσεις καθώς και στο πρώτο Σύνταγμα της Επιδάουρου.³¹⁹ Ακολουθεί όμως η θετική αποτίμηση της διακυβέρνησης Καποδίστρια χωρίς ίχνος κριτικής για τον απολυταρχισμό του και με σαφείς παραλληλισμούς με το στρατιωτικό πραξικόπημα καθώς η διάλυση της Εθνοσυνέλευσης και η αναστολή του Συντάγματος εμφανίζονται ως αναγκαίες επιλογές του Κυβερνήτη απέναντι σε ένα λαό που «ηνέχθη το “πραξικόπημα” αφού δεν ήταν ώριμος για να διαθέτει πολιτικά δικαιώματα».³²⁰

Η χούντα των συνταγματαρχών ζητά να αναγνωρίσει τον εαυτό της ως τμήμα μιας παράδοσης συνεχών παρεμβάσεων του στρατού στις κοινωνικές και πολιτικές εξελίξεις της χώρας. Έτσι, η άποψη για τον πολιτικό ρόλο του στρατού προβάλλεται

³¹⁵ Κωνσταντίνος Σακκαδάκης, *Ελληνική Ιστορία των Νεωτέρων Χρόνων*, ΟΕΔΒ, Αθήναι, 1969, σ. 185.

³¹⁶ «Η Επανάσταση του '21 φαίνεται πως αποτέλεσε για τους ιδεολόγους της 21^{ης} Απριλίου(...)μια αλυσίδα ηρωικών στιγμών, μια περίοδος η οποία μπορεί να τύχει τέτοιας διαχείρισης, ώστε να προταθούν στη νεολαία σωστά ιδανικά, και ένα καινούργιο πρότυπο νεανικής συμπεριφοράς, το οποίο θα αποτελούσε μια φυγή από τα αδιέξοδα που (φέρεται πως) αντιμετώπιζε τόσο ο δυτικός κόσμος όσο και οι Λαϊκές Δημοκρατίες». Κατσάπης, ό.π. σ. 396.

³¹⁷ Η Γαλλική Επανάσταση αναφέρεται μόνο στην ενότητα για το Ρήγα Φεραίο : «Η Γαλλική Επανάστασις ήσκησε μεγάλην επίδρασιν εις την ψυχήν του». Σακκαδάκης, ό.π., σ. 41.

³¹⁸ «Με τα νέα όπλα οι βασιλείς ημπορούσαν να επιβάλλωνται (...) Επεκράτησεν η απόλυτος μοναρχία ως νέον πολιτικόν σύστημα. Εδημιουργήθησαν ούτω μεγάλα και ισχυρά κράτη». Ο.π., σ. 8.

³¹⁹ Ο.π., σ. 121. Το εγχειρίδιο παρουσιάζει αναλυτικά όλες τις συνταγματικές αλλαγές : βλ. σ.138, 139, 142.

³²⁰ «Ο Καποδίστριας συνεκέντρωσεν όλες τις εξουσίες εις χείρας του. Ο λαός τον ηδέχθη ως Μεσσία και ηνέχθη το “πραξικόπημα”(…)Η αναστολή του Συντάγματος της Τροιζήνας ήταν πράγματι έργο του Κυβερνήτου. Ούτος παρεδέχετο βεβαίως τους ελευθέρους θεσμούς, αλλά έλεγεν ότι ήτο επικίνδυνον εις βρέφος να δοθή ξυράφιον». Ο.π., σ. 127.

στο ιστορικό παρελθόν. Συνεχείς και εκτενείς είναι οι αναφορές για το ρόλο των στρατιωτικών, για παράδειγμα, στη διεκδίκηση Συντάγματος το 1843,³²¹ στο κίνημα αξιωματικών στο Γουδί,³²² ακόμα και στο κίνημα των Νεότουρκων.³²³

Σε αντιδιαστολή με το ρόλο του στρατού, οι πολιτικές και κοινωνικές αντιπαραθέσεις ενοχοποιούνται ως τροχοπέδη για την ενότητα και την πρόοδο του έθνους, ενώ συνεχή είναι τα υποτιμητικά σχόλια για τα κόμματα και τη φαυλοκρατία που χαρακτηρίζει τη δράση τους.³²⁴ Αντίστοιχα αντιμετωπίζονται και οι δημοκρατικές διαδικασίες, οι εκλογές και οι «διενέξεις» των κομμάτων, οι οποίες δημιουργούν αδιέξοδα και λιπαίνουν το έδαφος για την ανάπτυξη του κομμουνισμού σε τρεις τουλάχιστον περιπτώσεις : στο μεσοπόλεμο,³²⁵ στο κίνημα της Εθνικής Αντίστασης³²⁶ και στα Ιουλιανά.³²⁷

Η νομιμοφροσύνη στο βασιλικό θεσμό και οι συνεχείς και εκτενείς αναφορές στο θετικό ρόλο των βασιλέων³²⁸ και ιδίως του Γεωργίου του Β΄ κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, της αντίστασης και των Δεκεμβριανών,³²⁹ σκιάζονται από το

³²¹ «Ούτω κατά τη νύκτα της 2-3 Σ/βρίου εξεράγη επανάστασις στρατού και λαού». Ο.π. σ. 136.

³²² Οι εξελίξεις που διαμορφώθηκαν μετά το 1909... «επλήρωσαν την εθνική φιλοτιμίαν των Ελλήνων και ιδιαιτέρως των αξιωματικών. Ιδρύθη τότε ο Στρατιωτικός Σύνδεσμος(...)την νύκτα της 14-15 Αυγούστου 500 αξιωματικοί, υπό την αρχηγίαν του συνταγματάρχου Ζορμπά, έλαβον τα όπλα και εστρατοπέδευσαν εις την θέσιν Γουδί». Ο.π. σ. 145.

³²³ «Πολλοί μορφωμένοι Τούρκοι αξιωματικοί (Νεότουρκοί) επανεστάτησαν και ανεκήρυξαν και αυτοί Σύνταγμα». Ο.π. σ. 145.

³²⁴ «Η κυβέρνησις Κουντουριώτου κατεσπατάλησε την πρώτην δόσιν του Αγγλικού δανείου (200.000 λίρες) εις κομματικές σπατάλας. Η Ελλάς παρουσιάζετο εις το εξωτερικόν ως χώρα αναρχούμενη και ανίκανος να κυβερνηθή». Ο.π., σ.124. Επίσης : «Ο τότε πρωθυπουργός Αλ. Παπαναστασίου εκήρυξε την δημοκρατίαν (25-3-1924). Επηκολούθησε χαώδης κατάστασις και ο στρατηγός Πάγκαλος εκήρυξε δικτατορίαν». Ο.π. σ. 163.

³²⁵ «Ο Γεώργιος ηθέλησε να γίνει βασιλεύς όλων των Ελλήνων και εχορήγησε γενικήν αμνηστείαν. Απεκατέστησε τας σχέσεις του με τον Βενιζέλον και όλους τους πολιτικούς. Επραγματοποίησε γνησίας εκλογάς με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί πανσπερμία πολιτικών κομμάτων, λόγω του εκλογικού συστήματος (αναλογικόν). Κατ' αυτό τον τρόπον δεν ηδύνατο να σχηματισθή βιώσιμος κυβέρνησις. Η εμφάνισις εις την Βουλήν των κομμουνιστών βουλευτών ήτο εν άλλο αποτέλεσμα. Η οικονομική αθλιότης, ιδίως εις το προσφυγικόν στοιχείον, έδιδε τροφήν εις την κομμουνιστικήν προπαγάνδαν. Η ασυνεννοησία του πολιτικού κόσμου ενίσχυε τους στρατιωτικούς δι' εν κίνημα». Ο.π. σ. 164.

³²⁶ «Αι εσωτερικαί διενέξεις των κομμάτων και η έλλειψις κοινής οργανώσεως επέτρεψαν εις τους κομμουνιστάς να δώσουν εις το Εθνικόν Απελευθερωτικόν Μέτωπον (Ε.Α.Μ.) ευρυτάτην βάσιν». Ο.π. σ. 169.

³²⁷ «Αι πολιτικά διαμάχαι έκτοτε, αι σπατάλαι, η κομματική κραιπάλη έφθασαν εις το έπακρον. Αι κυβερνήσεις διεδέχοντο η μία την άλλην». Ο.π. σ. 180.

³²⁸ Για παράδειγμα, στους βαλκανικούς πολέμους, «οι Έλληνες ηγωνίσθησαν με φανατισμόν και αφάνταστον ηρωισμόν με επί κεφαλής τον βασιλέαν Κωνσταντίνο». Ο.π. σ. 152.

³²⁹ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «Στο τέλος υπεχώρησαν εις την Κρήτην. Εκεί κατέφυγεν και η Κυβέρνησις με το βασιλέα(...)ο βασιλεύς με την κυβέρνησιν κατέφυγον εις την Μέσην Ανατολήν, ίνα συνεχίσουν τον αγώνα». Ο.π. σ. 169. Επίσης αναφέρεται ότι κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, ο Τσώρτσιλ ζήτησε από το Γεώργιο να παραιτηθεί : «Η απάντησις του βασιλέως ήτο πειστική και υπερήφανος. Υπενθύμιζεν ότι χιλιάδες Έλληνες εφονεύθησαν όχι μόνον δια την Ελλάδα, αλλά και δια

χαρακτηρισμό του Κωνσταντίνου ως νέου και άπειρου βασιλιά³³⁰ που χρεώνεται ιστορικά τις ευθύνες για τις εξελίξεις του 1965. Πρόκειται για την σχολική εκδοχή του διασυρμού του βασιλιά μετά το αποτυχημένο αντικίνημα του 1967 με τη γνωστή εκπομπή του Ραδιοφώνου Αθηνών που μετέδιδε ότι «οι συνωμότες και ο Κωνσταντίνος προσπαθούν να διαφύγουν κρυπτόμενοι από τον Στρατόν από χωρίου εις χωρίον».³³¹ Η σαφής απαξίωση του Κωνσταντίνου από ένα σχολικό εγχειρίδιο, αποτελούσε τομή για τη σχολική ιστορία και σίγουρα, βαρύτατη προσβολή για τη βασιλική παράταξη. Ωστόσο, οι ολοσέλιδες φωτογραφίες των βασιλέων - συμπεριλαμβανομένου και του Κωνσταντίνου - που κοσμούν τις σελίδες του εγχειριδίου, καταδεικνύουν ότι το καθεστώς αποφεύγει την οριστική ρήξη με το βασιλικό θεσμό που αποτελεί εθνικό σύμβολο και διαχρονικό συνδετικό κρίκο των εθνικόφρονων και ευρύτερα των συντηρητικών αντιλήψεων.

Πρόκειται επίσης, για το μοναδικό εγχειρίδιο στο οποίο εμφανίζονται κοινωνικές τάξεις, όχι βέβαια ως εργαλείο ανάλυσης και κατανόησης της κοινωνικής πραγματικότητας και της ιστορικής εξέλιξης αλλά ως ερμηνευτικό σχήμα για την ανάδυση του κομμουνισμού³³² και την ανάγκη παρέμβασης του στρατού στο πολιτικό πεδίο ώστε να διασφαλισθεί η ενότητα, ομόνοια και ομοψυχία του έθνους και να αποκοπούν τα «σεσηπώτα μέλη» του εθνικού κορμού. Ιδιαίτερα ευάλωτες στα κομμουνιστικά κελεύσματα θεωρούνται οι «λαϊκές τάξεις», στις οποίες ένα ιδεατό κοινωνικό σύστημα οφείλει να προσφέρει «υγείαν, εργασία, κατοικίαν, τροφήν», ενώ ταυτόχρονα οι «εύπορες» τάξεις οφείλουν να συμβάλλουν μεταφέροντας τα πλοία τους στη χώρα, ιδρύοντας εργοστάσια κ.τ.λ.³³³

Περιγράφοντας το μεσοπόλεμο ως μια περίοδο «που δεν υπήρξεν ειρηνική ούτε ευτυχής δια την ανθρωπότητα», τα αίτια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου αναζητούνται

την Αγγλίαν και δια το καλόν ολοκλήρου της ανθρωπότητος(...)Η αγγλική πολιτική μετεβλήθη άρδην έκτοτε». Ό.π. σ. 172.

³³⁰ «Ο νεαρός και άπειρος βασιλεύς δεν είχε την πείραν, αλλ' ούτε το σθένος να επιβληθή. Η χώρα εφέρετο κατά κρημνού». Ό.π. σ. 180.

³³¹ Ανδρέας Παπανδρέου, *Η Δημοκρατία στο Απόσπασμα*. Τόμος Β'. Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα, 2006, σ. 91.

³³² Όπως αναφέραμε ήδη, την περίοδο του μεσοπολέμου : «Η οικονομική αθλιότης, ιδίως εις το προσφυγικόν στοιχείον, έδιδε τροφήν εις την κομμουνιστικήν προπαγάνδαν», Σακκαδάκης, ό.π., σ. 164. Αλλά και στα Ιουλιανά : «Γαυτοχρόνως με άφθονον προπαγανδιστικόν υλικόν κατεπλημμύρησαν την χώραν(...)Η ανέχεια ωρισμένων λαϊκών τάξεων απετέλει πεδίων δράσεως». Ό.π., σ. 181.

³³³ «Τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα αποκτούν υγείαν, εργασία, κατοικίαν, τροφήν μόρφωσιν, ότι τους χρειάζεται δια να καταστούν δημιουργικά μέλη μιας ευτυχισμένης κυψέλης. Τα εύπορα μέλη δραστηριοποιούνται. Μεταφέρουν τα πλοία των εις την Ελλάδα, ιδρύουν εργοστάσια, προσφέρουν τον πλούτον και τον μόχθον των, ώστε και αυτά να προοδεύσουν και τους άλλους να βοηθήσουν εις μιαν δημιουργικήν άνοδον». Ό.π., σ. 185.

στην άνοδο δικτατορικών καθεστώτων στη Ρωσία, την Ιταλία, τη Γερμανία, και την Ισπανία και στην αδυναμία της Κοινωνίας των Εθνών «να επιβληθή».³³⁴ Κομμουνισμός, φασισμός και εθνικοσοσιαλισμός, συναθροίζονται και χαρακτηρίζονται ως δικτατορίες. Η βασική αντίθεση των φιλελεύθερων – δημοκρατικών κρατών και των αντίστοιχων δικτατορικών που αναδεικνύεται εδώ, είναι η κινητήριος δύναμη και το εύφλεκτο υλικό του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ανεξάρτητα από τη μετατόπιση της Ρωσίας στη συνέχεια.

Αντίθετα με το διεθνές πεδίο, οι εγχώριες αντιδημοκρατικές εκτροπές και κυρίως η δικτατορία Μεταξά, εμφανίζονται ως τουλάχιστον αναπόφευκτες και πάντως εθνικά ωφέλιμες.³³⁵ Το «ΟΧΙ» πιστώνεται βέβαια στο δικτάτορα Μεταξά – δεν λείπουν εδώ και οι ιστορικοί παραλληλισμοί με τις Θερμοπύλες και το Λεωνίδα.³³⁶ Ακολούθως, τονίζεται ιδιαίτερα η εθνική ομοψυχία και ενότητα, ως καθοριστικός παράγοντας της νίκης ενάντια στην Ιταλία, αλλά και η αντίσταση στη γερμανική επέλαση και η συμβολή της στον αγώνα των Συμμάχων. Εξίσου καθολική εμφανίζεται και η αντίσταση κατά των Γερμανών, αφού «όλοι συμμετείχον εις μίαν καθολικήν παθητικήν ή ενεργητικήν αντίστασιν κατά των εχθρών». Εδώ όμως, σε αντίθεση με όλα τα εγχειρίδια που μελετήσαμε, εμφανίζεται έστω και ως μικρή μειοψηφία και η φιγούρα του συνεργάτη, του «καιροσκόπου» και του «δοσίλογου».³³⁷ Συναντάμε και αναφορά στις μαζικές διώξεις και σφαγές των Εβραίων³³⁸ στην Ευρώπη, χωρίς όμως

³³⁴ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά από τη σχετική ενότητα με τίτλο «Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Τα αίτια» : «...συνέβησαν τεράστια μεταβολαί, όχι μόνον εις τα σύνορα αλλά και εις τον τρόπον της διακυβερνήσεως των λαών. Εις την Ρωσίαν επεβλήθη από τα 1918 ο κομμουνισμός με τους Λένιν και Στάλιν. Ο τελευταίος μάλιστα εκυβέρνα δικτατορικώς με τον τρόπον και την σφαγήν των αντιπάλων του. Εις την Ιταλίαν κατέλαβε την αρχήν (1923) ο Μουσολίνι ο οποίος εκυβέρνα δικτατορικώς ως αρχηγός του κράτους (Ντούτσε) και με ιδιότυπον οργάνωσιν, τον Φασισμόν. Η Γερμανία ανεκηρύχθη δημοκρατία(...)ούτως εδυνάμωσεν ο εθνικοσοσιαλισμός με αρχηγόν (Φύρερ) τον Χίτλερ. Τελικώς ο Χίτλερ εκυβέρνησε δικτατορικώς με σκοπόν τον παγγερμανισμόν. Εις την Ισπανίαν εγένοντο εσωτερικά αναστατώσεις και εμφύλιοι πόλεμοι με αποτέλεσμα την άνοδον του Φράνκο (1936-37) και την διακυβέρνησιν της χώρας δικτατορικώς. Τα δικτατορικά κράτη καθίσταντο διαρκώς ισχυρότερα και απειλητικότερα». Ο.π. σ. 165.

³³⁵ «Ο θάνατος των εμπείρων πολιτικών (Βενιζέλου, Κονδύλη, Δεμερτζή, Π. Τσαλδάρη) και η ετραχυνόμενη διεθνής κατάστασις ωδήγησαν τον Ιωάννην Μεταξάν να κηρύξη την δικτατορίαν (4 Αυγούστου 1936). Ο Ιωάννης Μεταξάς εφήρμοσε κοινωνικήν πολιτικήν και απέβλεψεν εις την ανάπτυξιν της χώρας και εις την πολεμικήν προπαρασκευήν αυτής. Ήτο άλλωστε καιρός». Ο.π. σ. 164.

³³⁶ «...είπε το ιστορικόν “ΟΧΙ”. Ήτο το “μόλων λαβέ”, το οποίον επρόβαλεν ο Λεωνίδα εις τας Θερμοπύλας». Ο.π. σ. 167/168.

³³⁷ «Τα βάσανα και αι ταλαιπωρία δεν εστάθησαν ικανά να κάμψουν το φρόνημα των Ελλήνων. Η ψυχή των παρέμεινε ελευθέρα και αδούλωτος...Όλοι συμμετείχαν εις μίαν καθολικήν παθητικήν ή ενεργητικήν αντίστασιν κατά των εχθρών. Ελάχιστοι ήσαν οι καιροσκόποι και οι δοσίλογοι». Ο.π., σ. 169.

³³⁸ «Οι Εβραίοι υπέστησαν συστηματικήν εξόντωσιν υπό των Γερμανών». Ο.π., σ. 167.

να γίνεται καμιά αναφορά στις αντίστοιχες διώξεις των Εβραίων της Ελλάδας και στην εξόντωση της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης.

Οι εμφύλιες διαμάχες και συγκρούσεις δεν αποσιωπώνται.³³⁹ Αποτελούν θλιβερά γεγονότα, τα οποία ωστόσο δημιουργούν ανεπιθύμητες ρωγμές στην εικόνα του ενιαίου και ομοιογενούς έθνους και – ακόμα χειρότερα – δυσάρεστους συνειρμούς με τον εμφύλιο του 1946. Είναι έκδηλη η αμηχανία του συγγραφέα να διαμορφώσει μια πειστική ερμηνεία : γιατί όλοι αυτοί οι ομοεθνείς ήρωες του 1821 που απεικονίζονται στα κάδρα που κρέμονται πάνω από τα κεφάλια των μαθητών και μαθητριών ήρθαν σε σύγκρουση μεταξύ τους ; Οι αιτίες αναζητούνται στα προαιώνια «ελαττώματα της φυλής μας», την αρχομανία και τον ατομικισμό, ενώ ευθύνες αποδίδονται μονομερώς στους πολιτικούς.³⁴⁰ Αντίθετα, όπως είναι άλλωστε αναμενόμενο, ο εμφύλιος της περιόδου 1946 – 49, χαρακτηρίζεται συμμοριτοπόλεμος και υιοθετείται πλήρως το σχήμα του εξωτερικού εχθρού και των εγχώριων υποκινούμενων υποστηρικτών του. Το ερμηνευτικό σχήμα είναι απλό και σαφές, πανομοιότυπο με τα εγχειρίδια του '56 αλλά με σαφέστερες ψυχροπολεμικές αναφορές : το ΕΑΜ δεν είχε στόχο την απελευθέρωση από τους Γερμανούς αλλά την εγκαθίδρυση του κομμουνισμού στη χώρα, επιδόθηκε σε διαμάχες και συγκρούσεις με τις «εθνικές» οργανώσεις αντίστασης και προκάλεσε τα Δεκεμβριανά αμέσως μετά την απελευθέρωση.³⁴¹ Η αποφασιστικότητα του βασιλιά και η υποστήριξη των Άγγλων εξασφάλισαν τη νίκη των «εθνικών» δυνάμεων –ιδιαιτέρη μνεία γίνεται στο Στάλιν και την απροθυμία του να υποστηρίξει τους έλληνες κομμουνιστές μετά τη συνδιάσκεψη του Πότσταμ.³⁴² Ο «κατά των συμμοριτών εθνικός αγών» που ακολούθησε, χαρακτηρίζεται «εθνικός

³³⁹ «αλλά και πάλιν δεν έλειψαν οι εμφύλιοι πόλεμοι, οι οποίοι ήσαν και οι πλέον καταστροφικοί. Ο Κολοκοτρώνης έχασε τον υιόν του Πάνον και εφυλακίσθη εις την Ύδραν. Ο Οδυσσεύς Ανδρούτσος εξοντώθη. Άλλοι χρήσιμοι πατριώται κατεδιώχθησαν». Ό.π., σ. 124.

³⁴⁰ «Πέραν όμως των αρετών των Ελλήνων ο Ιερός των Αγών κατέδειξε και τα αιώνια ελαττώματα της φυλής μας. Είναι αυτά, τα οποία ανακόπτουν την πρόοδον, οδηγούν προς τον εξαφανισμόν. Σπουδαιότερα εξ αυτών είναι : α) Η αρχομανία(...)Ο Μαυροκορδάτος κατέστρεψε το άνθος των Φιλελλήνων και των Ελλήνων εις τα Πέτα. Ο Κολοκοτρώνης φυλακίζεται. Οι “πολιτικοί” θέλουν να γίνουν στρατιωτικοί. β) Ο ατομικισμός(...)Οι Έλληνες πιστεύουν ότι τα γνωρίζουν όλα και η γνώμη των είναι αλάνθαστος...Δι’ αυτό υπήρχαν τόσαι κυβερνήσεις». Ό.π., σ.132.

³⁴¹ «Οι κομμουνισταί είχαν ανακηρύξει ιδιικήν των κυβέρνησιν των «βουνών» και δια παντός τρόπου διετάρασσον την ενότητα και την γαλήνην της χώρας(...)αι κομμουνιστικάί μεραρχίαί εξεχύθησαν κατά των Αθηνών, ενώ ταυτοχρόνως όλα τα εγκληματικά και ανατρεπτικά στοιχεία εκινήθησαν από όλα τα σημεία(...)Το Δεκεμβριανόν κομμουνιστικόν κίνημα είχε σχεδόν επικρατήσει, καθ’ όσον η ελευθέρα Ελλάς περιωρίζετο εις τα περί την πλατείαν Συντάγματος ολίγα οικοδομικά τετράγωνα.». Ό.π., σ. 171.

³⁴² «Ο Στάλιν είχαν επιτύχει τόσα πολλά, ώστε δεν ήτο δυνατόν να ρισοκινδυνεύση ταύτα με την ενίσχυσιν των Ελλήνων κομμουνιστών. Αντιθέτως εις την συνδιάσκεψιν του Πότσταμ (2 Αυγούστου 1945) είχαν επιτύχει πλέον τα πάντα και ηδύνατο να κατηγορήση την Αγγλίαν δια την κατάπνιξιν των ελευθεριών του ελληνικού λαού». Ό.π., σ. 171.

αγών κατά του σλαυϊσμού»³⁴³ με κρίσιμη διεθνή σημασία αφού η επικράτηση των «εθνικών» δυνάμεων αποτελεί «νίκη του ελεύθερου κόσμου κατά της κομμουνιστικής επιβουλής».³⁴⁴ Ο εμφύλιος αποτελεί έναν ακόμα κρίκο, ένα ακόμα επεισόδιο στις πολεμικές αναμετρήσεις της Ελλάδος ενάντια στα δικτατορικά κράτη.

Οι κυβερνήσεις Παπάγου και Καραμανλή θεωρούνται επιτυχημένες, ενώ αποφεύγονται οι αξιολογικές κρίσεις για την κυβέρνηση Παπανδρέου. Με τα μελανότερα χρώματα περιγράφεται η περίοδος που ακολούθησε την αποστασία. Τα συλλαλητήρια και οι λαϊκές εκδηλώσεις στιγματίζονται ως υποκινούμενα από τους κομμουνιστές που κινητοποιούσαν τις «αφελείς μάζες» και προκαλούσαν «ακυβερνησία» και χάος αναμένοντας την ευκαιρία «δια να δώσουν το τελικόν κτύπημα».³⁴⁵

Ανάμεσα στα Ιουλιανά και το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, παρεμβάλλεται ως αυτοτελής, ενότητα με τον τίτλο «οι εκ του κομμουνισμού εθνικοί κίνδυνοι», όπου στιγματίζεται το καθεστώς της Μόσχας ως «ολοκληρωτικόν και τυραννικόν», ενώ επισημαίνεται ότι πίσω από τα κηρύγματα του κομμουνισμού περί ισότητας, κρύβεται ο πραγματικός σκοπός των κομμουνιστών που είναι η επέκταση «της Σλαυορωσικής φυλής». Με αυτή την έννοια, ο Πανσλαυϊσμός αξιολογείται ως πιο επικίνδυνος αντίπαλος από τον Παγερμανισμό.³⁴⁶

³⁴³ «Ο κατά των συμμοριτών εθνικός αγών (...)Χιλιάδες ήσαν τα θύματα της κομμουνιστικής θηριωδίας(...)Ωργανώθησαν (σ.σ. οι κομμουνιστές) εις τα χώρας του Παραπετάσματος (Αλβανίαν, Γιουγκοσλαβίαν, Βουλγαρίαν) (...)ο κατά των συμμοριτών αγών έπαυσε να έχη την τοπική σημασίαν του Δεκεμβριανού κινήματος. Ήτο πλέον εθνικός αγών κατά του σλαυϊσμού(...)Οπωσδήποτε ο κομμουνιστοσυμμοριτισμός εξεμηδενίσθη και η Ελλάς ανέπνευσεν(...)Ήτο μια εθνική νίκη(...)Το φρικιαστικώτερον έγκλημα του συμμοριτισμού ήτο η αναβίωσις του παιδομαζώματος. Άρρενα και θήλαα μικράς ηλικίας ηρπάζοντο από τους γονείς των και απεστέλλοντο εις τας χώρας του παραπετάσματος. Από αυτούς θα εδημιουργούντο οι νέοι γενίτσαροι του κομμουνισμού». Ο.π., σ. 172-175.

³⁴⁴ «Η Ελλάς, συντετριμμένη από τον τιτάνειον αγώνα κατά του άξονος και της τριπλής κατοχής, αιμάσσοσα από τας πληγάς του Δεκεμβριανού κινήματος, ωρθώθη εναντίον 250 εκατ. Σλαύων. Όλοι οι ελεύθεροι άνθρωποι ανεγνώρισαν την νίκην αυτήν ως την πλέον σημαντικήν του ελευθέρου κόσμου κατά της κομμουνιστικής επιβουλής». Ο.π., σ. 175.

³⁴⁵ Ο.π., σ. 181.

³⁴⁶ Παραθέτουμε εκτενές απόσπασμα από την ενότητα : «Οι εκ του κομμουνισμού εθνικοί κίνδυνοι : Ο κομμουνισμός είναι σύστημα, το οποίον στηρίζεται εις την κοινοκτημοσύνην όλων των αγαθών. Τότε όλοι οι άνθρωποι θα είναι ίσοι, θα παύσουν να υπάρχουν κοινωνικάί τάξεις και ...η ιστορία και η εξέλιξις θα σταματήσουν. Εις την πραγματικότητα ουδέν τοιούτον συνέβη μέσα εις τα πενήτηκοντα έτη της διακυβερνήσεως της Ρωσίας από το κομμουνιστικόν καθεστώς. Συνέβησαν όμως ωρισμένα άλλα πράγματα. Το όλον σύστημα απέβη ολοκληρωτικόν και τυραννικόν καθεστώς με απώτερον σκοπόν την επέκτασιν της Σλαυορωσικής φυλής. Κατηργήθησαν ωρισμέναί τάξεις και εδημιουργήθησαν άλλα. Είναι η νέα αριστοκρατία των τεχνικών, των στρατιωτικών, των διανοουμένων κλπ. Αυτή απομιζά κυριολεκτικώς τον ιδρώτα όλων των εργαζομένων και τους τρέφει με την αόριστον ελπίδα μιας ευτυχεστέρας μελλούσης ζωής. Το Κράτος, όχι μόνον δεν κατηργήθη, αλλ' εστερεώθη και απέβη μηχανή καταπιέσεως και συντριβής κάθε αντιδράσεως. Διεμορφώθη αστυνομικόν Κράτος με στυγνήν

Ως αναπόφευκτο και επιβεβλημένο εμφανίζεται το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου, απέναντι στον «κομματικό φανατισμό» και τον κίνδυνο του κομμουνισμού.³⁴⁷ Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου χαρακτηρίζεται «κοινωνική επανάσταση», ενώ στον απολογισμό της διετίας του καθεστώτος γίνεται μνεία στις οικονομικές επιτυχίες, στο πρώτο «δημοψήφισμα» για το Σύνταγμα και στη «νέα πραγματική δημοκρατία» που οικοδομείται στη χώρα.

Τα στοιχεία που αντλούνται από τη δεξαμενή της εθνοφροσύνης, σε συνδυασμό με τα πολιτικά προτάγματα του καθεστώτος, δημιουργούν ένα μείγμα αντιφάσεων και αντινομιών. Οι θετικές αναφορές στις διεκδικήσεις για Σύνταγμα και πολιτικά δικαιώματα, συνοδεύονται από απαξιωτικά σχόλια για τα αδιέξοδα και τους κινδύνους του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η ενοχοποίηση ως αιτίας πολέμου της ανόδου των δικτατορικών και φασιστικών καθεστώτων στην Ευρώπη, με τη θετική μνεία στο έργο της δικτατορίας Μεταξά. Η ρητή διαπίστωση ότι οι Άγγλοι και οι Αμερικανοί «διέσωσαν τη χώρα από τους κομμουνιστές» στα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο με τη σκληρή κριτική στη στάση των Άγγλων στην Κύπρο που κατηγορούνται για την κατοχή της νήσου και τη χρήση ολοκληρωτικών μεθόδων.³⁴⁸ Η αδιαμφισβήτητη ένταξη της Ελλάδας στη Δύση, στα πλαίσια του ψυχροπολεμικού

τρομοκρατίαν. Ο πολίτης, όχι μόνον δεν ζη ελεύθερος, όχι μόνον δεν χαίρεται τας κατακτήσεις της πολιτισμένης ανθρωπότητος, αλλ' εστερήθη και αυτής της σκέψεως. Δεν δύναται να συζητήσει, να εκφέρει γνώμη, να ψυχαγωγηθή. Είναι όμως ελεύθερος να υπακούη τυφλώς εις ότι τον διατάσσουν(...)Γενικώς οι εκ του κομμουνισμού κίνδυνοι είναι δια τους Έλληνας επί πλέον και εθνικοί. Πράγματι δε οι Έλληνες επ' ουδενί λόγω δέχονται να θυσιάσουν την ατομικήν και εθνικήν των ελευθερίαν με οιονδήποτε αντάλλαγμα, και αν ακόμη αυτό ήτο πραγματικόν. Οι Έλληνες γνωρίζουν, ότι η Τουρκική δουλεία, δια την οποίαν έχυσαν τόσους ποταμούς αιμάτων, θα ήτο δρόσος μέσα εις την κάμινον της κομμουνιστικής δουλείας. Γνωρίζουν, ότι με τους Τούρκους διέσωσαν τον εθνισμόν των, αλλά με τους κομμουνιστάς οφείλουν να μεταβληθούν εις δούλους της «Σοβιετικής πατρίδος». Γνωρίζουν, τέλος ότι η θρησκεία των θα εξαφανισθή, ότι η πατρίς των θα διαμελισθή μεταξύ των Σλάβων (...) Από μιας απόψεως οι Γερμανοί ήσαν ειλικρινέστεροι. Διεκήρυξαν ότι αποβλέπουν εις τον Παγγερμανισμόν. Οι λαοί το εγνώριζον και το κατεπολέμησαν. Οι Ρώσοι είναι περισσότερον ύπουλοι». Ό.π., σ. 181-182.

³⁴⁷ «Το 1967 ο κομματισμός είχε φθάσει εις το ύψιστον σημείον του φανατισμού του (...)Και οι σφαγείς του ελληνικού λαού ήσαν έτοιμοι. Εις τας εκλογάς θα ενίσχυνον το ένα ή το άλλον (σ.σ. κόμμα), εις τρόπον ώστε να δημιουργηθή η ποθητή ακυβερνησία, το χάος. Τον κίνδυνον διέκρινε μια δραξ γενναίων αξιωματικών. Επί κεφαλής αυτών ήσαν οι σημερινοί κυβερνήται της Ελλάδος : Γ. Παπαδόπουλος, Σ. Πατακός, Ν. Μακαρέζος. Ήρπασαν τας χείρας του σφαγέως, τον αφώπλισαν, τον κατέστησαν ανίσχυρον τόσον, ώστε και αυτά τα πρόβατα να δύνανται να τον ποδοπατήσουν. Δι' αυτό εξημέρωσεν η 21^η Απριλίου. Ήτο η περισσότερον ειρηνική, η περισσότερον αναίμακτος επανάστασις του ελληνικού λαού δια του εθνικού στρατού του. Είναι το νέο Γουδί. Η 21^η Απριλίου αποτελεί πλέον τον νέον ορόσημον εις τα πεπραγμένα της Ελληνικής φυλής. Επανάστασις κοινωνική, οικονομική, δημιουργική. Ως κοινωνική επανάστασις αποκόπτει τα σεσηπότα μέλη της Ελληνικής κοινωνίας, όσα δεν δύνανται να ιαθούν. Δεν τα καταστρέφει. Απλώς τα αχρηστεύει με την ελπίδα ότι θα θεραπευθούν». Ό.π., σ. 183.

³⁴⁸ «Βρετανική στρατιωτική δύναμις μετέβαλε την Κύπρον εις πολεμικόν στρατόπεδον. Κάθε είδος ολοκληρωτικής μεθόδου ετέθη εις ενέργειαν». Ό.π., σ. 178.

κλίματος και οι διαρκείς αναφορές στον «ελεύθερο κόσμο», με την πικρία για τα αδικαίωτα από τους Συμμάχους εθνικά αιτήματα για την Κύπρο και τη Β. Ήπειρο.³⁴⁹

Εικονογράφηση

Η εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων είναι λιτή και πενιχρή, αντίστοιχη με τη χαμηλή ποιότητα εκτύπωσης και την προχειρότητα που τα χαρακτηρίζει στο σύνολό τους. Στην ενότητα της τουρκοκρατίας για παράδειγμα, τα εγχειρίδια που μελετήσαμε περιέχουν το καθένα από 4 έως 15 εικόνες. Αυτό σημαίνει ότι αντιστοιχεί μια εικόνα για κάθε 4 ή 5 σελίδες στην καλύτερη περίπτωση. Ακόμα σπανιότερη είναι η χρήση χαρτών. Μόνο 4 από τα εξεταζόμενα εγχειρίδια παραθέτουν έστω ένα χάρτη της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Σε κάποιες περιπτώσεις συναντάμε σποραδικά ανάμεσα στα κείμενα θρησκευτικά ή εθνικά σύμβολα, σημαίες, σταυρούς, πολεμικά πλοία, όπλα κλπ.

Η εικονογράφηση των σχολικών εγχειριδίων έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί οι εικόνες απευθύνονται κυρίως στο συναίσθημα, εντείνουν την αισθητική απόλαυση και ενισχύουν το νόημα του κειμένου.³⁵⁰ Οι εικόνες που συναντάμε εδώ, καταδικασμένες στο περιθώριο της διδακτικής πράξης, αποτελούν περισσότερο ένα περιθωριακό φόντο που επιβεβαιώνει την ιστορική αφήγηση, δίνει μορφή στους πρωταγωνιστές της, εξάπτει την φαντασία και ενεργοποιεί το συναίσθημα.

Κυριαρχούν τα πορτρέτα του Λάμπρου Κατσώνη, του Ρήγα Φεραίου, των Φιλικών, εικόνες κλεφτών και αρματολών και στον αντίποδα, πορτρέτα του Αλή Πασά και εικόνες γενίτσαρων, επίσης, τα πορτρέτα του Καποδίστρια, των βασιλέων και σε ορισμένες περιπτώσεις του Μεταξά.

Διακρίνουμε τέσσερις εικόνες που παρατίθενται σε όλα σχεδόν τα εγχειρίδια και διακρίνονται για τη μεγάλη συναισθηματική τους φόρτιση, τη δραματικότητα της στιγμής που απεικονίζουν και τον εθνικό συμβολισμό τους :

- Το παιδομάζωμα
- Ο χορός του Ζαλόγγου
- Το κρυφό σχολειό
- Η ανατίναξη στο Κούγκι

³⁴⁹ «Μετά τον πόλεμον η Ελλάς – ως συνήθως – ηγνοήθη... Η διάσκεψις των νικητών εις Παρισίους ... παρεγνώρισεν όχι μόνον την ρύθμισιν των συνόρων της προς Βουλγαρίαν, αλλά και το απαράγραπτον δικαίωμά της επί της Βορείας Ηπείρου». Ό.π., σ. 176.

³⁵⁰ Για τη σημασία της εικόνας στην ιστορία βλ. Peter Burke, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Ανδρέας Ανδρέου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003.

Στο εγχειρίδιο του Δημητρακόπουλου, η εικόνα του Νικόλαου Γύζη *Κρυφό Σχολειό*, συνοδεύεται με μακροσκελή λεζάντα. Πρόκειται για τη μοναδική εικόνα που συνοδεύεται από σχόλιο και μάλιστα μακροσκελές που επιχειρεί να αποκωδικοποιήσει τον πίνακα και τους συμβολισμούς του. Παραθέτουμε ολόκληρο το σχόλιο :

Ο πίναξ αυτός δεικνύει καθαρά πως κάτω από τας εικόνας του Χριστού και της Παναγίας και εις το θαμπό φως των κανδηλιών του Μοναστηριού ο σεβάσμιος Γέροντας της Μονής, ο Γέροντας με τα ολόασπρα γένια και την κατάχλωμον όψιν, ωμιλούσε εις τα παιδιά – στις ελπίδες του σκλαβωμένου Γένους – δια τα περασμένα μεγαλεία της Πατρίδος, δια την μεγάλην δύναμιν της Πίστεως ! Και ακόμα δεικνύει φανερά με πόσον τρόμον εγένετο η θεία εκείνη μυσταγωγία το δεικνύει καθαρά ο κλέφτης, που ίσταται εις την θύραν της Εκκλησίας και έχει το ένα αυτί εις την μυσταγωγίαν και το άλλο εις την αυλήν μην τύχει και έλθη τυράννου ποδάρι να ταραΐξη το θείον εκείνο πότισμα του δέντρου της ελευθερίας !...³⁵¹

Η ανατίναξη στο Κούγκι³⁵²

³⁵¹ Δημητρακόπουλος, ό.π., σ. 29.

³⁵² Καφεντζής, ό.π., σ. 34.

Η εικόνα απεικονίζει το Κούγκι τη στιγμή της έκρηξης. Ο χρόνος έχει παγώσει ακριβώς τη στιγμή που ο Σαμουήλ ανατινάζει το μοναστήρι στον αέρα. Στο κέντρο της εικόνας δεσπόζει η εικόνα του ιερέα που στέκεται με το όπλο στο χέρι εμπόδιο στους αναρίθμητους ένοπλους εισβολείς. Η αγέρωχη στάση του, το άγριο βλέμμα του, η χειρονομία του αριστερού χεριού, τα ράσα και τα γένια που ανεμίζουν, τονίζουν την ένταση της στιγμής ενώ με το δεξί χέρι πυροβολεί τα βαρέλια με το μπαρούτι. Πίσω του, γονατιστοί και άοπλοι απεικονίζονται τρεις γέροντες πιθανόν προσευχόμενοι. Απέναντί του, ο επικεφαλής των εισβολέων στέκεται με διάθεση διαπραγμάτευσης ενώ πίσω του συνωστίζεται πολυπληθής ομάδα αλλόθρησκων. Στο βάθος διακρίνεται η εικόνα της Παναγίας και το εικονοστάσι, σύμβολα θρησκευτικής κατάνυξης αλλά και ιερότητας του χώρου.

Περιοδολόγηση και κατανομή της ύλης

Ο σχετικός πίνακας που παραθέτουμε παρακάτω επιλέγοντας ενδεικτικά δεκαπέντε εγχειρίδια, επιβεβαιώνει την εκτίμηση ότι η κατανομή της ύλης σε τουρκοκρατία, ελληνική επανάσταση και ανεξάρτητο ελληνικό κράτος είναι τουλάχιστον ανισομερής.³⁵³

Ο χρόνος της ιστορικής αφήγησης διαστέλλεται ή συστέλλεται για να εστιάσει στις στιγμές των ηρωικών κατορθωμάτων και των πολεμικών αναμετρήσεων, στη δεκαετία που το έθνος διεκδίκησε το κράτος του και όχι στη μακρά διάρκεια. Η νεότερη σχολική ιστορία είναι σε γενικές γραμμές η ιστορία της ελληνικής επανάστασης, εδώ βρίσκεται το κέντρο βάρους της αφήγησης, οι περίοδοι πριν και μετά από αυτή παρουσιάζονται εντελώς συνοπτικά. Είναι ενδεικτικό ότι, στις περισσότερες των περιπτώσεων, η έκταση των σελίδων που καταλαμβάνει η ενότητα της ελληνικής επανάστασης είναι διπλάσια από την αντίστοιχη της τουρκοκρατίας.

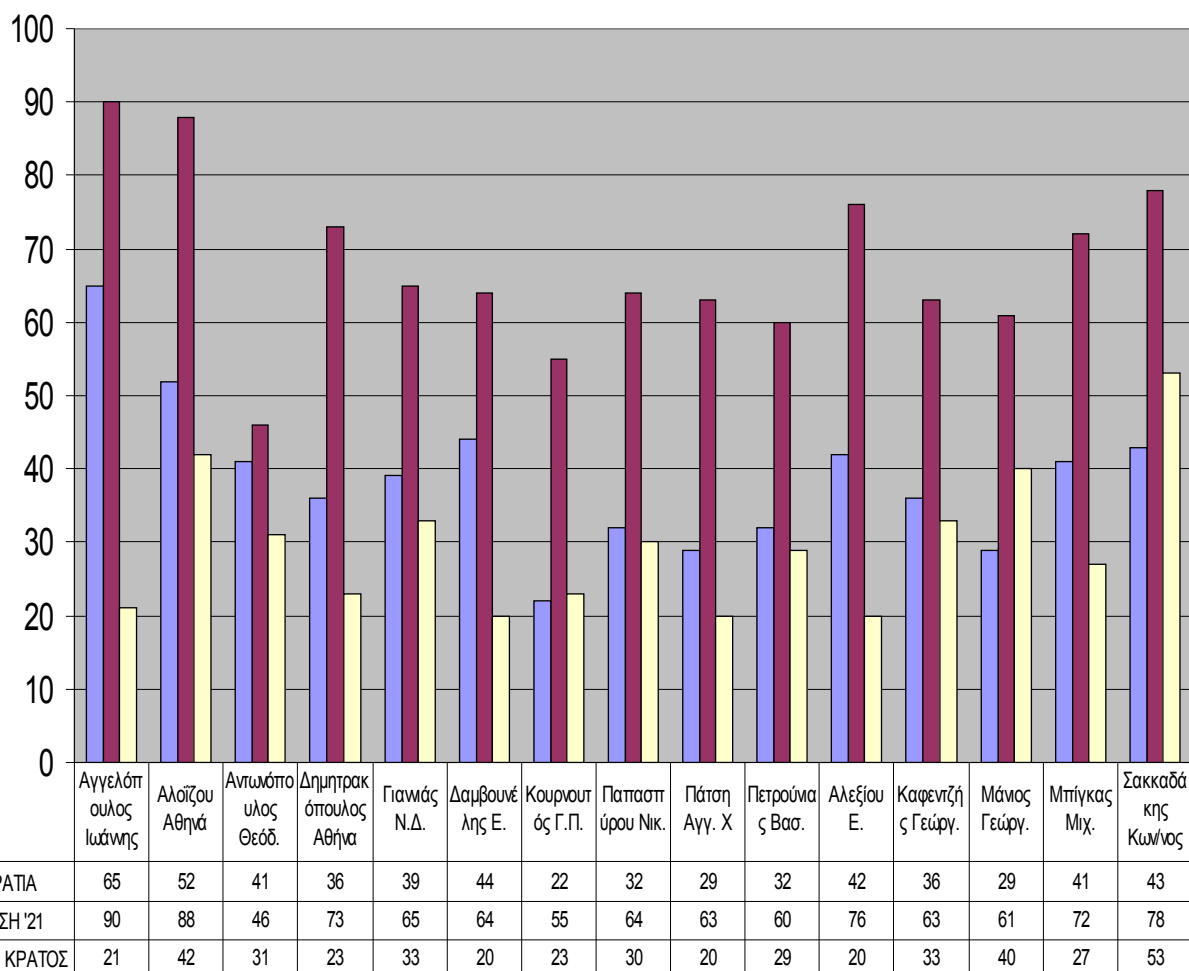
³⁵³ «Είναι απαραίτητο να σημειωθεί πάντως ότι η κατανομή της ύλης ανάμεσα στα δύο μέρη της ελληνικής ιστορίας, την Τουρκοκρατία και την Επανάσταση, είναι αντιστρόφως ανάλογη προς τη χρονική τους διάρκεια, επειδή και η αξιολόγησή τους διαφέρει. Η Τουρκοκρατία είναι εποχή δουλείας, η οποία μάλιστα θεωρείται ότι κληροδότησε στο ελληνικό έθνος προλήψεις και ελαττώματα. Η Ελληνική Επανάσταση είναι, αντίθετα, η στιγμή της παλιγγενεσίας του ελληνικού έθνους και της επιβεβαίωσης των διαχρονικών του αρετών». Κουλούρη, ό.π., σ. 53.

Στην πραγματικότητα η μελέτη της τουρκοκρατίας καταλαμβάνει πολύ μικρότερη έκταση αν συνυπολογίσουμε ότι, στη σχετική ενότητα συμπεριλαμβάνεται η προεπαναστατική περίοδος με την αφήγηση των αγώνων του Σουλίου εναντίον του Αλή Πασά να καταλαμβάνει 6 έως 8 σελίδες.

Η περιοδολόγηση των εγχειριδίων στις τρεις σχετικές ενότητες του πίνακα αλλού είναι περισσότερο και αλλού λιγότερο σαφής, τα χρονικά όρια όμως ανάμεσα στις τρεις περιόδους είναι η επανάσταση στη Μολδοβλαχία και η ανάληψη της εξουσίας από τον Καποδίστρια αντίστοιχα. Υπάρχουν βέβαια και εξαιρέσεις. Στα εγχειρίδια των Πάτση – Σίβα, Πετρούνια, Μπίγκα και Σακκαδάκη, η ενότητα του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους ή βασιλείου, ξεκινά όχι με τον Καποδίστρια αλλά με τη βασιλεία του Όθωνα – γεγονός που παραπέμπει προφανώς σε μια πιο βασιλόφρονη οπτική γωνία. Επίσης, στο εγχειρίδιο των Δαμβουνέλη – Σακά η επαναστατική περίοδος ξεκινά με την επανάσταση στην Πελοπόννησο που αποτελεί την επίσημη έναρξη του αγώνα δίνοντας έτσι περισσότερη έμφαση στην ημερομηνία της 25ης Μαρτίου.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι στην καταμέτρηση των σελίδων δεν συμπεριλαμβάνονται ολιγοσέλιδες ενότητες όπως η πολιτική κατάσταση της Ευρώπης, η αναδρομή της βυζαντινής ιστορίας, η ιστορική αναδρομή της διδακτέας ύλης του δημοτικού σχολείου. Επίσης, δεν συμπεριλάβαμε την εισαγωγή, τα περιεχόμενα, χρονολογικούς πίνακες κλπ.

	Τουρκοκρατία	Επανάσταση '21	Ανεξάρτητο Ελλ. κράτος
Αγγελόπουλος Ιωάννης	65	90	21
Αλοΐζου Αθηνά	52	88	42
Αντωνόπουλος Θεόδ.	41	46	31
Δημητρακόπουλος Αθήνα	36	73	23
Γιαννιάς Ν.Δ.	39	65	33
Δαμβουνέλης Ε.	44	64	20
Κουρνούτος Γ.Π.	22	55	23
Παπασπύρου Νικ.	32	64	30
Πάτση Αγγ. Χ	29	63	20
Πετρούνιας Βασ.	32	60	29
Αλεξίου Ε.	42	76	20
Καφεντζής Γεώργ.	36	63	33
Μάνιος Γεώργ.	29	61	40
Μπίγκας Μιχ.	41	72	27
Σακκαδάκης Κων/νος	43	78	53

Πίνακας καταγραφής διαφημίσεων στο Διδασκαλικό Βήμα

Συγγραφέας	‘50	‘54	‘55	‘56	‘57	‘58	‘59	‘60	‘61	‘62	‘63	‘64	‘65	‘66	‘67
Αγγελόπουλος	√														
Αλοΐζου	√														
Αντωνόπουλος	√														
Γιαννιάς	√				√	√	√	√		√	√	√	√		√
Δαμβουνέλης	√	√													
Δημητρακόπουλος	√														
Δρίβας	√														
Παπασπύρου	√														
Πάτσης	√			√											
Πετρούνιας	√														
Αλεξίου			√	√	√						√	√	√	√	√
Δούκας				√	√		√	√	√	√	√			√	
Καμπανάς									√	√					√
Καφετζής					√		√								
Μάνιος			√							√	√	√			
Μπίγκας								√	√	√	√				
Γιαννακόπουλος	√														
Παπαδόπουλος	√														
Κακόπουλος	√	√													
Πετρίδης –	√	√	√												
Δημητροκάλης															
Κοντομάρης –		√	√												
Μπάμπαλης															
Κυριακίδης –		√	√												
Παπαδόπουλος															
Κυριαζόπουλος –			√		√			√	√	√	√	√	√	√	√
Διαμαντόπουλος															
Γεωργίου –			√						√						
Γαργολίστας															
Σακάς				√				√		√	√				
Πετρούνιας –				√											
Αντωνόπουλος															
Παπαδόπουλος –				√	√		√		√	√					
Δουκλιάς															
Κατσίκας						√	√							√	
Παπαϊωάννου								√					√	√	

Στον πίνακα καταγράφονται όλες οι διαφημίσεις εγκεκριμένων εγχειριδίων ιστορίας Στ' δημοτικού που δημοσιεύτηκαν στο Διδασκαλικό Βήμα τα έτη 1950 – 1967. Τα έτη 1951 – 1953, δεν επισημάνθηκαν διαφημίσεις εγχειριδίων. Το έτος 1955 διαφημίζονται και τα εγχειρίδια Αλεξίου και Μάνιου με την υποσημείωση «εγκεκριμένο από του προσεχούς σχολικού έτους». Οι διαφημίσεις δημοσιεύονταν στα φύλλα της 10^{ης} και της 20^{ης} Σεπτεμβρίου κάθε σχολικού έτους με στόχο προφανώς να επηρεάσουν τις επιλογές των εκπαιδευτικών. Με αυτή την έννοια, η καταγραφή της συχνότητας των διαφημίσεων αποτελεί ένα δείκτη της διακίνησης των εγχειριδίων. Το εγχειρίδιο του Γιαννιά είναι το μοναδικό από τα αντίστοιχα της γενιάς του 1950 που διασώζεται τροποποιημένο και κυκλοφορεί μέχρι τη δικτατορία. Με πορτοκαλί χρώμα καταγράφονται τα εγχειρίδια που δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρούσα μελέτη καθώς δεν έγινε δυνατό να επισημανθούν σε καμιά βιβλιοθήκη ή προσωπική συλλογή.

Συγκεφαλαιωτικός πίνακας περιεχομένων

Συγγραφέας	Γλώσσα	Κατηγορία	Όγκος	Πολιτικές αντιπροβλήσεις μεσοπολέμου	Καθεστώς Μεταξά	Ποιος είναι το «ΟΧΙ»	εμφύλιος	Αντικομμουνιστικός αναφορές	τελευταία χρονολογία
Αγγελόπουλος	καθαρεύουσα	ιπταρχικός	ουδέτερη αφήγηση	κομμουνικές προσηφίες	δικτατορία	Μεταξάς	«κομματικά διμάχη – ανωμαλία»	καμία	1948
Αλοΐου	δημοτική	φολομοναρχικός	ουδέτερη αφήγηση	ικυβερνησία	δικτατορία	Μεταξάς + λαός	«εμφύλιοι σπαρταγμοί»	καμία	1947
Αντωνόπουλος	δημοτική	συγκεντροτικός	φύλασικη αφήγηση	ικυβερνησία	θετική αναφορά	Ελλάδα	καμία αναφορά	✓	1947
Γιαννιάς	δημοτική	δικαιολογημένα συγκεντροτικός	ουδέτερη αφήγηση	ουδέτερη αφήγηση	καμία αναφορά	Βασιλιάς	«τρομαχός εμφύλιος»	✓	1946
Δαμψονέλης	δημοτική	δικαιολογημένα συγκεντροτικός	ουδέτερη αφήγηση	ουδέτερη αφήγηση	καμία αναφορά	Έθνος	καμία αναφορά	καμία	1947
Δημητρακόπουλος	καθαρεύουσα	δικαιολογημένα συγκεντροτικός	ουδέτερη αφήγηση	ουδέτερη αφήγηση	καμία αναφορά	Μεταξάς + λαός + Βασιλιάς + λαός	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1949
Δριβας	δημοτική	απολυταρχικός	ουδέτερη αφήγηση	δημοκρατία = καταστροφή	θετική αναφορά	Μεταξάς	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1949
Πατιστέρου	δημοτική	βίαιος	ουδέτερη αφήγηση	ουδέτερη αφήγηση	καμία αναφορά	Κυβέρνηση + Βασιλιάς	καμία αναφορά	καμία	1947
Πάσης	δημοτική	δικτατορικός	ουδέτερη αφήγηση	ουδέτερη αφήγηση	καμία αναφορά	«η Ελλάδα μπήκε στον πόλεμο»	καμία αναφορά	καμία	1946
Πετρονιάς	καθαρεύουσα	απολυταρχικός	ουδέτερη αφήγηση	εσωτερικές ανωμαλίες	Κυβέρνηση χωρίς βουλή και εκλογές»	Βασιλιάς + όλοι οι Έλληνες	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1949
Ράλλης	δημοτική	θετική αποτίμηση χωρίς αναφορές στη συγκεντροτική του πολιτική	ουδέτερη αφήγηση	καμία αναφορά	Μοναδική αναφορά στα γεγονότα κήρυξης ελληνιστοκρατικού πολέμου	Βασιλιάς	«εσωτερικός εμφύλιος πόλεμος υποκτούμενος από ξένους»	καμία	1949
Αλεξίου	καθαρεύουσα	συγκεντροτικός	ουδέτερη αφήγηση	εμφύλιος – κατάργηση δημοκρατίας	καμία αναφορά	Βασιλιάς + Μεταξάς	πολύ συνοπτικά	✓	1949
Δούκας	δημοτική	συγκεντροτικός	ουδέτερη αφήγηση	ουδέτερη αφήγηση	καμία αναφορά	«η Ελλάς έδωσε επίθεση»	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1949
Καμινιάς	δημοτική	δικαιολογημένα συγκεντροτικός	ουδέτερη αφήγηση	ουδέτερη αφήγηση	καμία αναφορά	Ελλάδα	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1949
Καρετζής	καθαρεύουσα	ιπταρχικός	ουδέτερη αφήγηση	ανώμαλος πολιτικός βίος	θετική αναφορά	Ελλάς + Βασιλείς + προδικτατορικός + λαός	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1949
Μάνιος	καθαρεύουσα	δικαιολογημένα συγκεντροτικός	φύλασικη αφήγηση	η δημοκρατία «δεν απέδωσαν τους καρπούς της»	θετική αναφορά	Μεταξάς	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1949
Μπίγκας	καθαρεύουσα	συγκεντροτικός	ουδέτερη αφήγηση	ουδέτερη αφήγηση	δικτατορία	Η Ιταλία κήρυξε τον πόλεμο	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1949
Σακκαδάκης	καθαρεύουσα	δικαιολογημένα συγκεντροτικός	ουδέτερη αφήγηση	κίνδυνος κομμουνισμού	θετική αναφορά	Μεταξάς	εθνικόφρονη αφήγηση	✓	1969

Αντί συμπεράσματος : Οι μεταβλητές και οι σταθερές συνιστώσες της σχολικής ιστοριογραφίας

Το πολιτικό και εκπαιδευτικό πλαίσιο διαμορφώνει σε μεγάλο βαθμό τους όρους, τα όρια και τις συνθήκες που καθορίζουν το περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων νεοελληνικής ιστορίας. Οι ιδεολογικές αναζητήσεις, οι πολιτικές συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις διαθλώνται στα εγχειρίδια, οι προσμίξεις και ωσμώσεις ιδεών και αντιλήψεων και πολύ περισσότερο, η παγίωση συγκεκριμένων κοινωνικοπολιτικών συσχετισμών, επηρεάζουν και καθορίζουν τις επιλογές των σχολικών ιστοριογράφων. Δεν είναι η ιστορική έρευνα και μελέτη – η οποία έτσι κι αλλιώς δεν πραγματοποιείται σε πολιτικό και ιδεολογικό κενό – που καθορίζει το περιεχόμενο της σχολικής ιστορίας, αλλά τα πολιτικά επίδικα της κάθε περιόδου.

Στο εύθραυστο μετεμφυλιακό περιβάλλον, η ταξική και εθνική «ανασφάλεια» του αστισμού αντανακλάται στην προσπάθεια εγχάραξης μέσα από τη σχολική ιστορία μιας εθνικής πολιτικής και πολιτιστικής ομοιογένειας που εξ ορισμού αποκλείει ή έστω αποσιωπά κάθε ταξική, γλωσσική, πολιτισμική διαφοροποίηση και εξιδανικεύει ή συσκοτίζει τις ταξικές, κοινωνικές και πολιτικές συγκρούσεις του παρελθόντος. Το έθνος εμφανίζεται ως μια οντότητα «ενιαία» και «αδιαίρετη», επομένως, οτιδήποτε υπονομεύει αυτή την αντίληψη, ανασκευάζεται ή απλά αποσιωπάται. Οι σχολικοί συγγραφείς αναπαράγουν ένα ιστορικό σχήμα που στη βάση του έχει την παράδοση του Παπαρρηγόπουλου³⁵⁴ η οποία έχει υποστεί μια σειρά από εξωραϊσμούς, αποσιωπήσεις, συμπληρώσεις με επικά αφηγήματα³⁵⁵ και εθνικούς μύθους αλλά και προσαρμογές στη μετεμφυλιακή συγκυρία ώστε εκλαϊκευμένη, αποστειρωμένη από ακανθώδη ζητήματα και ευθυγραμμισμένη με το ιδεολογικό φορτίο της εθνικοφροσύνης να παραδοθεί για χρήση στις σχολικές τάξεις.

Η μετεμφυλιακή σχολική ιστορία αποτελεί μια αλυσίδα ηρωικών γεγονότων και ανδραγαθημάτων που επιβεβαιώνουν την εθνική συνέχεια και ενισχύουν την εικόνα ενός έθνους μαχόμενου εναντίον πολυπληθέστερων εχθρών. Τον ηρωικό κόσμο των σχολικών βιβλίων διαπερνά μια νοητή εθνική διαχωριστική γραμμή. Οι Έλληνες δεν

³⁵⁴ Η πιο πιθανά τον απόηχο αυτής της παράδοσης όπως τον γνώρισαν από τις προηγούμενες σειρές σχολικών εγχειριδίων.

³⁵⁵ Βλ. οι αγώνες του Σουλίου και η αυτούσια αντιγραφή αποσπασμάτων από το αντίστοιχο έργο του Περραιβού.

γίνονται μουσουλμάνοι, οι κλέφτες δεν προσκυνούν, οι Σουλιώτες δεν προδίδουν, οι κλέφτες δεν κλέβουν Έλληνες, οι μουσουλμάνοι δεν καταπιέζουν μουσουλμάνους, οι αρματολοί δεν κυνηγούν τους κλέφτες, οι χριστιανοί δεν πολεμούν με χριστιανούς. Η βαρβαρότητα και η καταπίεση έχουν πάντα εθνικό πρόσημο ή έστω θρησκευτικό αλλά ποτέ κοινωνικό, η δε φορά τους στρέφεται μονοσήμαντα από τον κατακτητή στον κατακτημένο. Αυτή η νοητή εθνική γραμμή παραβιάζεται μόνο δια της βίας (βλ. εξισλαμισμός, παιδομάζωμα). Οποιαδήποτε άλλη τέτοια πράξη αποτελεί διασάλευση της φυσικής τάξης που στιγματίζεται ως εξαίρεση (π.χ. «ελάχιστοι» οι δοσίλογοι της κατοχής σύμφωνα με το εγχειρίδιο της δικτατορίας) και ερμηνεύεται πάλι με ηθογραφικούς όρους (βλ. η «δειλία» του Πήλιου Γούση) ή τιμωρείται (π.χ. η στάση του Αλή Πασά εναντίον του Σουλτάνου). Το ερμηνευτικό σχήμα που καθορίζεται από αυτή την εθνική νοητή γραμμή αναζητά τις βαθύτερες αιτίες των εμφυλίων στα διαχρονικά ελαττώματα της φυλής και τις παρεμβάσεις ξένων δυνάμεων.

Βεβαίως, η σχολική ιστορία συνιστά ένα προϊόν πολιτικά και κοινωνικά διαμορφωμένο. Η σχέση της με το εθνικό παρελθόν μεταβάλλεται σε κάθε πολιτική και κοινωνική συγκυρία. Αν στις αρχές του 20ου αιώνα προετοίμαζε τις νέες γενιές για τους πολέμους που θα ολοκλήρωναν το έργο της Επανάστασης του '21, στη μεταπολεμική και μετεμφυλιακή περίοδο όφειλε να λειτουργήσει δικαιοδικά και νομιμοποιητικά : το αίμα που χύθηκε κατά αλλοεθνών αλλά και ομοεθνών δεν πήγε χαμένο. Τούτων δοθέντων, το έργο των σχολικών ιστοριογράφων, είναι μέχρι ενός σημείου ασφαλές : μεταφέρουν την εκλαϊκευμένη παπαρρηγοπούλεια παράδοση έχοντας ως οδηγό τις προηγούμενες γενιές σχολικών εγχειριδίων και τα αναλυτικά προγράμματα του 1913. Οι διαφοροποιήσεις, οι μετατοπίσεις και οι φωτοσκιάσεις που παρουσιάζονται είναι αμελητέες. Τα δύσκολα αρχίζουν από εκεί και μετά, όταν καλούνται να εντάξουν σε αυτό το σχήμα τις τελευταίες ενότητες της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, όταν καλούνται δηλαδή να κάνουν, αυτοσχεδιάζοντας, τον απολογισμό των πολεμικών αναμετρήσεων που μεσολάβησαν από τα αναλυτικά προγράμματα του 1913 και μετά. Με αυτή την έννοια, ισχυριζόμαστε ότι αν οι ενότητες που αφορούν τα γεγονότα μετά το μεσοπόλεμο αποτελούν τη μεταβλητή, το τμήμα της αφήγησης της προηγούμενης περιόδου (οθωμανική κατάκτηση – Γεώργιος Α'), μοιάζει να αποτελεί την αμετακίνητη σταθερά της σχολικής ιστορίας. Η αξιοσημείωτη αντοχή του στο χρόνο είναι άλλωστε εμφανής ακόμα και στα

αντίστοιχα εγχειρίδια της μεταπολίτευσης. Αλλά αυτό αποτελεί αντικείμενο μιας συνολικότερης έρευνας και μελέτης.

Η διαπίστωση ότι οι τελευταίες ενότητες, ιδιαίτερα από τη δικτατορία Μεταξά και μετά, συνιστούν το μεταβλητό παράγοντα της σχολικής ιστορίας προκύπτει από την ποικιλία απόψεων σε καθόλου δευτερεύοντα ζητήματα όπως η αναφορά ή η αποσιώπηση του εμφυλίου, η στάση απέναντι στο στρατόπεδο των ηττημένων, η ιδεολογική επιρροή και αντανάκλαση των διαφορετικών εκδοχών της αντικομμουνιστικής αστικής ηγεμονίας (της ομαλότητας και των μέτρων επιείκειας ή της συντριβής ιδεολογικής και βιολογικής του αντιπάλου), η παρουσίαση ή αποσιώπηση του ρόλου του Μεταξά, οι πολιτικές ή ακόμα και ανοιχτά κομματικές προτιμήσεις, ο τρόπος εμφάνισης του εθνικού «Άλλου», ή του εθνικού «εχθρού» ακόμα και η προβολή ιδεαλιστικών αντιλήψεων περί «ελληνικής ψυχής». Στη ρευστή πολιτικά περίοδο του 1950-51, για τους συγγραφείς, πέρα από το βιοποριστικό κίνητρο που δεν πρέπει να υποτιμάται, οι διαφοροποιήσεις που επισημάνθηκαν είτε συνειδητά είτε ασυνείδητα ανατακλούν διαφορετικές πολιτικές καταγωγές και επιρροές, συντηρητικές ή φιλελεύθερες. Έτσι, στα εγχειρίδια του 1950 συναντάμε όλο το ρεπερτόριο των διαφορετικών προσλήψεων και αναγνώσεων του εμφυλίου που θα χρησιμοποιήσει η σχολική ιστορία από τότε μέχρι τις ημέρες μας – πρόκειται ομολογουμένως για ένα φαινόμενο σπάνιο στην ιστορία της νεοελληνικής εκπαίδευσης. Ακολουθώντας τα ίχνη των αναζητήσεων και επιλογών των συγγραφέων των εγχειριδίων, τους δρόμους μέσα από τους οποίους διαθλώνται και διαχέονται οι ιδέες της εθνικοφροσύνης, διαπιστώνουμε στα εγχειρίδια του '56 μια τάση απόλυτης ευθυγράμμισης και ομοιομορφίας τόσο στα κύρια ιδεολογικά χαρακτηριστικά του περιεχομένου όσο και στο χρονικό διάστημα που καλύπτει η ιστορική αφήγηση (από την άλωση της Κωνσταντινούπολης έως τη λήξη του εμφυλίου) – η σχετική προκήρυξη διαγωνισμού του 1954 δεν άφηνε περιθώρια διαφοροποιήσεων. Έστω και με διαφορά φάσης, η σχολική ιστορία της περιόδου χρησιμοποιείται ως ιδεολογικό εργαλείο για την αποεαμοποίηση του πληθυσμού και καλλιεργεί την εικόνα ενός εθνοκεντρισμού σε διαρκή πόλεμο. Το ελληνικό έθνος αποτελεί τη μήτρα και το προπύργιο του ελεύθερου πολιτισμένου κόσμου και από αυτή τη θέση μάχεται ανά τους αιώνες ενάντια σε «εθνικούς εχθρούς» που διακρίνονται για τη βαρβαρότητα και την αγριότητά τους. Το δόγμα των προαιώνιων εθνικών εχθρών που αντιστοιχεί στη ρομαντική διάσταση του έθνους,

αναδιαμορφώνεται για να συμπεριλάβει και το στρατόπεδο των ηττημένων του εμφυλίου πολέμου. Ο εχθρός στην εμφύλια αντιπαράθεση δεν μπορεί παρά να είναι πρώτα και κύρια εξωτερικός : οι «προαιώνιοι εχθροί» Σλάβοι και Βούλγαροι, οι Ρώσοι που «αναζητούν διέξοδο στο Αιγαίο». Όσοι γηγενείς συμμετείχαν στο «συμμοριτοπόλεμο» απλώς παρασύρθηκαν από την επιρροή του «σλαβοκομμουνισμού».

Ακόμα και έτσι όμως, τα εγχειρίδια του '56 δεν μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις και τους εκπαιδευτικούς στόχους της δικτατορίας. Η ανοιχτή και απροκάλυπτη εξύμνηση του πραξικοπήματος και των πολιτικών του επιλογών δεν επαρκούσαν ως εργαλείο φρονηματισμού. Η νεοελληνική σχολική ιστορία έπρεπε να ξαναγραφτεί στο σύνολό της, για την ακρίβεια, αξιοποιώντας τις πιο συντηρητικές εκδοχές των σχολικών ιστοριογράφων του 1950 και του 1956, να προσαρμοστεί πλήρως στην εθνικόφρονη υπερσυντηρητική εκδοχή των συνταγματαρχών και των ιδεολογικών τους επιτελείων. Διαφορετικές εκδοχές ή αποχρώσεις της ίδιας ιστορικής αφήγησης δεν είχαν θέση στο σχολείο της χούντας. Η φιλελεύθερη παράδοση του πολλαπλού βοηθητικού βιβλίου, κληρονομιά των δεκαετιών του '20 και του '30, δεν μπορούσε να εξυπηρετήσει αυτούς τους στόχους κι έτσι από το 1968 περάσαμε στο μοναδικό εγχειρίδιο.

Πως ερμηνεύονται όμως οι σημαντικές μετατοπίσεις και οι διαφοροποιήσεις ανάμεσα σε διαδοχικές εκδόσεις του ίδιου εγχειριδίου ; Όπως προκύπτει από τα παραπάνω, μια διαφορετική ιστορική προσέγγιση των γεγονότων του εμφυλίου από τη σχολική ιστορία δεν ήταν απλά ένα ιστορικό ενδεχόμενο αλλά αποτελούσε πραγματικότητα για ένα σημαντικό τμήμα των σχολικών μονάδων και επομένως του εκπαιδευτικού δυναμικού και του μαθητικού πληθυσμού στα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια. Πρόκειται για μια ανάγνωση του εμφυλίου που επιλέγοντας βέβαια την πλευρά του νικητή, κινείται ανάμεσα στην αποσιώπηση και τη συμφιλιοτική διάθεση και επιλέγει την απουσία αντικομμουνιστικού λόγου. Στον αντίποδα, τα εγχειρίδια που προβάλλουν ένα λόγο αντικομμουνιστικό, μισαλλόδοξο και εθνικιστικό, συγκαταλέγοντας τους ηττημένους στους προαιώνιους εθνικούς εχθρούς, υιοθετώντας πολιτικές ή και ανοιχτά κομματικές δηλώσεις υποστήριξης του Λαϊκού κόμματος ή του Παπάγου, δηλαδή η εκδοχή εκείνη της σχολικής ιστορίας που ανταποκρινόταν πρόθυμα στο μετεμφυλιακό κράτος έκτακτης ανάγκης. Οι διαφορές ανάμεσα στις δυο εκδοχές είναι σημαντικές, όμως, όσο αφορά στο γενικότερο

ιστορικό σχήμα που υπηρετούν για τη νεοελληνική ιστορία, είναι δευτερεύουσες – ίσως έτσι εξηγείται η εντυπωσιακή κινητικότητα που παρατηρείται στις επόμενες δεκαετίες από τη μια εκδοχή στην άλλη. Ο Μπένγιαμιν γράφει κάπου ότι το παρελθόν στρέφεται πάντα προς τον ήλιο που ανατέλλει στον ουρανό της ιστορίας «σαν τα λουλούδια που γυρίζουν τους κάλυκές τους προς τον ήλιο».³⁵⁶ Στην περίπτωση των σχολικών εγχειριδίων ιστορίας, έχουμε να κάνουμε με κάτι πολύ πιο πεζό και κυνικό από τον ιδιόμορφο ηλιοτροπισμό που περιέγραφε ο Μπένγιαμιν. Μιλάμε για ένα σύνδρομο χαμελαιοντισμού, πρωτοφανών μεταμορφώσεων, ανατροπών και προσαρμογών έτσι ώστε ένα σχολικό εγχειρίδιο, με τις ίδιες υπογραφές συγγραφέων, να μεταλλάσσεται από έκδοση σε έκδοση για να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις της πολιτικής συγκυρίας. Ενώ μετά το 1956 τα εγχειρίδια ιστορίας ευθυγραμμίζονται υποχρεωτικά και δια νόμου με τη δεύτερη εμφυλιοπολεμική εκδοχή, με αποτέλεσμα – για παράδειγμα – το εγχειρίδιο των Γιαννιά – Γιαννάκου στην επανέκδοσή του το 1956 και προκειμένου να πετύχει την πολυπόθητη έγκριση, ξαναγράφεται στην καθαρεύουσα, εγκαταλείπει την επιλογή αποσιώπησης και προσθέτει τον απαραίτητο αντικομμουνιστικό επίλογο,³⁵⁷ στα χρόνια της μεταπολίτευσης, η πρώτη, ήπια, «συμφιλιωτική» εκδοχή, παίρνει την εκδίκησή της. Συγκεκριμένα, το 1975, ως μοναδικό πλέον εγχειρίδιο, επανακυκλοφορεί το βιβλίο του Καφεντζή, στη δημοτική γλώσσα αυτή τη φορά και με αφαίρεση ολόκληρης της ενότητας που αναφερόταν στον εμφύλιο και κατκεραύνωνε τους «κομμουνιστοσυμμορίτες». Το εγχειρίδιο αυτό, θα αντικατασταθεί από το αντίστοιχο των Κυριαζοπούλου-Διαμαντοπούλου, όπου, η ενότητα για τον εμφύλιο, έχει αντικατασταθεί από μια μονοσέλιδη αναφορά που κινείται σε συμφιλιωτική κατεύθυνση.

Τέλος, δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη η ιδιομορφία που χαρακτηρίζει τις διαδικασίες παραγωγής της σχολικής ιστορίας. Η αναμενόμενη διαδικασία συγγραφής και κυκλοφορίας σχολικών εγχειριδίων προβλέπει βεβαίως ότι προηγούνται τα αναλυτικά προγράμματα που θέτουν τις γενικές και τις ειδικότερες

³⁵⁶ Michael Lowy, Walter Benjamin : προμήνυμα κινδύνου, μια ανάγνωση των Θέσεων «Για τη φιλοσοφία της ιστορίας», εκδ. Πλέθρον, Αθήνα, 2004, θέση IV, σ. 73.

³⁵⁷ «Ευτυχώς όμως ο ελληνικός στρατός με τη βοήθεια των Αμερικανών κατώρθωσε, έπειτα από σκληρούς αγώνες δύο ετών, να συντρίψει τους συμμορίτες κυρίως εις το Βίτσι και τον Γράμμον τον Αύγουστον του 1949 και να τους εκδιώξη έξω των ορίων της χώρας». Ν. Γιαννιάς, Δ. Γιαννάκος, Ελληνική ιστορία νέων χρόνων. Για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού σχολείου. Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1956, σ. 139.

στοχεύσεις, τους διδακτικούς σκοπούς και το περιεχόμενο, ακολουθεί η προκήρυξη διαγωνισμού που εξειδικεύει τις κατευθυντήριες των αναλυτικών προγραμμάτων αλλά και τους όρους και τις τεχνικές λεπτομέρειες (π.χ. αριθμός σελίδων) και τέλος, η συγγραφή, έγκριση και κυκλοφορία των εγχειριδίων. Στην ταραγμένη περίοδο που ερευνούμε παρατηρείται μια πλήρης αντιστροφή του παραπάνω σχήματος : Τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια κυκλοφορούσαν εγχειρίδια μη εγκεκριμένα ή – στην καλύτερη περίπτωση – εγκεκριμένα με συνοπτικές διαδικασίες. Ακολουθεί η προκήρυξη του διαγωνισμού του 1949 και αμέσως μετά, μια μερίδα εγχειριδίων ανοίγει το δρόμο σε ακραίες εθνικόφρονες αναγνώσεις του παρελθόντος οι οποίες θα δικαιωθούν από την προκήρυξη του διαγωνισμού του 1954, θα επιβάλλουν τις αντικομμουνιστικές κατευθυντήριες των εγχειριδίων του 1956 και θα νομιμοποιηθούν από τα αναλυτικά προγράμματα του 1957. Ακολούθως, μια πιο σύντομη εκδοχή αυτής της αντιστροφής παρατηρείται και στα πρώτα χρόνια της επταετίας. Η διάλυση των εκπαιδευτικών δομών τα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια και η μακρά περίοδος αντιδημοκρατικών εκτροπών που ακολούθησε είναι οι σημαντικότεροι παράγοντες που τροφοδότησαν αυτή την αντιστροφή. Ωστόσο, διαμορφώνεται εδώ μια παράδοση για τις διαδικασίες παραγωγής της σχολικής ιστορίας, της οποίας η δυναμική φτάνει ως τις μέρες μας, υπερβαίνει κατά πολύ τον αναμενόμενο βαθμό αλληλεπίδρασης ανάμεσα στις παραπάνω διαδικασίες, διαπερνά το δημόσιο λόγο και την κριτική/πολεμική για τα σχολικά εγχειρίδια, επηρεάζει τις συνθήκες απόσυρσης/αντικατάστασης/επιλογής των εγχειριδίων και δημιουργεί όρους αναντιστοιχίας ή ακόμα άτυπης και έμπρακτης ανατροπής των αναλυτικών προγραμμάτων – στη σημερινή συγκυρία επί το συντηρητικότερον. Στα πλαίσια αυτής της ισχυρής παράδοσης, είναι η πολιτική συγκυρία που καθορίζει τις προσλήψεις του παρελθόντος και τις κατευθυντήριες της ιστορικής παιδείας και με αυτή την έννοια, τα εγχειρίδια της σχολικής ιστορίας είναι κάτι πολύ περισσότερο από «παρατηρητήρια» της νοοτροπίας μια εποχής, καθώς, όπως έχει διατυπωθεί,³⁵⁸ ενσαρκώνουν την ηγεμονία των κυρίαρχων ιδεολογικών και πολιτικών ρευμάτων της συνάφειας που τα παράγει.

Δεν μπορούμε να αποφύγουμε εδώ ένα σχόλιο για το λεγόμενο πολλαπλό βιβλίο. Εν πολλοίς το κρατικό μονοπώλιο στο σχολικό εγχειρίδιο έχει ενοχοποιηθεί

³⁵⁸ Βλ. σχόλιο του Γιώργου Κόκκινου για την άποψη του Le Goff ότι τα σχολικά εγχειρίδια «είναι τα καλύτερα παρατηρητήρια για να μελετήσει κανείς την ιστορική νοοτροπία μιας εποχής» στο Γιώργος Κόκκινος, «Μεταξύ μελαγχολίας και εξέγερσης – ενδεικτικές όψεις της παθολογίας της σχολικής ιστοριογραφίας στην Ελλάδα, η στάση της διανόησης και η συλλογική ψύχωση για το εγχειρίδιο της Στ' Δημοτικού, στο, Ανδρέου Ανδρέας Π. (επιμ.), *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Μεταίχμιο, 2007, σ.33.

για το συντηρητικό περιεχόμενο και τη μακρόχρονη εθνικόφρονη σχολική παράδοση ενώ αντίθετα, το πολλαπλό εγχειρίδιο θεωρείται ότι θα ευνοήσει μια ενδεχόμενη αλλαγή παραδείγματος. Με βάση τα δεδομένα που προκύπτουν από την παρούσα μελέτη, ούτε το μοναδικό ούτε το πολλαπλό βιβλίο αποτελούν αναγκαία ή ικανή συνθήκη για να υπάρξει αλλαγή παραδείγματος στα σχολικά εγχειρίδια και συγκεκριμένα σε εκείνα της ιστορίας. Στο ευρύτερο πλαίσιο που ξεφεύγει από τον ορίζοντα αυτής της εργασίας, για να αναφέρουμε μόνο μερικά παραδείγματα από την ιστορία της εκπαίδευσης, με τη διαδικασία του κρατικού μονοπωλίου, κυκλοφόρησαν και χρησιμοποιήθηκαν το *Αλφαβητάρι του Ήλιου*, η *Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική* του Καλοκαιρινού, τα *Ψηλά Βουνά*, αλλά, από την άλλη, τα εγχειρίδια της δικτατορίας.

ΜΕΡΟΣ Β΄

ΤΑ ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ ΤΗΣ ΥΠΕΡΟΡΙΑΣ

Από τον εμφύλιο στην υπερορία : «νέα κατάσταση, νέα καθήκοντα»

Τα δυο τελευταία χρόνια του εμφυλίου, περίπου 25.000 χιλιάδες παιδιά³⁵⁹ οδηγήθηκαν από τις δυνάμεις του Δημοκρατικού Στρατού στις λαϊκές δημοκρατίες. Το καθήκον της εκπαίδευσης των ελληνοπαίδων της υπερορίας, σήμαινε οργάνωση σχολείων, εκπαίδευση δασκάλων και συγγραφή σχολικών εγχειριδίων που να αποτελούν έμπρακτο δείγμα μιας άλλης κοσμοαντίληψης, μιας άλλης παιδαγωγικής ιδεολογίας και πρακτικής. Για να αντιμετωπιστούν αυτές οι ανάγκες, το Μάιο του 1948, συγκροτείται στο Βουκουρέστι η Επιτροπή Βοήθεια στο Παιδί (ΕΒΟΠ) υπό την εποπτεία του Υπουργού Παιδείας και Υγιεινής της Προσωρινής Δημοκρατικής Κυβέρνησης, Πέτρου Κόκκαλη.

Με ευθύνη της ΕΒΟΠ, εκδίδεται το 1951, η *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*,³⁶⁰ με στόχο να καλύψει τις ανάγκες εκπαίδευσης των παιδιών που φοιτούσαν στις μεγαλύτερες τάξεις του βασικού σχολείου και στα επαγγελματικά. Το 1963 και ενώ η ΕΒΟΠ έχει καταργηθεί, εκδίδεται η *Ιστορία της Ελλάδας*³⁶¹ με συγγραφέα το Γιώργο Ζωΐδη. Τα δυο αυτά εγχειρίδια αποτελούν τα μοναδικά σχολικά βιβλία νεοελληνικής ιστορίας που εκδόθηκαν με ευθύνη του ΚΚΕ στην υπερορία και από αυτή την άποψη

³⁵⁹ Ο συνολικός αριθμός των ελληνοπαίδων που μετακινήθηκαν στις λαϊκές δημοκρατίες κυμαίνεται ανάμεσα στις 25.000 και τις 28.000. Στην 3η συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, τον Οκτώβριο του 1950, κατατίθεται εισήγηση του Β. Μπαρτζώτα όπου ο αριθμός των παιδιών ανέρχεται στις 17.902 σε σύνολο 55.881 πολιτικών προσφύγων. Στο σχετικό πίνακα δεν καταγράφονται τα παιδιά που είχαν μεταφερθεί στη Γιουγκοσλαβία και την Αλβανία, ο αριθμός των οποίων εκτιμάται ότι φτάνει τις 11.600 (ή 9.500) και 2000 αντίστοιχα. Ολόκληρη η έκθεση Μπαρτζώτα, δημοσιεύτηκε στο Το ΚΚΕ, *Επίσημα κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, 1995, τόμος Ζ΄, σ. 480 – 536. Από την άλλη πλευρά, οι εκτιμήσεις των οργανώσεων της εθνικόφρονος πτέρυγας - που επιδίδονταν σε πλατιά καμπάνια αποκαλώντας τη μετακίνηση των ελληνοπαίδων «παιδομάζωμα» - ανέβαζαν τον αριθμό τους στις 28.000.

³⁶⁰ Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί» (ΕΒΟΠ), *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, Για τις μεγαλύτερες τάξεις του βασικού σχολείου και τα επαγγελματικά, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», Βουλγαρία, τυπώθηκε τον Απρίλη του 1951 σε 10.000 αντίτυπα.

³⁶¹ Γιώργης Ζωΐδης, *Ιστορία της Ελλάδας, Νέοι Χρόνοι, Βιβλίο Πρώτο, Τουρκοκρατία, Επανάσταση του 1821*, για τη Μέση Παιδεία, Panstwowe Zaklady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1963.

παρουσιάζουν εξαιρετικό ενδιαφέρον ως δείγματα γραφής των ιστοριογραφικών αλλά και εκπαιδευτικών αντιλήψεων του ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος.³⁶²

Σε αυτή την ενότητα θα μελετήσουμε τα δυο σχολικά εγχειρίδια νεοελληνικής ιστορίας της υπερορίας, θα αναζητήσουμε τις βασικές συντεταγμένες που ορίζουν ένα διαφορετικό ιστορικό σχήμα από εκείνο των εγχειριδίων του ελληνικού κράτους, θα συγκρίνουμε τις ιστορικές αναγνώσεις της επανάστασης του 1821 και τις προσεγγίσεις της διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους. Θα επιχειρήσουμε να επισημάνουμε τις επιρροές της μαρξιστικής ιστοριογραφίας και τις καινοτομίες που εισήγαγαν τα συγκεκριμένα εγχειρίδια στην ελληνική σχολική ιστοριογραφία. Να προσεγγίσουμε την πολιτική συγκυρία και τις εξελίξεις στο κομμουνιστικό κίνημα και πώς αυτές διαμεσολαβούν στην πρόσληψη και διαχείριση του ιστορικού παρελθόντος.³⁶³ Να αναζητήσουμε πίσω από τις σελίδες των σχολικών εγχειριδίων, το «αναλυτικό πρόγραμμα» που τις διατρέχει, δηλαδή, το ιστορικό περιεχόμενο αλλά και την ιστορική συνείδηση και κρίση που επιδιώκεται να διαμορφωθεί, τον τρόπο σκέψης και προσέγγισης του παρελθόντος, τις αξίες, τις αντιλήψεις που επιδιώκεται να καλλιεργηθούν στη νέα γενιά.

Ιστοριογραφώντας κάτω από τη σκιά της ήττας : η περίπτωση της Σχολικής Νεοελληνικής Ιστορίας του 1951

Η εγκατάσταση, η φροντίδα και η διαπαιδαγώγηση των χιλιάδων ελληνοπαίδων της υπερορίας δεν ήταν μια απλή υπόθεση. Πόσο μάλλον που γινόταν κάτω από το βάρος μιας εντυπωσιακής εκστρατείας συκοφάντησης που μιλούσε για «παιδομάζωμα» και απαιτούσε τον άμεσο επαναπατρισμό των παιδιών.³⁶⁴ Η Έλλη

³⁶² Θα πρέπει επιπλέον να πάρουμε υπόψη μας ότι σε σύγκριση με τις δυσμενείς συνθήκες (φυλακίσεις, εξορίες, παρανομία) μέσα στις οποίες ιστοριογραφούσαν έως τότε οι έλληνες κομμουνιστές, οι συγγραφείς των δυο εγχειριδίων ιστοριογραφούσαν στην υπερορία, αλλά σε συνθήκες ελευθερίας και πρόσβασης στις μαρξιστικές βιβλιοθήκες των χωρών που τους φιλοξενούσαν.

³⁶³ Μια ολοκληρωμένη μελέτη των συγκεκριμένων σχολικών εγχειριδίων αποτελεί σαφώς ένα ενδιαφέρον αλλά πιο απαιτητικό εγχείρημα καθώς προϋποθέτει ανάδειξη αναλυτικών κατηγοριών που διαπερνούν όλο το σώμα των εγχειριδίων και συνολική μελέτη της κομμουνιστικής ιστοριογραφίας για τη νεοελληνική ιστορία. Απαιτεί ακόμη την ανάδειξη πλευρών που μπορεί να μοιάζουν δευτερεύουσες αλλά για ένα σχολικό εγχειρίδιο δεν είναι, όπως οι παιδαγωγικές αντιλήψεις, η γλώσσα, η εικονογράφηση, η διδακτική προσέγγιση, η ύπαρξη ή η απουσία εργασιών, χαρτών κλπ.

³⁶⁴ Η συνεχής δημοσίευση στο Διδακταλικό Βήμα της εποχής αποφάσεων και ψηφισμάτων διαμαρτυρίας επιθεωρητών, Συλλόγων Δασκάλων, Συλλόγων Γονέων, ακόμη και μαθητών δημοτικών

Αλεξίου περιγράφει τις πρώτες δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι εξόριστοι εκπαιδευτικοί και μαθητές³⁶⁵ επισημαίνοντας την ανάγκη να γραφτούν και να τυπωθούν νέα σχολικά βιβλία καθώς τα αντίστοιχα εγχειρίδια του ελληνικού κράτους δεν ήταν δυνατόν για ιδεολογικούς, παιδαγωγικούς και πολιτικούς λόγους να χρησιμοποιηθούν στα σχολεία της υπερορίας.

Έτσι λοιπόν, από την πρώτη στιγμή, η ΕΒΟΠ, αναλαμβάνει ανάμεσα στα άλλα, τη συγγραφή νέων σχολικών εγχειριδίων, στηριγμένη από τις κυβερνήσεις των λαϊκών δημοκρατιών που διέθεσαν βιβλία, οικήματα, (στην αρχή χωριστά ελληνικά σχολεία) οικοτροφεία, επισιτισμό, ιατρική περίθαλψη, διδακτικό, υπηρετικό προσωπικό. Οι εκπαιδευτικοί που εργάστηκαν κατά κύριο λόγο γι' αυτή την προσπάθεια, ήταν οι Αθανασιάδης Γιώργος, Αλεξίου Έλλη, Ζωίδης Γιώργος, Καλοδίκης Περικλής, Μητσόπουλος Θανάσης, Μινέμη Μαρίκα, κ.α.

«Η νέα παιδεία οφείλει να είναι εθνική στη μορφή και σοσιαλιστική στο περιεχόμενο»³⁶⁶ σύμφωνα με τον κορυφαίο παιδαγωγό της ΕΒΟΠ, Γιώργο Αθανασιάδη. Τα σχολικά και εξωσχολικά βιβλία της ΕΒΟΠ, «είναι γραμμένα έτσι που να διδάσκουν στα παιδιά της Ελλάδας την αγάπη προς την Πατρίδα και να εμπνέουν την προσήλωση στα ιδανικά της ελευθερίας, της ειρήνης, της δημοκρατίας, του προλεταριακού διεθνισμού, την αγάπη για την αλήθεια, τη δικαιοσύνη, της φιλίας με τους λαούς».³⁶⁷ Οι συγγραφικές ομάδες των εκπαιδευτικών της ΕΒΟΠ στηρίζονται σε μια αντίληψη για τα σχολικά βιβλία, που είχε εκφραστεί με ολοκληρωμένο τρόπο, στο πόρισμα για το σχολικό βιβλίο του τομέα εκπαιδευτικών της «ΕΠ-ΑΝ» τον Ιούνιο του 1946.³⁶⁸ Το πόρισμα, αποτελεί σημαντικό τεκμήριο τόσο για την κριτική του αριστερού εκπαιδευτικού ρεύματος στα σχολικά βιβλία του ελληνικού κράτους όσο και για την κατανόηση των κατευθυντήριων αρχών των σχολικών βιβλίων

σχολείων, αντανακλά το κλίμα που είχε καλλιεργηθεί μέσα στα σχολεία και αποτελεί προφανώς τμήμα μιας συνολικότερης προπαγάνδας για το «παιδομάζωμα». Βλ. Διδακταλικό Βήμα, περίοδος Γ', αρ. φύλλου 121, 125, 126, 130, τεύχη που εκδόθηκαν και κυκλοφόρησαν από το Νοέμβριο του 1949 έως το Φεβρουάριο του 1950.

³⁶⁵ «Τα παιδιά στην ολόπρωτη αρχή δεν είχαν μόνο ανάγκη εκπαίδευσης, μα γενικότερης περίθαλψης (...) τα σκολεία της πρώτης περιόδου ήσαν καθαυτό πολυμελείς οικογένειες. Από βιβλία δεν υπήρχε απολύτως τίποτε (...) αν ήταν να ανατυπωθούν τα αναγνωστικά λόγου χάρι της Ελλάδας το πράγμα θα ήταν εύκολο και απλό. Μα αυτό δε μπορούσε να γίνει με κανένα τρόπο. Δεν μπορούσαν να μεταφερθούν εδώ ούτε οι παπαδίστικοι τύποι, η θρησκευτική εκμετάλλευση και οι ποικίλες δεισιδαιμονίες (...) ούτε η εσκεμμένη αποσιώπηση των λαϊκών αγώνων κατά των ανθρωποφάγων χιτλερικών, ούτε η προβολή του «αμερικάνικου ενδιαφέροντος». Έλλη Αλεξίου, *Απαντα, Βασιλική Δρυσ*, 16^α, Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα, 1981, σ. 363.

³⁶⁶ Γιώργος Αθανασιάδης, «Διδακτική» από το Εκδοτικό Νέα Ελλάδα, 1951, στο Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, «Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή, Τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας (1948 – 1968)», περ. *Αρχειοτάξιο*, Μάιος 2003.

³⁶⁷ «Οι εκδόσεις μας», περ. *Νέος Κόσμος*, αρ.1, Ιανουάριος 1951, σ.43.

³⁶⁸ Βλ. σχετικά : υποσημείωση 45.

ιστορίας της υπερορίας. Θέτοντας την εξέλιξη των παραγωγικών δυνάμεων και τον παράγοντα του λαϊκού κινήματος στο επίκεντρο της ιστορικής αφήγησης, προκρίνουν ταυτόχρονα την αναζήτηση επαναστατών «προγόνων»³⁶⁹ στην επανάσταση του 1821 αλλά και την ανάγκη διαπαιδαγώγησης μέσω της προβολής προσωπικοτήτων – συμβόλων.

Μέσα στο πλήθος των σχολικών βιβλίων που γράφτηκαν και εκδόθηκαν στην υπερορία, η *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία* είναι το μοναδικό σχολικό εγχειρίδιο νεοελληνικής ιστορίας που το περιεχόμενό του καλύπτει την περίοδο από την οθωμανική κατάκτηση έως τον εμφύλιο.³⁷⁰ Τα σχολικά βιβλία της υπερορίας παρέχονταν δωρεάν στους μαθητές, επομένως, είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι, το συγκεκριμένο εγχειρίδιο που κυκλοφόρησε σε 10.000 αντίτυπα, αποτελούσε τα επόμενα χρόνια – τουλάχιστον έως την καθαίρεση του Ζαχαριάδη – το μοναδικό σημείο αναφοράς για τη νεοελληνική ιστορία στα σχολεία της προσφυγιάς. Δεδομένου ότι ως σχολικό βιβλίο έμπαινε μέσω των παιδιών στα σπίτια των μαχητών του Δημοκρατικού Στρατού που διψούσαν για απαντήσεις, επωμίστηκε ένα βάρος πολύ πιο δυσβάσταχτο από εκείνο της διαμόρφωσης ιστορικής συνείδησης και διαπαιδαγώγησης της νέας γενιάς. Καθήκον εξαιρετικά δύσκολο, αφού οι συγγραφείς του, ιστοριογραφούσαν για την τελευταία ενότητα του βιβλίου τα γεγονότα από την Κατοχή και την Αντίσταση έως τα Δεκεμβριανά, τη Βάρκιζα και τον εμφύλιο σε μια συγκυρία όπου οι κάνες των όπλων δεν είχαν ακόμα σιγήσει και οι εξελίξεις στο διεθνές και στο ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα ήταν ραγδαίες.

³⁶⁹ Σύμφωνα με τους εκπαιδευτικούς της ΕΠ-ΑΝ, «η ιστορία Δημοτικού και Γυμνασίου(...)πρέπει να αντικρύζει σωστά τα ιστορικά φαινόμενα με τα αίτια και τις συνέπειές τους(...)Να αναπτύσσει την πορεία εξέλιξης της εργασίας και του πολιτισμού. Να ιστορεί τη συμμετοχή των λαϊκών μαζών στους εθνικούς μας αγώνες. Να απαλλαγεί από τις σωβινιστικές και τις ιμπεριαλιστικές τάσεις, να καλλιεργεί τα ιδανικά της ειρήνης και της αλληλεγγύης και να τονίζει την ανάγκη για την αμοιβαία κατανόηση και τη συνεργασία των λαών(...)πρέπει να διαποτίσει τους εφήβους μας με τα δημοκρατικά ιδανικά που φλόγιζαν τους προγόνους μας, τους αγωνιστές του '21 και να κεντρίζει για εθνική δράση(...)να έχουμε συλλογή από κείμενα ιστορικών πηγών(...)Καλά βιβλία με εικόνες μεγάλων ανδρών που τίμησαν και δόξασαν την πατρίδα, θα βοηθήσουν στην εθνική και την πολιτική αγωγή των παιδιών και εφήβων». Τομέας Εκπαιδευτικών «ΕΠ-ΑΝ», «Το σχολικό βιβλίο – Πώς πρέπει να γραφτούν τα σχολικά βιβλία», *Ανταίος*, δεκαπενθήμερο περιοδικό για τη μελέτη των προβλημάτων ανοικοδόμησης, χρόνος 2^{ος}, αρ. 1, 15 Ιουλίου 1946.

³⁷⁰ Με βάση τον κατάλογο με τις εκδόσεις των κομμουνιστών της υπερορίας που παραθέτουν στο ογκώδες έργο τους οι Ματθαίου – Πολέμη, υπάρχουν μόνο τα δυο σχολικά βιβλία νεοελληνικής ιστορίας που μελετάμε : Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, *Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών, από το βουνό στην υπερορία (1947 – 1968)*, Βιβλιόραμα, ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2003. Όμως, όπως θα διαπιστώσουμε, το εγχειρίδιο του Ζωΐδη, σταματάει στη διακυβέρνηση Καποδίστρια.

Σύντομη παρουσίαση του εγχειριδίου της ΕΒΟΠ

Το σχολικό βιβλίο ιστορίας της ΕΒΟΠ, επηρεασμένο από τη μαρξιστική ιστορική σχολή, σε αντίθεση με τα βιβλία του ελληνικού κράτους, δεν είναι μια ιστορία μαχών και πολέμων. Υπάρχουν σε όλες τις ενότητες, εκτεταμένες αναλύσεις για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, για τις κοινωνικές τάξεις και το ρόλο που διαδραμάτισαν στην εποχή τους.³⁷¹ Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι, πρόκειται σε μεγάλο βαθμό για μια ιστορία του εργατικού κινήματος και των αγώνων του.³⁷² Οι προβολές στο παρελθόν με βάση τις ιστοριογραφικές επιλογές της συγκυρίας κυριαρχούν στο εγχειρίδιο. Για παράδειγμα, από την εισαγωγή ακόμη, επισημαίνεται ότι «σήμερα η πατρίδα μας είναι σκλαβωμένη» και «οι αγώνες που κάνει ο λαός μας για την εθνική του ανεξαρτησία, για τη λευτεριά και το ψωμί του, είναι συνέχεια άλλων ηρωικών αγώνων που έκαναν οι παππούδες και οι προπάποι μας πριν 130 χρόνια(...)και τότε είχαν να αντιμετωπίσουν τους ντόπιους προδότες, τους τουρκολάτρες εκμεταλλευτές του λαού, τους τσιφλικάδες και τους κοτζαμπάσηδες».³⁷³

Η ιστορική αφήγηση του μεσοπολέμου, συνοδεύεται από ολοσέλιδες φωτογραφίες του Λένιν, του Στάλιν και του Ζαχαριάδη (υπάρχουν βεβαίως και ολοσέλιδες φωτογραφίες του Μαρξ και του Ένγκελς σε προηγούμενες ενότητες) και ιδιαίτερα μεγάλες βιβλιογραφικές αναφορές στις ηγετικές μορφές του κομμουνιστικού κινήματος που διανθίζουν τις ενότητες για την Οκτωβριανή επανάσταση και την ανάπτυξη του διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος. Ο Ζαχαριάδης είναι άλλωστε το μόνο πρόσωπο που αναφέρεται από το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα.³⁷⁴

Οι αιτίες του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου αναζητούνται στην άνοδο του φασισμού. Η αστική τάξη «κατέφυγε στο φασισμό» γιατί «δεν μπορούσε να σταματήσει την

³⁷¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε την αναφορά στη «μεγάλη ιδέα» ως αντιδραστική ιδεολογία της ολιγαρχίας που αποσκοπούσε να αποπροσανατολίσει το λαό από τα κοινωνικά του προβλήματα και να εμπεδώσει την ταξική της κυριαρχία (σ.119), την ανάπτυξη βιομηχανίας και συνακόλουθα την εμφάνιση εργατικής τάξης στην Ελλάδα (σ.150) καθώς και την ερμηνεία του διχασμού και την αντιπαράθεση βενιζελικών – βασιλικών με τους πρώτους να εκφράζουν τα συμφέροντα της ελληνικής μεγαλοαστικής τάξης που ήταν στενά δεμένη «με την αγγλική και γαλλική κεφαλαιοκρατία». ΕΒΟΠ, ό.π., σ.204.

³⁷² Από τις 243 σελίδες του βιβλίου, οι 54, αφορούν τις ευρωπαϊκές και διεθνείς εξελίξεις : Γαλλική Επανάσταση, σοσιαλιστικά και επαναστατικά ρεύματα του 19^{ου} αιώνα, Παρισινή Κομμούνια, Ρωσική Επανάσταση, άνοδος του φασισμού στην Ευρώπη, διεθνείς εργατικοί αγώνες, κλπ.

³⁷³ Ό.π., σ. 3.

³⁷⁴ Είναι ο «αδάμαστος αρχηγός» που αποτελεί «παράδειγμα πίστης, αφοσίωσης και ηρωισμού», αφού σε όλες τις διώξεις και τις φυλακίσεις «έμεινε αλύγιστος, τιμή και παράδειγμα για το ηρωικό ΚΚΕ». Ό.π., σ. 232.

επανάσταση που έφτανε»,³⁷⁵ ενώ «ο Χίτλερ, ανέβηκε στην εξουσία με τη βοήθεια του παγκόσμιου καπιταλισμού».³⁷⁶ Ο «ηρωικός αγώνας της Πολωνίας» απέναντι στη γερμανική επίθεση τονίζεται ιδιαίτερα, ενώ Αγγλία και Γαλλία καταγγέλλονται γιατί «δεν έδωσαν καμιά πραγματική βοήθεια στην Πολωνία».³⁷⁷ Ο Μεταξάς και ο Γλίξμπουργκ «αντιστάθηκαν στα σχέδια του Μουσολίνι γιατί «βλέπανε πως στρεφότανε κατά της Αγγλίας», αλλά «ο ελληνικός λαός μετέτρεψε αυτόν τον πόλεμο σε αγώνα απελευθερωτικό και αντιφασιστικό».³⁷⁸ Παρατίθεται αυτούσιο το γράμμα του Ζαχαριάδη που καλεί τον ελληνικό λαό να δώσει όλες του τις δυνάμεις «στον πόλεμο αυτόν που τον διευθύνει η κυβέρνηση Μεταξά». Μετά την εισβολή των Γερμανών, την περιγραφή της φοβερής πείνας και του θανάτου, στιγματίζεται η συνεργασία του αστικού κόσμου με τους κατακτητές, ο Τσολάκογλου χαρακτηρίζεται προδότης αφού «η κυβέρνηση αυτή συνεργάζεται με τον εχθρό για την καταλήστευση και την υποδούλωση της χώρας».³⁷⁹ Σε αυτή τη συγκυρία «το κομμουνιστικό κόμμα μπαίνει επικεφαλής του λαού κι αρχίζει την αντίσταση ενάντια στους ξένους κατακτητές και τους ντόπιους προδότες».

Κατά τη διάρκεια της επίθεσης των Γερμανών στη Σοβιετική Ένωση, αναφέρεται ότι «ο Στάλιν καθοδηγούσε ο ίδιος τα σοβιετικά τμήματα και οργάνωσε την άμυνα της Μόσχας».³⁸⁰ Ο πρωταγωνιστικός ρόλος της ΕΣΣΔ τονίζεται ιδιαίτερα. Μετά τις νίκες και την προέλαση του κόκκινου στρατού «αποφάσισαν κι η Αγγλία κι οι Ενωμένες Πολιτείες να κάμουν το δεύτερο μέτωπο στη Δυτική Ευρώπη», αλλά «η αντίσταση που δοκίμασαν οι Αγγλοαμερικάνοι στο Δυτικό μέτωπο ήταν ασήμαντη».³⁸¹ Ο χαρακτήρας του πολέμου ήταν αντιφασιστικός και πατριωτικός και μετά τη λήξη του, «ο ηρωϊκός Κόκκινος Στρατός» αποτελεί «εγγύηση της ειρήνης και η ελπίδα των σκλαβωμένων λαών».³⁸²

Ακολούθως, στην ενότητα με τίτλο «Πως τέλειωσε ο πόλεμος στην Ελλάδα» γίνεται εκτενής αναφορά στη συγκρότηση του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ, τους σκοπούς του, τους αγώνες, τις απεργίες, τις πολιτικές διαδηλώσεις κατά τη διάρκεια της κατοχής.³⁸³ Από

³⁷⁵ Ο.π., σ. 227.

³⁷⁶ Ο.π., σ. 233.

³⁷⁷ Ο.π., σ. 233.

³⁷⁸ Ο.π., σ. 234.

³⁷⁹ «Τα παλιά πολιτικά κόμματα και οι κυρίαρχες τάξεις έδειξαν τότε στο λαό τι άξιζαν ! Συνεργάστηκαν με τον κατακτητή. Άλλοι λούφαζαν από φόβο και περίμεναν να τους σώσει μια μέρα η Αγγλία». Ο.π., σ. 236.

³⁸⁰ Ο.π., σ. 238.

³⁸¹ Ο.π., σ. 239.

³⁸² Ο.π., σ. 240.

³⁸³ Με τη συγκρότηση του ΕΛΑΣ «το ελληνικό έθνος ξαναβρήκε το αληθινό πνεύμα του 1821» και ως αποτέλεσμα της ένοπλης δράσης και της απελευθέρωσης μεγάλου μέρους της χώρας, «το ΕΑΜ(...)οργάνωσε ελεύθερο λαϊκό κράτος στις ελευθερωμένες περιοχές». Από την άλλη πλευρά, «οι

την άλλη πλευρά, «οι προδότες κάμνουν κι αυτοί οργανώσεις που πολεμούν στο πλευρό των κατακτητών».³⁸⁴ Οι άλλες αντιστασιακές οργανώσεις ΕΔΕΣ και η ΕΚΚΑ που «παλαίβουν ενάντια στον ΕΛΑΣ» δημιουργήθηκαν από τους Άγγλους.³⁸⁵

Οι αποφάσεις και οι εκτιμήσεις του ΚΚΕ για την επίμαχη πρώτη μεταπολεμική περίοδο διαθλώνται στις σελίδες του βιβλίου απηχώντας την δραματική αναζήτηση απαντήσεων και τις αλλαγές πολιτικής γραμμής σε ακανθώδη ζητήματα, όπως π.χ. το σλαβομακεδονικό.³⁸⁶ Η εκτίμηση για τα Δεκεμβριανά και τον εμφύλιο γίνεται από την οπτική γωνία της ηγετικής ομάδας που κυριαρχούσε σε εκείνη τη συγκυρία στο κόμμα και αντανakλά τις αποφάσεις της τρίτης Συνδιάσκεψης του ΚΚΕ και της εισήγησης του Ζαχαριάδη με τίτλο «Δέκα χρόνια αγώνων. Διδάγματα, συμπεράσματα, καθήκοντα».³⁸⁷ Ο πόλεμος δεν αποκαλείται εμφύλιος, ενώ πουθενά δεν αναφέρεται η τελική έκβαση των μαχών. Οι αρνητικές αυτές εξελίξεις, σύμφωνα με το εγχειρίδιο, βαραίνουν την ηγεσία του ΕΑΜ.³⁸⁸ Η συμφωνία της Βάρκιζας

προδότες κάμνουν κι αυτοί οργανώσεις που πολεμούν στο πλευρό των κατακτητών». Ο.π., σ. 242.

³⁸⁴ Ο Ράλλης «συγκέντρωσε τα πιο προδοτικά και εγκληματικά στοιχεία και τα όπλισε. Δημιούργησε τα τάγματα ασφαλείας και εξαπόλυσε επίθεση ενάντια στο λαό», ενώ «ο βασιλιάς και η ψευτοκυβέρνηση του Καΐρου καθοδηγούνται από τους Άγγλους και βοηθούν αυτές τις εγκληματικές ενέργειες». Ο.π., σ. 242.

³⁸⁵ Ο.π., σ. 242.

³⁸⁶ Πιο χαρακτηριστική περίπτωση, είναι η θέση που διατυπώνεται στο βιβλίο για το σλαβομακεδονικό. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά : «το ΚΚΕ είναι το μόνο κόμμα που αναγνώρισε τη σλαβομακεδονική μειονότητα. Το 1924 το ΚΚΕ κήρυξε την ισοτιμία και την αδελφότητα ανάμεσα στον ελληνικό και το σλαβομακεδονικό λαό (...) Ξέρουν οι Σλαβομακεδόνες ότι με τη νίκη της Λαϊκής Δημοκρατίας στην Ελλάδα, θα αποχτήσουν κι αυτοί την εθνική τους λευτεριά». Ο.π., σ. 216/217. Σε προηγούμενες ενότητες εκτιμάται ότι ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς, «ο μακεδονικός λαός αποτελεί ξεχωριστή εθνότητα» (σ.180) την οποία οι σωβινιστές του Βελιγραδίου, της Αθήνας και της Σόφιας πήραν όλα τα μέτρα για να αφομοιώσουν ή να εξοντώσουν. Ο.π., σ.200. Το εγχειρίδιο χρησιμοποιώντας τη φράση «εθνική λευτεριά» κινείται ανάμεσα στην απόφαση της 5^{ης} Ολομέλειας που στην πολιτική της απόφαση διακήρυξε ότι «σαν αποτέλεσμα της νίκης του ΔΣΕ και της λαϊκής επανάστασης, ο μακεδονικός λαός θα βρει την πλήρη εθνική αποκατάστασή του έτσι όπως το θέλει ο ίδιος» και της 6^{ης} Ολομέλειας που επανέφερε τη θέση περί ισοτιμίας αναφέροντας ότι «η πάλη ενάντια στην καταπίεση των Σλαβομακεδόνων, η πάλη για την ισοτιμία τους, η αναγνώριση του δικαιώματος να ζούνε λεύτεροι και αφέντες στην πατρική τους γη». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, 1995, τόμος ΣΤ, σ. 337 - 338 και τόμος Ζ', σ. 13 - 19.

³⁸⁷ Ενδεικτικά παραθέτουμε από την απόφαση της τρίτης Συνδιάσκεψης : «Η Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ[...]Εγκρίνει την εκτίμηση που η ΚΕ του ΚΚΕ δίνει για τη βασικά λαθεμένη πολιτική γραμμή και την οργανωτική δουλειά του ΚΚΕ στα χρόνια της χιτλεροφασιστικής κατοχής και του πρώτου ένοπλου αγώνα 1941-1945 μέχρι την 11η Ολομέλεια της ΚΕ του ΚΚΕ». Βλ. *Το ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, 1995, τόμος Ζ', σ. 59. Επίσης, από την εισήγηση του Ζαχαριάδη : «Είχαμε στην περίοδο εκείνη πλήρη ολοκληρωτική υποταγή στους άγγλους ιμπεριαλιστές. Την υποταγή αυτή την εφάρμοζε συνειδητά ο Σιάντος[...]Και την υποταγή αυτή την αποδέχτηκε όλη η καθοδήγηση του ΚΚΕ. Το αποτέλεσμα είναι γνωστό. Παρά το γεγονός ότι μπορούσαμε να νικήσουμε, η λαθεμένη πολιτική μας μας έφερε στην ήττα, στη συνθηκολόγηση της Βάρκιζας, στη νίκη των άγγλων». Βλ. Εισήγηση στην ΙΙΙ Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ πάνω στο πρώτο θέμα, *Δέκα χρόνια αγώνων. Διδάγματα, συμπεράσματα, καθήκοντα*. Εισηγητής Νίκος Ζαχαριάδης. Στο, *Το ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, 1995, τόμος Ζ', σ. 467.

³⁸⁸ «Από την καθοδήγηση του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια του αγώνα έγιναν σοβαρά σφάλματα. Ήρθε σε συμμαχία με την κυβέρνηση του Καΐρου και με τους Άγγλους. Τους επέτρεψε να πατήσουν το πόδι τους στην Ελλάδα που είχε ελευθερωθεί με τις λαϊκές δυνάμεις. Αυτοί ήρθαν σαν καινούριοι κατακτητές. Μόλις πάτησαν το πόδι τους εξαπόλυσαν επίθεση ενάντια στο λαό, το Δεκέμβρη του

εμφανίζεται ως ένας αποδεκτός και αναγκαίος συμβιβασμός, του οποίου η καταπάτηση οδήγησε στον ένοπλο αγώνα ενάντια στο μοναρχοφασισμό και την ξενοκρατία.³⁸⁹ Η ιστορική αφήγηση τελειώνει με φωτογραφία αντάρτη του Δημοκρατικού Στρατού που φέρει τη χαρακτηριστική λεζάντα : «Ο μαχητής του ΔΣΕ με το όπλο παρά πόδας στέκει ακοίμητος φρουρός της λευτεριάς και της ανεξαρτησίας της πατρίδας μας».³⁹⁰

Νέοι προσανατολισμοί στο κομμουνιστικό κίνημα και στο ιστοριογραφικό του σχήμα : η *Ιστορία της Ελλάδας του Ζωΐδη*

Η Έλλη Αλεξίου, διορθώνοντας ένα αναγνωστικό του '56, επαναφέρει στην ορθογραφία διφθόγγους και αποστρόφους (απόβλητες για χρόνια από την επίσημη κομμουνιστική γραφή) και εξελληνίζει ονόματα και καταστάσεις : το εργοστάσιο Ότμεντ γίνεται εργοστάσιο «Νίκος Μπελογιάννης», ο Στάσεκ Σωτήρης, ενώ την Πρωτομαγιά, όπου άλλοτε κρατούσαν «μεγάλες κόκκινες σημαίες», τώρα θα κρατούν «μεγάλες σημαίες, γαλάζιες και κόκκινες».

*Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή, Τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας (1948 – 1968)*³⁹¹

Στα χρόνια που ακολούθησαν την έκδοση της *Σχολικής Νεοελληνικής Ιστορίας*, οι κομμουνιστές ιστοριογράφοι προσανατολίστηκαν στη συγγραφή ενός έργου νεοελληνικής ιστορίας που θα αντικαθιστούσε τη *Σύντομη μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας* του Ζέβγου. Συγκροτείται η «επιτροπή για τη σύνταξη της Νεοελληνικής Ιστορίας» με επικεφαλής το Μ. Πορφυρογένη και εισηγείται τη συγγραφή ενός συνοπτικού εγχειριδίου που «θα πιάνει τους βασικούς σταθμούς της νεοελληνικής

1944». ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 242.

³⁸⁹ «Ο λαός αγωνίστηκε ηρωικά μα αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να κάνει τη συμφωνία της Βάρκιζας για να εξασφαλίσει ειρηνική ζωή και τη δημοκρατία στον τόπο. Μα η συμφωνία αυτή καταπατήθηκε (...) Μπροστά σ' αυτή τη νέα κατάσταση άλλη διέξοδο δεν έμενε. Ο λαός ήταν υποχρεωμένος να συνεχίσει τον αγώνα του ενάντια στο μοναρχοφασισμό και την ξενοκρατία. Ο αγώνας αυτός, που άρχισε το Δεκέμβρη του 1944, ακόμα συνεχίζεται. Ο ελληνικός λαός είναι αποφασισμένος ν' αγωνιστεί για την εθνική ανεξαρτησία του, για την οριστική λευτεριά του. Αυτό το επιβάλλει η ανάγκη που έχει ο λαός να ζήσει και να προοδέψει. Το επιβάλλει η τιμή κι η Ιστορία της Πατρίδας μας» Ό.π., σ. 243.

³⁹⁰ Ό.π., σ. 243.

³⁹¹ Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, «Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή, Τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας (1948 – 1968)», *περ. Αρχαιοτάξιο*, Μάιος 2003, σ. 161.

ιστορίας χωρίς απαρίθμηση γεγονότων και θα κυριαρχείται από τις βασικές εκτιμήσεις και θέσεις του σ. Ν. Ζαχαριάδη.³⁹² Για την επίτευξη ενός τέτοιου εγχειρήματος προτείνονται μια σειρά μέτρα όπως η συνεργασία με το Σ. Μάξιμο και το Ν. Σβορώνο.³⁹³ Συγκροτείται ο Ιστορικός Κύκλος³⁹⁴ και καθορίζεται ως προθεσμία για την έκδοση του Δοκιμίου Νεοελληνικής Ιστορίας το 1954. Η προθεσμία θα εκπνεύσει πριν ολοκληρωθεί το Δοκίμιο και το όλο εγχείρημα θα ανασταλεί μετά τις ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις του 1956 με το 20ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ και την δηλομέλεια του ΚΚΕ. Η νέα εποχή της «αποσταλινοποίησης» και της καθαίρεσης του Ζαχαριάδη, έχει άμεσες συνέπειες στις ιστοριογραφικές επιλογές των Ελλήνων κομμουνιστών. Έτσι, το 1958, στον πρόλογο του *Βοηθήματος Νέας Ιστορίας της Ελλάδας*, ο Π. Ρούσος συμπεραίνει ότι «η θεωρία του εντελώς νέου λαού στην ιστορία, ολότελα άσχετου με τον αρχαιότερο δεν ανταποκρινόταν στα γεγονότα» και ασκεί κριτική στις «δογματικές υπερβολές και ανακρίβειες του σχήματος Ζαχαριάδη» που «ερχόταν σε σύγκρουση με πλήθος δεδομένα της ιστορίας μας και της μαρξιστικής – λενινιστικής επιστήμης».³⁹⁵ Το ζήτημα βέβαια είναι, εάν αυτό το συμπέρασμα αποτελεί πόρισμα της μελέτης που προηγήθηκε στα πλαίσια της συγγραφής του Δοκιμίου ή προσαρμογή των ιστοριογραφικών επιλογών στις ραγδαίες πολιτικές εξελίξεις και ανατροπές στην ηγεσία του διεθνούς και ελληνικού κομμουνιστικού κινήματος.³⁹⁶ Ενδιάμεσος σταθμός για την εξέλιξη του

³⁹² Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών, από το βουνό στην υπερορία (1947 – 1968), ό.π., σ. 67.

³⁹³ «Απαιτείται να γίνει έρευνα στις βιβλιοθήκες των Λαϊκών Δημοκρατιών, να παραγγελθούν βιβλία, να αναζητηθεί βιβλιογραφικό υλικό σε φίλους ή συντρόφους στο Παρίσι, Λονδίνο, Βιέννη (ως προς το αρχαικό υλικό της αυστριακής πρωτεύουσας θα μπορούσε να βοηθήσει ο Σ. Μάξιμος), να ζητηθεί βοήθεια από το Ινστιτούτο Ιστορίας της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ. Να συνεπικουρηθεί το έργο από πρόσθετους συνεργάτες» (μνημονεύονται ο Γ. Ζωίδης και Αλ. Αλ. Ψηλορείτης). Νέο σημείωμα προς το ΠΓ εκ μέρους της επιτροπής (κ.190, Φ 8/14/247) «Να αποσπασθούν βοηθοί – συνεργάτες οι 1) Ζωίδης, 2) Παύλος Κοντογιώργης, 3) Σιδηρόπουλος (Ρήγας) Επίσης να εξεταστεί αν θα μπορούσε να βοηθήσει ο σ. Αλέκος [Ψηλορείτης]. Προτείνουμε επίσης να φέρουμε από το Παρίσι το σ. Σβορώνο που έχει ασχοληθεί ειδικά». Ό.π., σ.67.

³⁹⁴ Τρία στελέχη του Ιστορικού Κύκλου, ο Πέτρος Ρούσος, ο Λεωνίδας Στρίγκος και ο Γιώργος Ζωίδης, σχεδόν τριάντα χρόνια αργότερα αποτελούν τους βασικούς εισηγητές στο επιστημονικό συμπόσιο που διοργανώνει το Κέντρο Μαρξιστικών Μελετών με θέμα την επανάσταση του '21. Εκεί μπορεί να μελετήσει κανείς την εξέλιξη αυτού του ιστορικού σχήματος γύρω από κομβικά ζητήματα όπως ο χαρακτήρας της επανάστασης και η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους, τις όποιες μετατοπίσεις αλλά και την επανάλυση γνωστών στερεότυπων όπως π.χ. ο «θετικός ρόλος της τσαρικής Ρωσίας». Βλ. Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Η επανάσταση του εικοσιένα, επιστημονικό συμπόσιο, 21-23 Μάρτη 1981*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988.

³⁹⁵ Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, Η εκδοτική περιπέτεια των Ελλήνων κομμουνιστών, από το βουνό στην υπερορία (1947 – 1968), ό.π., σ. 70.

³⁹⁶ Γι' αυτό το λόγο, ο Κρεμμυδάς θεωρεί ότι πρέπει να μιλάμε για κομμουνιστική και όχι μαρξιστική ιστοριογραφία : «Και στην περίπτωση της κομμουνιστικής ιστοριογραφίας τα οικονομικά γεγονότα προσεγγίζονται κατ' αρχήν με πολιτικούς όρους, παρά την τοποθέτηση των κοινωνικών σχέσεων στο κέντρο της ανάλυσης· δεν αντιμετωπίζονται πρωτίστως ως τέτοια, ούτε με βάση πρωτογενή τεκμηρίωση κυρίως δεν αντιμετωπίζονται ως μέρος ενός συνόλου, όπως είναι εύλογο να περιμένει

ιστοριογραφικού σχήματος που επεξεργαζόταν το κόμμα, θα μπορούσε να θεωρηθεί το *Σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΕ*, που κυκλοφόρησε στις αρχές του 1954 για συζήτηση στις κομματικές οργανώσεις αλλά αποσύρθηκε με απόφαση της ΚΕ το Νοέμβριο του 1954.³⁹⁷

Παράλληλα με αυτές τις εξελίξεις, ο προσφυγικός μαθητικός πληθυσμός σταδιακά ενσωματώνεται στο εκπαιδευτικό σύστημα κάθε χώρας και η σύνθεσή του αλλάζει³⁹⁸ καθώς οι πρόσφυγες δημιουργούν οικογένειες και γεννούν παιδιά. Ιδρύονται πάνω από 160 σχολεία στις ελληνικές παροικίες όπου τα ελληνόπουλα φοιτούν μαζί με τα ντόπια παιδιά «για να μπορούν να ευθυγραμμίζονται στις γνώσεις με τους ντόπιους συμμαθητές τους»³⁹⁹ ενώ παράλληλα παρακολουθούν το δικό τους ελληνικό εκπαιδευτικό πρόγραμμα.⁴⁰⁰ Μπαίνοντας στη δεκαετία του '60, ο πολιτικός στόχος και το αίτημα που τίθεται είναι η παλλινόστηση⁴⁰¹ γεγονός που επηρεάζει συνολικά το περιεχόμενο εκπαίδευσης των προσφυγόπουλων. Τα παιδιά των πολιτικών προσφύγων πρέπει «στο πείσμα των καιρών, να μορφωθούν και να διαπαιδαγωγηθούν έτσι ώστε να μείνουν Έλληνες, να διατηρήσουν καθαρή την εθνική τους συνείδηση».⁴⁰² Η στροφή από «την εθνική μορφή με σοσιαλιστικό περιεχόμενο στην ελληνικότητα και το νόστο»⁴⁰³ καταγράφεται στα νέα πιο ελληνοκεντρικά σχολικά εγχειρίδια. Ο Μητσόπουλος, εκ των συγγραφέων σχολικών βιβλίων και εκπαιδευτικών της ΕΒΟΠ, υποστηρίζει ότι «τα εκπατρισμένα ελληνόπουλα μάθαιναν την εθνική τους ιστορία από διδακτικά βιβλία καλύτερα από

κανείς». Βασίλης Κρεμμυδάς, «Το όνομα των τομών», στο, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2004, τ. Α', σ. 397 – 398. Για τους παράγοντες που επηρέαζαν την ανάγνωση της ιστορίας από τους ελλήνες κομμουνιστές, βλ. επίσης, Παναγιώτης Στάθης, «Αριστερές αναγνώσεις του Εικοσιένα», *Η Αυγή*, 27/03/2011.

³⁹⁷ Στο *Σχέδιο Προγράμματος*, περιέχονται δυο εκτεταμένες ενότητες με τίτλους «Ρίζες, προέλευση και δημιουργία του νεοελληνικού έθνους» και «Η επανάσταση του 1821. Χαρακτήρας και κινητήριες δυνάμεις της. Πορεία και αποτελέσματά της». Εδώ, παρατηρείται μια μετατόπιση σε σχέση με το ιστοριογραφικό σχήμα του Ζέβγου για το ρόλο της αστικής τάξης : «Κινητήριες δυνάμεις στην επανάσταση, δηλαδή οι τάξεις και τα λαϊκά στρώματα που ενδιαφέρονταν για την εθνικοαπελευθερωτική επανάσταση, ήταν : Το εμπορικό και ναυτεμπορικό κεφάλαιο, η αστική τάξη σαν ηγεμόνας της επανάστασης. Η αγροτιά, σαν κύριος φορέας της. Οι συντεχνίες και η φτωχολογιά στις πόλεις. Δηλαδή, όλος ο λαός». *Το ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, 1995, τόμος Ζ', σ. 612.

³⁹⁸ Ένα σημαντικό ποσοστό από την πρώτη γενιά προσφυγόπουλων ήταν σλαβόφωνα.

³⁹⁹ Θανάσης Μητσόπουλος, «Η αποστολή των παιδιών στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου», στο συλλογικό *Το όπλο παρά πόδα : οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005, σ.87.

⁴⁰⁰ Για τα μαθήματα του ελληνικού προγράμματος διατίθονταν από 6 έως 12 ώρες εβδομαδιαίως (γλώσσα, λογοτεχνία, γεωγραφία, πατριδογνωσία, ιστορία), Μητσόπουλος Θανάσης, *ό.π.*, σ. 88.

⁴⁰¹ Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, *Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή*, *ό.π.* σ. 161.

⁴⁰² Θανάσης Μητσόπουλος, *ό.π.* σ. 84.

⁴⁰³ Άννα Ματθαίου, Πόπη Πολέμη, *Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή*, *ό.π.* σ. 162.

εκείνα που χρησιμοποιούσαν τα ελληνόπουλα στην ίδια την Ελλάδα»,⁴⁰⁴ ενώ η Έλλη Αλεξίου, τονίζει ιδιαίτερα την προσπάθεια εθνικής διαπαιδαγώγησης των ελληνόπουλων της υπερορίας, αναφέροντας ότι «μοχθήσαμε υπεράνθρωπα για να τα κρατήσουμε πιστά στις παραδόσεις μας, στην ιστορία μας, στη γλώσσα». ⁴⁰⁵

Σε αυτή τη συγκυρία, εκδίδεται το δεύτερο – και τελευταίο – σχολικό βιβλίο νεοελληνικής ιστορίας της υπερορίας. Πρόκειται, όπως έχουμε προαναφέρει, για το εγχειρίδιο *Ιστορία της Ελλάδας, Νέοι Χρόνοι, Βιβλίο Πρώτο, Τουρκοκρατία, Επανάσταση του 1821* του Γιώργη Ζωΐδη. Εκδόθηκε το 1963 στη Βαρσοβία σε 15.180 αντίτυπα και αξιοποιήθηκε «ελλείπει καταλληλότερου» για τη μέση παιδεία⁴⁰⁶ ενώ προβλεπόταν η συγγραφή και δεύτερου μέρους. Όπως αναφέρει και ο τίτλος του, περιορίζεται στην περίοδο από την πτώση της Κωνσταντινούπολης έως τη διακυβέρνηση του Καποδίστρια.⁴⁰⁷ Πρόκειται για ένα σαφώς πιο ελληνοκεντρικό βιβλίο σε σχέση με τη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία* αφού οι μοναδικές αναφορές στη διεθνή και ευρωπαϊκή ιστορία αφορούν την επιρροή της γαλλικής επανάστασης στους επαναστατημένους Έλληνες και τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων απέναντι στην Επανάσταση.

⁴⁰⁴ Θανάσης Μητσόπουλος, ό.π., σ. 91.

⁴⁰⁵ Έλλη Αλεξίου, ό.π., σ. 365.

⁴⁰⁶ «Οι δάσκαλοί μας, μελετώντας το πολύτιμο αυτό βιβλίο της ιστορίας του Γ. Ζωΐδη, πρέπει να μεταδώσουν στους μαθητές τον πατριωτισμό και την εθνική περηφάνεια που μας κληρονόμησαν οι ηρωικοί μας πρόγονοι με τους αγώνες τους για τη λευτεριά. Κι ακόμη να συνδέσουν τους αγώνες αυτούς με τους κατοπινούς αγώνες, με το έπος της Εθνικής μας Αντίστασης του 1940 – 1944 και με τους σημερινούς λαϊκούς αγώνες για τη δημοκρατία, την πρόοδο και την προκοπή της πατρίδας μας και του πολυβασανισμένου ήρωα λαού μας(...)ΚΕ προς οργανώσεις προσφύγων : οδηγίες χρήσης του βιβλίου για τη μέση και ανώτερη εκπαίδευση – πρόταση για το μάθημα της μητρικής γλώσσας των Ζ΄ και Η΄ τάξεων να διατεθεί μια ώρα για τη διδασκαλία της ιστορίας και να χρησιμοποιηθεί ελλείπει καταλληλότερου το βιβλίο του Ζωΐδη». Ματθαίου Άννα, Πολέμη Πόπη, Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών, από το βουνό στην υπερορία (1947 – 1968), ό.π., σ. 409.

⁴⁰⁷ Η ιστορική αφήγηση σταματά με την ενότητα «Ο Καποδίστριας κυβερνήτης της Ελλάδας. Ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος και η συνθήκη της Ανδριανούπολης – Ανεξαρτησία της Ελλάδας», χωρίς να γίνεται αναφορά στη δολοφονία Καποδίστρια. Βλ. Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 204 – 209.

Συγκριτική ανάλυση περιεχομένου των σχολικών εγχειριδίων νεοελληνικής ιστορίας της υπερορίας

Από το Βυζάντιο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία : η «τεθλασμένη γραμμή» που δημιουργεί ο πόλεμος και η κατάκτηση⁴⁰⁸

Η κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης και η διάλυση του Βυζαντίου, σηματοδοτούν και για τα δυο εγχειρίδια, οικονομική, κοινωνική και πολιτισμική οπισθοδρόμηση, επιβράδυνση της κοινωνικής εξέλιξης και αντικατάσταση του φεουδαρχικού – θεοκρατικού βυζαντινού καθεστώτος με το αντίστοιχο οθωμανικό. Έχει ένα ενδιαφέρον βέβαια, να εξετάσουμε το βαθμό συνέπειας και σύγκλισης με τη μαρξιστική αντίληψη για τον πόλεμο και την κατάκτηση.⁴⁰⁹ Στη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, επισημαίνεται ότι το φεουδαρχικό καθεστώς που επικρατούσε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία «συνεχίστηκε και τώρα. Μόνο που άλλαξαν οι αφέντες».⁴¹⁰ Η Οθωμανική αυτοκρατορία χαρακτηρίζεται «φεουδαρχικό και θεοκρατικό» κράτος⁴¹¹ και παρουσιάζεται αναλυτικά το καθεστώς ιδιοκτησίας γης,⁴¹² τα συστήματα φεουδαρχικών σχέσεων⁴¹³ και το φορολογικό σύστημα⁴¹⁴ ενώ ιδιαίτερα φορτισμένη είναι και στα δυο εγχειρίδια η αναφορά στο παιδομάζωμα.⁴¹⁵ Η υπέρμετρη

⁴⁰⁸ Ο Παναγιώτης Κονδύλης, σχολιάζοντας τα Grundrisse του Κ.Μάρξ καταλήγει ότι «ο πόλεμος και η κατάκτηση κάνουν την πορεία της ιστορίας πολύ πιο ανοιχτή και τεθλασμένη – τουλάχιστον όσο δεν υπάρχει ακόμα η παγκόσμια αγορά ως ενοποιητική δύναμη της παγκόσμιας ιστορίας». Παναγιώτης Κονδύλης, *Θεωρία του Πολέμου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1998, σ.189 - 190.

⁴⁰⁹ Δηλαδή με την αντίληψη που συνδέει τον πόλεμο με την απόσπαση πλεονάσματος και την κατάκτηση με τις αλλαγές στον τρόπο παραγωγής. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά: «Ο κατακτητής λαός υποτάσσει τον κατακτημένο στον δικό του τρόπο παραγωγής, π.χ. οι Άγγλοι στην Ιρλανδία αυτόν τον αιώνα (και ως ένα βαθμό στην Ινδία) ή διατηρεί τον παλιό τρόπο παραγωγής και αρκείται στον φόρο υποτέλειας (π.χ. Τούρκοι και Ρωμαίοι) ή εμφανίζεται μια αλληλεπίδραση που γεννά κάτι καινούργιο , μια σύνθεση (ως ένα βαθμό στις γερμανικές κατακτήσεις). Κάρλ Μαρξ, *GRUNDRISSE, Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας*, Στοχαστής, Αθήνα, 1989, Τόμος Α', σ. 64 . Ενδεικτικά, για τη χρήση του όρου κατακτητικό σύστημα : «ως Κατακτητικό σύστημα εννοείται : ο τρόπος απόσπασης πλεονάσματος που στηρίζεται στον πόλεμο και όχι ιδεολογικές κατασκευές που προϋποθέτουν την τρισχλιετή ιστορία του ελληνικού έθνους και ορίζουν την οθωμανική κυριαρχία ως τα 400 χρόνια σκλαβιάς που ανέκοψαν την εθνική ιστορία των Ελλήνων». Νίκος [Θεοτοκάς](#), [Νίκος Κοταρίδης](#), *Η οικονομία της βίας, Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, σ. 12.

⁴¹⁰ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 8.

⁴¹¹ Ο.π., σ. 9.

⁴¹² Βακούφικη γη, ιδιοκτησίες εκκλησίας και μοναστηριών, «λίγα ορεινά και άγονα εδάφη στην ιδιοκτησία των αγροτών», ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 8-9, Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 6.

⁴¹³ Συντροφικό, τριτάτικο και γεώμορο βλ. ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 9 και Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 7.

⁴¹⁴ Αναφέρονται κατά σειρά : δεκάτη, πρόστιμα, αγγαρείες, χαράτσι. ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 8-9 και Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 12-13.

⁴¹⁵ «Οι Τούρκοι άρπαζαν ελληνόπουλα ως 7 χρονώ και τα τούρκευαν. Τ' ανάθρεφαν στρατιωτικά κι όταν μεγάλωναν τάβαζαν στα τάγματα των Γενιτσάρων». ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 9. «Το παιδομάζωμα, αυτή η ακατάσχετη αιμοραγία του ελληνισμού, κράτησε δυο αιώνες. Στην περίοδο αυτή, αρπάχτηκαν ένα εκατομμύριο ελληνόπουλα». Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 13.

εκμετάλλευση των αγροτών αποτελούσε το σημαντικότερο περιορισμό που έθετε το φεουδαρχικό καθεστώς στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων.⁴¹⁶

Η οικονομική και κοινωνική οπισθοδρόμηση, στηρίζεται καταρχήν στην εκτίμηση ότι οι πρώτες μορφές κεφαλαιοκρατικής παραγωγής που είχαν εμφανιστεί στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, σαρώθηκαν από την τουρκική επιδρομή⁴¹⁷ καθώς οι Τούρκοι «ήταν πιο καθυστερημένοι από τους λαούς που κατέκτησαν».⁴¹⁸ Το εμπόριο, οι τέχνες και τα γράμματα περιορίστηκαν και επιπλέον, «μερικές πόλεις όπως η Θεσσαλονίκη καταστράφηκαν από τους πολέμους που έγιναν για την κατάκτησή τους».⁴¹⁹

Συναντάμε εδώ τα βασικά σχήματα που αναλύθηκαν από τον Μαρξ, είτε αδιαμεσολάβητα είτε διαμεσολαβημένα από τα έργα του Ζέβγου,⁴²⁰ του Κορδάτου,⁴²¹ αλλά και της *Παγκόσμιας Ιστορίας* της Ακαδημίας της ΕΣΣΔ⁴²² : η πρόμη ανάπτυξη κεφαλαιοκρατικής παραγωγής στην Κωνσταντινούπολη,⁴²³ η διαδοχή της βυζαντινής

⁴¹⁶ «Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να μην μπορεί ο αγρότης να βελτιώσει και να αναπτύξει το νοικοκυριό του και συνεπώς να μην μπορούν να αναπτυχθούν οι παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας» Γ. Ζωίδης, ό.π. σ. 7. «Ο τουρκικός στρατιωτικός φεουδαρχισμός, ληστρικό καθεστώς όπως ήταν, όχι μόνο δεν βοηθούσε στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και στην πρόοδο της κοινωνίας αλλά τις εμπόδιζε». Ο.π., σ. 33.

⁴¹⁷ «Στα τελευταία χρόνια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας είχε αρχίσει η αποσύνθεση του φεουδαρχικού καθεστώτος κι είχαν ξεπροβάλλει κιόλας τα πρώτα φύτρα της αστικής ανάπτυξης. Οι τούρκοι επιδρομείς που βρίσκονταν “στο πιο χαμηλό και βάρβαρο στάδιο της φεουδαρχίας” όπως λέει ο Μαρξ, ξέραναν σαν το λίβα τα φύτρα της αστικής ανάπτυξης και έριξαν την Ελλάδα αιώνες πίσω» Ο.π., σ. 6.

⁴¹⁸ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 10.

⁴¹⁹ Ο.π., σ. 10.

⁴²⁰ «Ωστόσο στις χώρες που αποτελούσαν τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία, διαμορφώνεται ολόκληρη διαφορετική κατάσταση, με την Οθωμανική κυριαρχία που πρέπει να την υπολογίζουμε εκατό χρόνια σχεδόν πριν από το 1453. Κυριαρχεί τώρα η ανατολική βαρβαρότητα. Και στις άλλοτε βυζαντινές χώρες έχουμε οικονομική και πνευματική οπισθοδρόμηση. Οι Οθωμανοί Τούρκοι ήταν πιο καθυστερημένοι από τους λαούς που κατέκτησαν. Ορισμένες πόλεις σαν τη Σαλονίκη μισοκαταστράφηκαν στην κατακτητική τους πορεία. Το εμπόριο με τη Δύση λιγόστεψε. Οι ανταλλαγές στο εσωτερικό περιορίστηκαν. Δυνάμωσαν τα στοιχεία της φυσικής οικονομίας. Η οθωμανική κυριαρχία δεν ανέτρεψε το φεουδαρχικό καθεστώς(...)συνεχίζεται το ίδιο φεουδαρχικό θεοκρατικό καθεστώς». Γιάννης Ζεύγος, Σύντομη μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας, έκδοση «Κόκκινης Σημαίας», Θεσσαλία, 1944, σ. 5.

⁴²¹ «Στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας έχουμε μια γενική οπισθοδρόμηση. Η Μεσόγειος που ως τα τότε ήταν ο υγρός δρόμος των ανταλλαγών Ευρώπης και Ασίας έκλεισε. Το εμπόριο σταμάτησε και η εμπορευματική παραγωγή ατόνησε και διαμορφώθηκε η κλειστή (σπιτική) οικονομία». Γιάννης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασής του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1999, σ. 52.

⁴²² «Τον 11^ο αι. το Βυζάντιο από την άποψη της βιομηχανικής και εμπορικής ανάπτυξης του στεκόταν ψηλότερα από πολλές χώρες της Δυτικής Ευρώπης». Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, κοινή έκδοση των εκδ. οίκων «Μέλισσα» και «Μόρφωση», Αθήνα, 1958, τόμος III, Γ1, σ. 635. Παραθέτουμε επίσης από το ίδιο έργο : «Η τουρκική κυριαρχία καθυστερεί την ιστορική ανάπτυξη των βαλκανικών λαών με αποτέλεσμα να διατηρηθούν σε αυτούς οι φεουδαρχικές σχέσεις. Το αποτέλεσμα από την τουρκική κατάκτηση είναι να καταστραφούν σημαντικά οι παραγωγικές δυνάμεις στις υποταγμένες χώρες». Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, ό.π., τόμος IV, Δ2, σ. 634.

⁴²³ «Τις πρώτες αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τις βρίσκουμε κιόλας σποραδικά στο 14ο – 15ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου(...)η κεφαλαιοκρατική παραγωγή χρονολογείται μόλις από το 16ο αιώνα κι εδώ». Καρλ Μαρξ, *Το Κεφάλαιο, Κριτική της πολιτικής οικονομίας: Το προτσές*

φεουδαρχικής θεοκρατίας από το οθωμανικό θεοκρατικό καθεστώς,⁴²⁴ ο χαρακτηρισμός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας ως ημιβάρβαρης και ημιασιατικής χώρας ασυμβίβαστης με τις καπιταλιστικές σχέσεις.⁴²⁵

Η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους

Η ανάπτυξη εθνικής συνείδησης και η διαμόρφωση του ελληνικού έθνους προσεγγίζονται στη *Σύγχρονη Νεοελληνική Ιστορία* ως αποτέλεσμα οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών εξελίξεων⁴²⁶ που συντελέστηκαν από τα τέλη του 16ου ως τις αρχές του 19ου αιώνα.⁴²⁷ Μοναδική βιβλιογραφική αναφορά και πηγή εδώ, είναι η αντίληψη του Ζαχαριάδη για το ελληνικό έθνος όπως διατυπώθηκε στις *Θέσεις για την Ιστορία του ΚΚΕ*.⁴²⁸

Στο εγχειρίδιο παρατηρούμε, ότι στην ιστορική αφήγηση γεγονότων της αρχαιότητας και του μεσαίωνα, χρησιμοποιείται εκτεταμένα, ο όρος «Ελλάδα» ως

παραγωγής του κεφαλαίου, τόμος πρώτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978, σ. 740. «Οι πρώτες ιστορικές μορφές όπου το κεφάλαιο εμφανίζεται αρχικά σποραδικά ή τοπικά, δίπλα – δίπλα με τους παλαιούς τρόπους παραγωγής, αλλά διαρρηγνύοντας τους σιγά σιγά παντού, είναι από τη μια μεριά η χειροτεχνία με την κυριολεξία της λέξης... η χειροτεχνία εμφανίζεται εκεί που υπάρχει μαζική παραγωγή για εξαγωγή, για την εξωτερική αγορά – επομένως πάνω στη βάση ενός μεγάλου θαλάσσιου και χερσαίου εμπορίου και μέσα στα εμπορικά τους κέντρα, τις ιταλικές πόλεις, την Κωνσταντινούπολη, τις πόλεις τις φλαμανδικές, τις ολλανδικές, μερικές ισπανικές πόλεις όπως η Βαρκελώνη, κλπ». Καρλ Μαρξ, *Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί*, Κάλβος, Αθήνα, 1982, σ.158.

⁴²⁴ «Ο δυτικός πολιτισμός και η ανατολική βαρβαρότητα στην εποχή των ελλήνων αυτοκρατόρων, η ανατολική βαρβαρότητα και ο δυτικός πολιτισμός στην εποχή της κυριαρχίας των τούρκων, μπλέχτηκαν τόσο στενά που το κέντρο αυτό της Θεοκρατικής αυτοκρατορίας, γέννηκε πραγματικό εμπόδιο στη διάδοση της ευρωπαϊκής προόδου. Όταν οι έλληνες αυτοκράτορες διώχτηκαν από τους τούρκους σουλτάνους, τότε το πνεύμα της παλιάς Βυζαντινής αυτοκρατορίας επέζησε απ' αυτή την αλλαγή των δυναστειών». Ορφέας Οικονομίδης (Πετρανός), *Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν για την Ελλάδα*, Ορφέας, Αθήνα, 1986, σ. 37.

⁴²⁵ «...η τουρκική κυριαρχία, όπως και κάθε ανατολική, είναι ασυμβίβαστη με την καπιταλιστική κοινωνία· όση υπεραξία κερδίζεται δεν είναι σίγουρη από τα χέρια αρπακτικών σατραπών και πασάδων· λείπει ο πρώτος βασικός όρος της αστικής προσοδοφόρας δραστηριότητας : η ασφάλεια του προσώπου και της ιδιοκτησίας του εμπόρου». Καρλ Μαρξ, Φρίτριχ Ένγκελς, *Η Ελλάδα, Η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Γνώση, Αθήνα, 1985, σ. 473 – 474.

⁴²⁶ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 17-21.

⁴²⁷ «Μέσα σ' όλες αυτές τις οικονομικές, κοινωνικές και πνευματικές αλλαγές, διαμορφώθηκε το ελληνικό έθνος κι αναπτύχθηκε η εθνική του συνείδηση. Η ανάπτυξη της εμπορικής κίνησης, οι ανταλλαγές, έγιναν αφορμή να συνδεθεί ο λαός σε μια κοινότητα. Το εμπόριο δένει με νέους δεσμούς τους ανθρώπους ενός τόπου. Οι επαρχίες νιώθουν πως έχουν κοινά συμφέροντα. Οι ορίζοντες τώρα πλαταίνουν(...)Ο τοπικισμός υποχωρεί μπροστά στις πλατύτερες ανάγκες που έχει το σύνολο, που έχει το έθνος». Ό.π., σ. 21-22. Η έμφαση στο πρωτότυπο.

⁴²⁸ «...το νεοελληνικό έθνος, απλώνοντας τις ρίζες του στο βυζαντινό μεσαίωνα, πήρε τη βασική του διαμόρφωση κάτω από την κυριαρχία των σουλτάνων. Ζυμώθηκε και ανδρώθηκε μέσα σε ατέλειωτη σειρά από εθνικούς και δημοκρατικούς αγώνες». Ν. Ζαχαριάδης, *Θέσεις για την Ιστορία του ΚΚΕ*, http://zaxariadis.blogspot.com/2007/10/blog-post_7488.html

γεωγραφικός προσδιορισμός.⁴²⁹ Συγκεκριμένα, στην ενότητα της εισαγωγής που χρησιμοποιείται για πρώτη φορά, συνοδεύεται με την απαραίτητη εξήγηση : «στη χώρα που σήμερα λέγεται Ελλάδα».⁴³⁰ Στην ιστορική αναδρομή της εισαγωγής, δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη η αναφορά στη Μακεδονία της αρχαιότητας ως διακριτή υπόσταση από την «Ελλάδα» ή τις «ελληνικές πόλεις».⁴³¹

Στην *Ιστορία της Ελλάδας* εισάγεται η έννοια της λαότητας ή εθνότητας των Ελλήνων ως προεθνική κοινότητα ανθρώπων.⁴³² Η λαότητα⁴³³ συγκροτείται από κοινά στοιχεία κοινωνικής και ιστορικής προέλευσης, όπως η γλώσσα και ο πολιτισμός, σε αντίθεση με την έννοια του γένους που χαρακτηρίζεται από την «κοινή καταγωγή», τη «συγγένεια του αίματος».⁴³⁴ Η λαότητα των Ελλήνων, το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα μετατρέπεται σε έθνος. Οι παράγοντες που συντελούν σε αυτή την εξέλιξη είναι η ανάπτυξη της ελληνικής αστικής τάξης, το κίνημα του διαφωτισμού, οι αγώνες των αγροτών και της κλεφτουριάς που «αποτελεί το ένοπλο τμήμα της», η «ενεργητική πολιτική της Ρωσσίας στα Βαλκάνια» και η Γαλλική επανάσταση.⁴³⁵

Ωστόσο, η ιστορική αφήγηση του βιβλίου δεν είναι συνεπής με την εννοιολόγηση των όρων «γένος», «λαότητα» και «έθνος», όπως τουλάχιστον ορίζονται στη σχετική ενότητα. Ποιο είναι το πρόβλημα ; Η ενότητα «Διαμόρφωση του ελληνικού έθνους» ξεκινά στη σελίδα 68 και ενώ η ιστορική αφήγηση έχει φτάσει στα τέλη του 18ου αιώνα. Ο όρος λαότητα ή εθνότητα δεν έχει χρησιμοποιηθεί ούτε μια φορά μέχρι τη σελίδα 68. Έχουν χρησιμοποιηθεί οι όροι : ελληνικός λαός,⁴³⁶ Ελλάδα (και άλλες βαλκανικές χώρες),⁴³⁷ ελληνισμός (και υπόδουλος ελληνισμός),⁴³⁸

⁴²⁹ Για παράδειγμα : «Το 146 π.Χ. η Ελλάδα κατακτήθηκε από νέο εχθρό, τους Ρωμαίους» ή μετά το 1453, «Η Ελλάδα έπεσε στην τουρκική κυριαρχία». ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 5.

⁴³⁰ Ό.π., σ. 3.

⁴³¹ Στα αρχαία χρόνια, «ο βασιλιάς της Μακεδονίας Φίλιππος, υπόταξε την Ελλάδα» ο Αλέξανδρος «ένωσε τα δουλοκτητικά κράτη της Ελλάδας και τη Μακεδονία», ενώ σημειώνεται ότι «οι αγώνες που έκαναν οι ελληνικές πόλεις ενάντια στην κυριαρχία των Μακεδόνων απέτυχαν». Ό.π., σ. 4 – 5.

⁴³² Γ. Ζωίδης, ό.π. σ. 68.

⁴³³ Την έννοια της λαότητας συναντάμε και στην *Παγκόσμια Ιστορία* της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ. Παραθέτουμε χαρακτηριστικό απόσπασμα : «Όλες οι ορθόδοξες λαότητες (Ελληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, ένα μέρος από τους Αλβανούς, Γεωργιανοί, Βλάχοι και Μολδαβοί) θεωρούνταν από τότε μια “ελληνική κοινότητα” - ρουμ μιλλετί που πάνω σ’ αυτή ο πατριάρχης της Κωνσταντινούπολης δεν είχε μόνο θρησκευτική, αλλά και δικαστική εξουσία». Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, ό.π., τόμος III, Γ2, σ. 1139.

⁴³⁴ Γ. Ζωίδης, ό.π. σ. 68.

⁴³⁵ Ό.π., σ. 72 – 73.

⁴³⁶ Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, «η αντίσταση του ελληνικού λαού στην τουρκική προέλαση συνεχίζεται» Ό.π., σ. 5.

⁴³⁷ «Η Ελλάδα και οι άλλες βαλκανικές χώρες, μετά την τουρκική κατάκτηση μπήκαν σ’ ένα αργό, βασιανιστικό δρόμο εξέλιξης». Ό.π., σ. 6.

⁴³⁸ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα για τη χρήση της έννοιας «ελληνισμός» : «Το παιδωμάζωμα, αυτή η ακατάσχετη αιμοραγία του ελληνισμού». Ό.π., σ. 14, επίσης : «η αγροτιά ήταν

Έλληνες αγρότες,⁴³⁹ ελληνικές περιοχές,⁴⁴⁰ ελληνικοί πληθυσμοί.⁴⁴¹ Οι όροι αυτοί προσεγγίζουν σε κάποιες περιπτώσεις τον όρο της ελληνικής «λαότητας» σε κάποιες άλλες όμως αποκλίνουν αισθητά. Όταν αναφέρεται ότι οι Τούρκοι κατέλαβαν την Ελλάδα και τις άλλες βαλκανικές χώρες,⁴⁴² ή όταν αναφέρεται η πολιτιστική άνθιση στην Κρήτη του 17ου αιώνα σε αντιπαράθεση με την «άλλη Ελλάδα»⁴⁴³ (ποια ακριβώς ήταν τότε η «άλλη Ελλάδα» ; συμπίπτει με την «Ελλάδα» που κατέκτησαν οι Τούρκοι το 1453 ;) Επιπλέον, οι όροι αυτοί στο σύνολό τους εντάσσονται σε ένα πλαίσιο ιστορικής αφήγησης που περιέχει τα στοιχεία του συναισθήματος, του συναρπαστικού και της εθνικής περιπέτειας, υπονομεύοντας την προσέγγιση του έθνους ως ιστορικής κατασκευής, ως φαινομένου του ύστερου 18ου αιώνα όπως ισχυρίζεται το εγχειρίδιο.⁴⁴⁴

Ας δούμε ένα παράδειγμα όπου η ιστορική αφήγηση του βιβλίου αναιρεί την εννοιολόγηση των όρων «γένος», «λαότητα» και «έθνος». Στην ενότητα που αφορά το κρυφό σχολειό, συναντάμε την παρακάτω φράση : «Τα κρυφά σχολεία κράτησαν ακοίμητη την ελπίδα στην καρδιά των ραγιαδων για την ανάσταση του γένους».⁴⁴⁵ Όπως είδαμε όμως, στην έννοια του γένους, αποδίδεται διαφορετικό φορτίο που περικλείει την έννοια της κοινής καταγωγής και της συγγένειας του αίματος ενώ αναγνωρίζεται ότι τα κοινά γνωρίσματα που χαρακτήριζαν τους ανθρώπους που ανήκαν στη λαότητα των Ελλήνων «δεν ήταν βιολογικά όπως ήταν στην κοινότητα των γενών» αλλά ήταν «η κοινότητα της γλώσσας, μια ορισμένη κοινότητα εδάφους και η κοινή ψυχοσύνθεση».⁴⁴⁶

Πνευματική ανάπτυξη και εκπαίδευση

Σύμφωνα με τη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, στους δυο πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης, «το Πατριαρχείο και ο κλήρος ρύθμιζαν και την εκπαίδευση στη σκλαβωμένη Ελλάδα. Στις επαρχίες δεν υπήρχαν σχολεία. Ο κλήρος

στην περίοδο της τουρκοκρατίας η κύρια παραγωγική δύναμη και μια απ' τις δυο βασικές τάξεις του υπόδουλου ελληνισμού». Ο.π., σ. 13.

⁴³⁹ «Οι έλληνες αγρότες δεν μπορούσαν, ούτε έμειναν, με τα χέρια σταυρωμένα». Ο.π., σ. 12.

⁴⁴⁰ Ο.π., σ. 18.

⁴⁴¹ Ο.π., σ. 18.

⁴⁴² Ο.π., σ. 6.

⁴⁴³ Ο.π., σ. 17.

⁴⁴⁴ Ο.π., σ. 72-73.

⁴⁴⁵ Ο.π., σ. 16.

⁴⁴⁶ Ο.π., σ. 69.

που ήξερε λίγη ανάγνωση και γραφή, δίδασκε στα χωριά τα λίγα κολυβογράμματα».⁴⁴⁷ Αντίστοιχα, η Μεγάλη του Γένους Σχολή, «μόρφωνε τους νέους μέσα στο συντηρητικό και αντιδραστικό πνεύμα, προσπαθώντας να διατηρήσει τις καθυστερημένες αντιλήψεις του Βυζαντίου».⁴⁴⁸ Η πνευματική και πολιτισμική ανάπτυξη του 17^{ου} αιώνα, αποτέλεσμα της οικονομικής και κοινωνικής εξέλιξης και σημαντικός παράγοντας διαμόρφωσης της εθνικής συνείδησης, χαρακτηρίζεται «νεοελληνική αναγέννηση». Αυθεντικός φορέας αυτής της πνευματικής αναγέννησης είναι ο λαός και χαρακτηριστικότερη έκφρασή της τα δημοτικά τραγούδια. Είναι ο λαός που «δημιουργεί το δικό του πολιτισμό», «τη δική του νεοελληνική γλώσσα», «εκφράζει τους πόθους του, τις ιδέες και τους αγώνες του», «την αγάπη για τη ζωή, μα πάνω απ' όλα την αγάπη για τη λευτεριά».⁴⁴⁹ Αντίθετα, στα σχολεία που ιδρύθηκαν στη «σκλαβωμένη Ελλάδα δε μπόρεσε να μπει το δημιουργικό φως της νεότερης επιστήμης», επικρατούσε «καθυστερημένο και αντιδραστικό πνεύμα», «δε δίδασκαν τις φυσικές επιστήμες ή τις έβαζαν σε δευτερότερη σειρά», «δίδασκαν θεολογία, γραμματική και αρχαία ελληνική γλώσσα».⁴⁵⁰ Μεταφέρεται εδώ αυτούσια, η αντίληψη που συναντάμε στα γραπτά του Ζέβγου και του Μπελογιάννη ότι φορέας του νεοελληνικού πολιτισμού είναι ο λαός σε αντίθεση με την αστική τάξη της οποίας η πνευματική δημιουργία είναι εγκλωβισμένη στο σύνδρομο της προγονοπληξίας και του βυζαντινισμού.⁴⁵¹

Αντίθετα, στην *Ιστορία της Ελλάδας*, ο άξονας της αντιπαράθεσης μετατοπίζεται για να προσαρμοστεί με την αντίληψη για τον προοδευτικό ρόλο της αστικής τάξης

⁴⁴⁷ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 10.

⁴⁴⁸ Ό.π., σ. 10.

⁴⁴⁹ Ό.π., σ. 21.

⁴⁵⁰ Ό.π., σ. 21.

⁴⁵¹ «Η αστική τάξη από τα πρώτα της φανερώματα κιόλας δεν παρουσιάζει κανένα σημάδι δημοκρατισμού. Η πνευματική καλλιτεχνική της δημιουργία, το ίδιο δεν περικλείνει δημιουργικά στοιχεία Νεοελληνικού πολιτισμού... Το αντίθετο φαινόμενο παρατηρούμε στη λαϊκή δημιουργία. Στη δράση της λαϊκής μάζας, καθαντό της αγροτιάς, βρίσκουμε ζωντανά φύτρα Νεοελληνικού πολιτισμού» βλ. Γ. Ζεύγος, ό.π., σ. 22. Επίσης, από το έργο του Ν. Μπελογιάννη : «Η στάση των λογίων απέναντι στο λαό, στη γλώσσα του και στη λαϊκή δημιουργία ζημίωσε, βέβαια, σοβαρά την ανέλιξη της νεοελληνικής γλώσσας και τη διαμόρφωση της Νεοελληνικής εθνότητας. Γι' αυτό και αιώνες ολόκληρους, μέχρι το πέσιμο του Βυζαντίου, ενώ σ' όλες τις ευρωπαϊκές χώρες είχε αρχίσει να διαμορφώνεται οριστικά η λογοτεχνία τους, όμως για τη νεοελληνική λογοτεχνία μόνο τις πρώτες μακρινές ρίζες της, το υπέδαφος της, πρέπει ν' αναζητάμε όλη αυτή την περίοδο. Και πάλι ό,τι δημιουργήθηκε το οφείλουμε αποκλειστικά στις λαϊκές μάζες και στη ζωντανή γλώσσα τους. Και δεν ήταν η Ορθοδοξία, αλλά η λαϊκή γλώσσα και η λαϊκή τέχνη η πρωταρχική μαγιά που συντέλεσε στη διαμόρφωση του έθνους μας(...)μόνον η λαϊκή γλώσσα και η λαϊκή τέχνη – ιδίως η ποίηση – αυτά ακριβώς που μίσησαν και περιφρόνησαν οι Βυζαντινοί, στάθηκαν οι κεντρικοί πυρήνες για την κατοπινή μορφοποίηση του ελληνικού έθνους». Ν. Μπελογιάννης, *Οι μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, http://www.scribd.com/full/51917448?access_key=key-1canqzho6rwhs2pku1w5

του 17^{ου} – 18^{ου} αιώνα.⁴⁵² Έτσι, η πνευματική αφύπνιση του 17^{ου} αιώνα, αποτέλεσμα και εδώ των οικονομικών – κοινωνικών εξελίξεων (ανάπτυξη βιοτεχνίας και εμπορίου, διαμόρφωση αστικής τάξης) συνοδεύεται από την οξύτερη αντιπαράθεση «στον τομέα της ιδεολογίας ανάμεσα στους νεωτεριστές – προοδευτικούς στοχαστές και τους συντηρητικούς λόγιους». Αυτή η αντιπαράθεση, «είναι η εκδήλωση, η έκφραση της ταξικής πάλης που διεξαγόταν μέσα στον υπόδουλο ελληνισμό. Η αστική τάξη και η αγροτιά από τη μια μεριά θέλουν να ξαπλωθεί η μόρφωση, να φωτιστεί ο λαός, να νοιώσει τη θλιβερή του κατάσταση και να παλαίψει να την αλλάξει. Όμως από την άλλη μεριά, το Πατριαρχείο, οι Φαναριώτες και οι κοτζαμπάσηδες ... πάλαιβαν για να κρατήσουν το λαό στο σκοτάδι της αμάθειας».⁴⁵³

Όσο αφορά την περίοδο των πρώτων αιώνων μετά την άλωση, η *Ιστορία της Ελλάδας* σε αντίθεση με το πρώτο εγχειρίδιο της ΕΒΟΠ αλλά και με τη μαρξιστική ιστοριογραφία, μεταφέρει και υιοθετεί αυτούσιο το μύθο του κρυφού σχολείου. Όπως αναφέρεται, «τη συγκεκριμένη περίοδο «ο λαός έμεινε εντελώς αγράμματος και καθυστερημένος. Μόνο οι πιο εύποροι μάθαιναν μερικά κολυβογράμματα. Κι αυτά με φόβο μην τους πάρουν μυρουδιά οι καταχτητές». Ακολουθεί αναλυτική αφήγηση για τη δημιουργία και τη λειτουργία αυτών των σχολείων, όπου περιγράφεται με γλαφυρό ύφος, η δίψα των παιδιών των ραγιάδων για μάθηση, οι απαγορεύσεις των κατακτητών, ο ρόλος των κληρικών και η θετική συμβολή των κρυφών σχολείων που «κράτησαν ακοίμητη την ελπίδα στην καρδιά των ραγιάδων για την ανάσταση του γένους».⁴⁵⁴ Το κείμενο συνοδεύεται από το ποίημα «φεγγαράκι μου λαμπρό» και την εικόνα του γνωστού πίνακα του Ν. Γύζη, *Το Κρυφό Σχολειό*. Πιθανόν, το γενικότερο κλίμα της στροφής των σχολικών βιβλίων της υπερορίας προς τον ελληνοκεντρισμό, του αιτήματος για παλλινόστηση και της αγωνιώδους προσπάθειας

⁴⁵² Αξίζει να σημειώσουμε εδώ, ότι την ίδια άποψη για τον κοινωνικό ρόλο της εθνικής αστικής τάξης που αποτελεί την κοινωνική βάση του διαφωτιστικού κινήματος σε κάθε βαλκανικό λαό, συναντάμε στην *Παγκόσμια Ιστορία* της Ακαδημίας της ΕΣΣΔ : «παντού η κοινωνική βάση στο κίνημα αυτό ήταν η εθνική εμποροβιοτεχνική κάστα». Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, ό.π., τόμος V, σ. 331/332.

⁴⁵³ Γ. Ζωίδης, ό.π. σ. 44.

⁴⁵⁴ «Αυτήν ακριβώς την κατάσταση καθρεφτίζει η παράδοση για το κρυφό σχολειό, που έφτασε ως τις μέρες μας. Τα παιδιά των ραγιάδων διψούσαν για μάθηση. Όμως οι καταχτητές, στα πρώτα χρόνια ύστερα από το πάρσιμο της Πόλης, δεν επιτρέπανε να λειτουργούν σχολεία. Γι' αυτό οι γονείς, συνεννοούνταν με κανένα καλόγηρο ή παπά για να μαθαίνει στα παιδιά τους λίγα κολυβογράμματα στα κρυφά. Μόλις νύχτωνε, λοιπόν, κι έβγαινε το φεγγάρι, ένα – ένα τα παιδιά ξεπορτίζανε και τραβούσαν για το “κρυφό σχολειό”, που ήταν συνήθως σε κάποια εκκλησία ή παρεκκλήσι. Η ανάμνηση του “κρυφού σχολείου” διατηρήθηκε στο παρακάτω ποίημα : Φεγγαράκι μου λαμπρό, φέγγε μου να περπατώ, να πηγαίνω στο σχολειό, να μαθαίνω γράμματα, πράγματα, σπουδάγματα... Φυσικά, μια και οι δάσκαλοι αυτών των σχολείων ήταν μισογραμματισμένοι κληρικοί, που ξέραν μόνο τα εκκλησιαστικά βιβλία, ανάλογα ήταν και τα γράμματα που μάθαιναν οι μαθητές (...) Τα κρυφά σχολεία κράτησαν ακοίμητη την ελπίδα στην καρδιά των ραγιάδων για την ανάσταση του γένους». Ό.π. σ. 14 – 16.

των κομμουνιστών της υπερορίας να αποδείξουν ότι «έμειναν Έλληνες» μπορεί, ως ένα βαθμό, να ερμηνεύσει τη συγκυριακή υιοθέτηση του μύθου του κρυφού σχολείου από την κομμουνιστική ιστοριογραφία.⁴⁵⁵

Οι κοινωνικές τάξεις και ο ρόλος τους στην επανάσταση του 1821

Η βασική διαφορά ανάμεσα στις αναλύσεις των δυο εγχειριδίων για την κοινωνική διαστρωμάτωση της προεπαναστατικής περιόδου και το ρόλο των κοινωνικών τάξεων, αφορά την προσέγγιση της αστικής τάξης. Στη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, Κλήρος, Φαναριώτες και τζάκια, αποτελούσαν τα καινούργια φεουδαρχικά στρώματα τα οποία μαζί με τους Τούρκους εκμεταλλεύονταν και καταπίεζαν τη φτωχή αγροτιά.⁴⁵⁶ Οι Φαναριώτες - υπαλληλική αριστοκρατία προσκολλημένη στο Πατριαρχείο που στην πορεία μπήκε στην υπηρεσία της Υψηλής Πύλης – χαρακτηρίζονται ως εχθροί κάθε εθνικοαπελευθερωτικού και προοδευτικού κινήματος.⁴⁵⁷ Στα τέλη του 16^{ου} αιώνα, εκτιμάται ότι διαμορφώθηκε η νέα τσιφλικάδικη τάξη, από όσους «πρόσφεραν υπηρεσίες στους Τούρκους» και τους επιτρεπόταν έτσι «ν' αρπάζουν τη γη απ' τους φτωχούς ραγιάδες».⁴⁵⁸ Η ανάπτυξη του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιοτεχνίας, δεν φαίνεται να συνοδεύεται πουθενά στη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία* από την εμφάνιση αστικής τάξης. Αντίθετα, εκτεταμένες αναφορές γίνονται στους αγρότες που αποτελούν τη «μεγάλη μάζα του ελληνικού λαού» και ζουν σε καθεστώς πολιτικής καταπίεσης, φτώχειας, εξαθλίωσης και αγραμματοσύνης.⁴⁵⁹ Σταδιακά, η δυνατότητα μετακίνησής τους από το ένα τσιφλίκι στο άλλο, καταργείται και η κοινωνική τους θέση επιδεινώνεται. Η συγκεκριμένη ταξική κοινωνική ανάλυση καθορίζει και το ρόλο των κοινωνικών τάξεων στην επανάσταση του '21. Στην ενότητα «Ποιοι δεν ήθελαν και ποιοι ήθελαν την επανάσταση»,⁴⁶⁰ οι Φαναριώτες, το Πατριαρχείο, οι κοτζαμπάσηδες και οι εμποροκαρaboκυραίοι, αποτελούν ένα κοινωνικό μπλοκ δυνάμεων αντίθετων με κάθε

⁴⁵⁵ Η *Παγκόσμια Ιστορία* της Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ, αναφέρει σχετικά για την ίδια περίοδο, ότι, «ο [έλληνας] πατριάρχης και οι επίσκοποι που τους είχαν παραχωρήσει μερικά προσωπικά προνόμια, είχαν το δικαίωμα να ελέγχουν τα σχολεία και τα βιβλία των ορθόδοξων λαοτήτων». Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, ό.π., τόμος III, Γ2, σ. 1139. Επίσης, «στα μοναστήρια λειτουργούσαν κάποτε κάποτε και σχολεία όπου οι μοναχοί μάθαιναν στα παιδιά γράμματα και εκκλησιαστική λειτουργική». Ό.π., τόμος IV, Δ2, σ. 648.

⁴⁵⁶ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 15.

⁴⁵⁷ Ό.π., σ. 15.

⁴⁵⁸ Ό.π., σ. 15.

⁴⁵⁹ Ό.π., σ. 15.

⁴⁶⁰ Ό.π., σ. 43.

επαναστατικό κίνημα. Μόνο οι κοτζαμπάσηδες όταν κηρύχθηκε η επανάσταση «παρασύρθηκαν κι αυτοί από τη λαϊκή δύναμη» και «προσπαθούσαν να πάρουν στα χέρια τους την εξουσία και να μούνε αυτοί στη θέση των Τούρκων».⁴⁶¹ Από την άλλη πλευρά, η περιγραφή του μπλοκ των δυνάμεων που ήθελε την επανάσταση, θυμίζει έντονα τα λαϊκά μέτωπα του μεσοπολέμου και βεβαίως το ΕΑΜ : «Κείνοι που ήθελαν την επανάσταση ήταν : Η αγροτιά που είχε δημιουργήσει την κλεφτουριά. Οι ναύτες που έδερναν τις θάλασσες κι έφερναν τα πλούτη στους караβοκυραίους. Οι βιοτέχνες, οι εργάτες, οι μικρέμποροι κι οι μικροκαραβοκύρηδες που αποτελούσαν την πιο προοδευτική μερίδα του λαού. Μ' ένα λόγο την επανάσταση την ήθελε όλο το εργαζόμενο και καταπιεζόμενο έθνος».⁴⁶² Βεβαίως, το εγχειρίδιο δεν πρωτοτυπεί, η εμφάνιση του μετώπου των «εθνικών δημοκρατικών δυνάμεων» με πρωτοπόρα την αγροτιά έχει ήδη περιγραφεί στο έργο του Ζεύγου,⁴⁶³ όπως επίσης και η εχθρική στάση του Πατριαρχείου,⁴⁶⁴ των Φαναριωτών,⁴⁶⁵ των κοτζαμπάσηδων⁴⁶⁶ αλλά και του εμποροτραπεζιτικού κεφαλαίου.⁴⁶⁷

Στην *Ιστορία της Ελλάδας*, η αγροτιά και οι κοτζαμπάσηδες αποτελούν «τις δυο βασικές τάξεις του υπόδουλου ελληνισμού».⁴⁶⁸ Οι κοτζαμπάσηδες, περιγράφονται ως θανάσιμος εχθρός κάθε απελευθερωτικής προσπάθειας, τάξη βαθύτατα αντιδραστική, που «τα άνομα συμφέροντά της ήταν στενά δεμένα με τα συμφέροντα των κατακτητών».⁴⁶⁹ Αντίστοιχα, οι Φαναριώτες ήταν «τυφλά όργανα των Τούρκων και άσπονδοι αντίπαλοι του απελευθερωτικού αγώνα του ελληνικού λαού και του αγώνα των άλλων βαλκανικών λαών».⁴⁷⁰ Στα στηρίγματα του κατακτητή συμπεριλαμβάνονται το Πατριαρχείο και ο ανώτερος κλήρος, ενώ ο κατώτερος

⁴⁶¹ Ό.π., σ. 43-44.

⁴⁶² Ό.π., σ. 43-44.

⁴⁶³ «Η αγροτιά με πρωτόπορο τμήμα την κλεφτουριά, αποτελούν τη βασική κινητήρια δύναμη της επανάστασης. Η αγροτιά και οι άλλες δημοκρατικές ομάδες του Έθνους, οι ναύτες πριν απ' όλα, οι μικρέμποροι, οι γυρολόγοι, οι χειροτέχνες, οι μικροδιανοούμενοι κάθε λογής, εμποροϋπάλληλοι, δάσκαλοι, κατώτερος κλήρος, οι σπουδαστές, αποτελούσαν τη δραστήρια επαναστατική δύναμη. Αυτή η εθνική δημοκρατική δύναμη νίκησε την αντίδραση και συντηρητικότητα των ανώτερων τάξεων, παρέσυρε κι αυτές στον αγώνα». Γ. Ζεύγος, ό.π., σ. 35.

⁴⁶⁴ [Ο πατριάρχης] «το 1821 αφορίζει την επανάσταση μόλις ξέσπασε, εχθρός σε κάθε απελευθερωτική κίνηση, απελευθερωτική ιδεολογία». Ό.π., σ. 34.

⁴⁶⁵ Οι Φαναριώτες επιδίωκαν «Να μεταρρυθμιστεί η Τουρκία σε μικρές ηγεμονίες σαν τις Παραδουνάβιες για να τις διοικούν αυτοί» Ό.π., σ. 34.

⁴⁶⁶ Οι κοτζαμπάσηδες «φιλοδοξούσαν να πάρουν τα χτήματα και τη θέση των Τούρκων. Μα κι ο κίνυνος είναι μεγάλος και η δράση της κλεφτουριάς τους τρομάζει». Ό.π., σ. 34.

⁴⁶⁷ «το Εμποροτραπεζιτικό κεφάλαιο του εξωτερικού επηρεασμένο και από την αντίδραση της Ιερής Συμμαχίας και από τη συντηρητική Αγγλία διστάζει και ακολουθεί πολιτική αντίθετη σε κάθε επαναστατική δράση». Ό.π., σ. 35.

⁴⁶⁸ Γ. Ζωίδης, ό.π. σ. 12.

⁴⁶⁹ Ό.π., σ. 11.

⁴⁷⁰ Ό.π., σ. 10.

κλήρος «που ζούσε από κοντά το σκληρό μόχθο και τα βάσανα των ραγιάδων, στη μεγάλη του πλειοψηφία, συμμερίστηκε τα δεινά της σκλαβιάς και πάλεψε για λευτεριά».⁴⁷¹

Η ανάπτυξη του εμπορίου, της ναυτιλίας και της βιοτεχνίας και η μετατροπή του αγρότη σε κολίγο, αποτελούν σημαντικές οικονομικές εξελίξεις που οδηγούν στην επαναστατική διαδικασία : «Μπροστά σ' αυτή την αφόρητη κατάσταση, οι αγρότες, οι έμποροι, οι βιοτέχνες, αντιμετωπίζοντας την ωμή βία και την απάνθρωπη εκμετάλλευση του τουρκικού φεουδαρχισμού δεν βλέπουν άλλη διέξοδο από την πάλη, τον ένοπλο αγώνα για να σπάσουν τα δεσμά της σκλαβιάς. Έτσι λοιπόν, όλη η εσωτερική πορεία και ανάπτυξη έβαλε επιτακτικά το ζήτημα της απαλλαγής των Ελλήνων από τον τουρκικό ζυγό, της δημιουργίας ενιαίας εθνικής αγοράς και ελεύθερου εθνικού κράτους. Επικεφαλής αυτού του κινήματος τέθηκε η ελληνική αστική τάξη».⁴⁷² Εδώ συμπυκνώνεται και η θεμελιώδης διαφορά του ιστορικού σχήματος που ακολουθεί το δεύτερο εγχειρίδιο της *Ιστορίας της Ελλάδας* σε σχέση με το εγχειρίδιο του 1951. Κινητήριες δυνάμεις της επανάστασης είναι η αστική τάξη⁴⁷³ και η αγροτιά. Η αστική τάξη μάλιστα διακρίνεται σε δυο «μερίδες» : Τη μερίδα της αστικής τάξης «που συνδεόταν άμεσα με την οικονομία της Ελλάδας»,⁴⁷⁴ δηλαδή τους έμπορους που συνδέονται με την εσωτερική αγορά και τους «βιοτέχνες της Ελλάδας».⁴⁷⁵ Αυτή η πτέρυγα χαρακτηρίζεται προοδευτική αλλά οικονομικά και πολιτικά αδύναμη. Και τη μερίδα της αστικής τάξης που «δεν συνδεόταν στενά με την ελληνική αγορά»⁴⁷⁶ όπως οι εμποροκαρραβοκυραίοι και οι έμποροι των ελληνικών παροικιών που ήθελαν ελεύθερο κράτος για να απαλλαγούν από φεουδαρχία και να αντιμετωπίσουν τον οικονομικό ανταγωνισμό των Άγγλων αλλά δεν ήταν διατεθειμένοι να διακινδυνεύσουν τις περιουσίες τους και τη θέση τους σε περίπτωση αποτυχίας της επανάστασης. Αυτή τη πτέρυγα χαρακτηρίζεται συντηρητική, αφού «ταλαντεύεται στις αρχές και στη διάρκεια της επανάστασης και πολλές φορές συμβιβάστηκε με τους κοτζαμπάσηδες κι ήρθε σε αντίθεση και σύγκρουση με τις λαϊκές μάζες».⁴⁷⁷

⁴⁷¹ Ο.π., σ. 10.

⁴⁷² Ο.π., σ. 100-101.

⁴⁷³ Αντίστοιχα, ο Κορδάτος υποστηρίζει ότι «στον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα πρωτοστάτησεν η νέα τάξη, η αστική». Γιάνης Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, 20ος αιώνας, Αθήνα 1957, τ. Β, σ. 7.

⁴⁷⁴ Γ. Ζωίδης, ό.π. σ. 102.

⁴⁷⁵ Ο.π., σ. 102.

⁴⁷⁶ Ο.π., σ. 102.

⁴⁷⁷ Ο.π., σ. 102.

Οι κλέφτες και οι αρματολοί ως προγονικές φιγούρες των ανταρτών

«αντάρτης, κλέφτης, παλικάρι, πάντα είν' ο ίδιος ο λαός»
αντάρτικο τραγούδι

Η οικειοποίηση των κλεφτών και της δράσης τους⁴⁷⁸ ως αγωνιστικό πρότυπο προδρομικό του αντάρτικου κινήματος, λειτούργησε με ένταση και επιτυχία - πριν ακόμα αναπτυχθεί το κίνημα της αντίστασης - σε όλη τη δεκαετία του '40 και δημιούργησε τη δική της ιστορία που δεν μπορεί να αγνοηθεί από τη σύγχρονη ιστοριογραφία.⁴⁷⁹ Οι ανακοινώσεις του ΚΚΕ και του ΕΑΜ, οι ομιλίες των πρωταγωνιστών της αντίστασης, ακόμα και η εικονογράφηση του σχολείου όπου συνεδρίαζε το Μάη του 1944 το Εθνικό Συμβούλιο στις Κορυσχάδες με μορφές αγωνιστών του '21, δημιούργησαν μια ιστορική δυναμική καθώς οι αντάρτες είχαν τη βεβαιότητα ότι αποτελούσαν ιστορική συνέχεια του κινήματος της κλεφτουριάς και δρούσαν έχοντας επίγνωση αυτής της ιστορικής ευθύνης.⁴⁸⁰ Σε αυτό το πλαίσιο, της ιστορικής ανατροφοδότησης, είναι εύλογο ότι για τα σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας, οι κλέφτες αποτελούν τα ιδανικά πρότυπα, τις προδρομικές μορφές των

⁴⁷⁸ «Η οικειοποίηση του 1821 από την Αριστερά πραγματοποιήθηκε με μεγάλη ένταση και αποτυπώνεται στη χρήση κάποιων εκ των πρωταγωνιστών του, όπως ο Κολοκοτρώνης και ο Μακρυγιάννης, ως συμβόλων, ως προγονικών νομομοποιητικών αναφορών σε σύγχρονα πολιτικά ζητήματα». Παναγιωτίδης Σταύρος, *Η διαμεσολαβημένη πρόσληψη του 1821 στη σύγκρουση Κορδάτου – Ζεύγου, μια περίπτωση ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας*, μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, Σεπτέμβριος 2008, σ. 77-78.

⁴⁷⁹ «Η Αριστερά διακατέχεται από μια σταθερή τάση αναζήτησης αγωνιστικών προτύπων στο παρελθόν πρόσφατο ή απώτερο – αναζήτηση επαναστατών προγόνων : ένας δεύτερος ιστορικισμός, εκείνος του κοινωνικού ζητήματος δίπλα στον πρώτο ιστορικισμό του εθνικού ζητήματος». Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Η αριστερή ιστοριογραφία για την Ελληνική Επανάσταση», στο, Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης – Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2004, τ. Α', σ. 567.

⁴⁸⁰ Για παράδειγμα, στην εισήγηση του Γιώργη Σιάντου στο Εθνικό Συμβούλιο είναι χαρακτηριστική η ιστορική προβολή των δεδομένων της δεκαετίας του '40 στο επαναστατικό παρελθόν του 1821 και οι συνακόλουθοι ιστορικοί παραλληλισμοί αλλά και αναχρονισμοί : «Το ίδιο σχεδόν φαινόμενο παρατηρήθηκε το 1821. Ο λαός ξεσηκώθηκε και ζητούσε τη λευτεριά του, τη γη του και να δει καλύτερες μέρες. Μα η αντίδραση που τα συμφέροντά της ήταν δεμένα με το Σουλτάνο, πήγε με τον ξένο καταχτητή. Μόλις όμως είδαν ότι πετύχαινε η επανάσταση, οι αντιδραστικοί προνομιούχοι της εποχής εκείνης καμώθηκαν πως πάνε μαζί της με σκοπό αντικειμενικό να επιβάλουν την ηγεμονία τους στο κράτος που δημιουργούνταν. Και το πέτυχαν. Το πέτυχαν γιατί η Φιλική Εταιρία, ο οργανωτής και καθοδηγητής της Επανάστασης του 1821, δεν ήταν τόσο δυνατή για να επιβάλλει τη λαϊκή κυριαρχία». *Εθνικό Συμβούλιο, Περιληπτικά Πρακτικά εργασιών της πρώτης συνόδου*, Έκδοση Κοινότητας Κορυσχάδων Ευρυτανίας, Κορυσχάδες, 1992, σ. 117 – 118.

ανταρτών.⁴⁸¹ Οι αγρότες αποτελούσαν την κοινωνική βάση της κλεφτουριάς και η καταπίεσή τους από τους Τούρκους την απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία του κλέφτικου κινήματος.⁴⁸² Οι κλέφτες είναι οι «αντάρτες ενάντια στην τουρκική εξουσία», οι «σταυραετοί της λευτεριάς» που «πολεμούν με πάθος τους καταχτητές και τους κοτζαμπάσηδες».⁴⁸³ Η συμπεριφορά τους διέπεται από τον ίδιο ηθικό κώδικα που όφειλαν να ακολουθούν και οι αντάρτες είτε απέναντι στους ανθρώπους του λαού⁴⁸⁴ είτε απέναντι στην εξουσία.⁴⁸⁵

Επιπλέον, η περιγραφή της σχέσης των αγροτών με τους κλέφτες, δημιουργεί και τους αντίστοιχους παραλληλισμούς για τη σχέση των ανταρτών με το αγροτικό στοιχείο, τα χωριά και τις κοινότητες. Πρόκειται για μια συνεχή σχέση αλληλοτροφοδότησης και ανανέωσης όπου η κλεφτουριά αποτελεί το οπλισμένο χέρι, τον προστάτη και εκδικητή της καταπιεσμένης αγροτιάς και οι αγρότες την επιμελητεία, τις εφεδρείες και την κοινωνική βάση στρατολόγησης του κλέφτικου κινήματος : «Μπροστά σ' αυτήν την καταπίεση ο λαός αντιστεκόταν. Οι αγρότες που είχαν γερή και αδάμαστη ψυχή βγαίνουν στο βουνό κι αποτελούσαν αντάρτικες ομάδες (...) πολεμούσαν τους τούρκους εκμεταλλευτές και τους κοτζαμπάσηδες (...) προστάτευαν την αγροτιά (...) οι κλέφτες ήταν το μαχητικό τμήμα της αγροτιάς, οι εκδικητές κι οι υπερασπιστές της. Οι αγρότες πύκνωναν διαρκώς τις γραμμές της κλεφτουργιάς, τους εφοδίαζαν με μπαρουτόβολα και τρόφιμα, τους εξασφάλιζαν άσυλο το χειμώνα»,⁴⁸⁶ «όταν οι εχθροί ήταν πολλοί και οι κλέφτες βρίσκονταν σε δύσκολη θέση, οι γεωργοί παρατούσαν τα ζευγάρια κι έτρεχαν να τους βοηθήσουν».⁴⁸⁷

Αντίθετα, επισημαίνεται η επαμφοτερίζουσα στάση και αντιμετωπίζονται με κριτική διάθεση και από τα δυο εγχειρίδια οι αρματολοί, οι οποίοι είναι «καπεταναίοι που συνθηκολογούσαν με τους Τούρκους κι ανελάμβαναν τη φύλαξη της τάξης σε ορισμένες περιοχές».⁴⁸⁸ Παρ' ότι «βγήκαν απ' το αγροτικό κίνημα της κλεφτουργιάς»,

⁴⁸¹ Εδώ αντανakλάται περισσότερο το έργο του Γ. Βαλτινού «Μορφές του '21» όπου οι οπλαρχηγοί παρουσιάζονται ως η πρωτοπορία της επανάστασης. Για τις διαφορές Βαλτινού – Ζεύγου, βλ. Παναγιώτης Στάθης, «Αριστερές αναγνώσεις του Εικοσιένα», *Η Αυγή*, 27/03/2011.

⁴⁸² «Μπροστά σ' αυτή τη φοβερή κατάσταση, τα καλύτερα παιδιά της αγροτιάς, τα πιο ψυχωμένα για να γλιτώσουν από το γιαταγάκι του τούρκου παρατούν τα χωριά τους και καταφεύγουν στα βουνά». Γ. Ζωίδης, ό.π. σ. 26.

⁴⁸³ Ό.π., σ. 26 – 27.

⁴⁸⁴ «αγαπούσαν το λαό, σέβονταν τις γυναίκες, δεν πείραζαν το βίος της φτωχολογιάς. Παίρναν μονάχα απ' τους αγάδες και τους κοτζαμπάσηδες». Ό.π., σ. 27.

⁴⁸⁵ «Όταν πιάνονταν οι κλέφτες προτιμούσαν να υποφέρουν κάθε λογής βασανιστήρια παρά να προσκυνήσουν τον εχθρό». Ό.π., σ. 27.

⁴⁸⁶ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 16.

⁴⁸⁷ Γ. Ζωίδης, ό.π. σ.27.

⁴⁸⁸ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 15.

χαρακτηρίζονται ως «εχθροί του αγροτικού κινήματος»,⁴⁸⁹ «τυφλά όργανα του κατακτητή»,⁴⁹⁰ που χρησιμοποιήθηκαν από τους Τούρκους «όταν δυνάμωσε το απελευθερωτικό κίνημα της κλεφτουριάς» για την κατάπνιξη ή έστω τον περιορισμό του. Οι αρματολοί ξαναγίνονται κλέφτες είτε γιατί «συχνά έρχονταν σε σύγκρουση με τους Τούρκους»⁴⁹¹ είτε γιατί η αποτυχία τους να καταπνίξουν το κλέφτικο κίνημα τους οδηγεί σε μεταμέλεια⁴⁹² με αποτέλεσμα την αποσύνθεση του αρματολισμού.

Ο Ρήγας Φεραίος, η Φιλική Εταιρία και η πάλη για την ηγεμονία

Η ταξική και πολιτική τοποθέτηση του Ρήγα Φεραίου και της Φιλικής Εταιρίας στα δυο εγχειρίδια είναι αντίστοιχες με τις εκτιμήσεις που αφορούν την αστική τάξη και το ρόλο της. Έτσι, στη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, ο Ρήγας Φεραίος, δεν προσδιορίζεται ταξικά παρά μόνο ιδεολογικά με βάση την επιρροή που είχε στις ιδέες και το έργο του η Γαλλική Επανάσταση,⁴⁹³ ενώ οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρίας «ήταν από τα λαϊκά μικροαστικά στρώματα».⁴⁹⁴ Η συντηρητική, «δεξιά» στροφή της Φιλικής Εταιρίας, ιδιαίτερα μετά το θάνατο του Σκουφά,⁴⁹⁵ αποδίδεται στην έλλειψη «ξεκαθαρισμένου λαϊκού προγράμματος». Εδώ η καταγραφή του ιστορικού γεγονότος και η ερμηνεία του δίνουν τη θέση τους στην πολιτική εκτίμηση και μάλιστα εκ των υστέρων : η σχολική ιστορία δεν αφηγείται αυτό που έγινε ούτε ερμηνεύει τις αιτίες των γεγονότων, αλλά υποδεικνύει αυτό που «έπρεπε» να γίνει.⁴⁹⁶

⁴⁸⁹ Ο.π., σ. 15.

⁴⁹⁰ Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 29.

⁴⁹¹ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 15.

⁴⁹² «Όταν δυνάμωσε η κλεφτουριά και κατάφερε απανωτά τα χτυπήματά της ενάντια στους Τούρκους και τους τουρκολάτρες, τότε έγιναν σοβαρές αλλαγές στα σώματα των αρματολών. Οι αρματολοί πάσχισαν στην αρχή να πνίξουν το κίνημα της κλεφτουριάς. Όμως αυτό στάθηκε αδύνατο, γιατί η κλεφτουριά είχε ρίζες βαθιά μέσα στη λαϊκή ψυχή. Τότε, άρχισαν να συνέρχονται. Να παρατούν τους τούρκους, να στασιάζουν και να περνούν στο πλευρό της κλεφτουριάς». Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 29.

⁴⁹³ «Η Γαλλική Επανάσταση, που ξέσπασε τότε, επηρέασε πολύ την ψυχή του Ρήγα. Ένωσε κατάβαθα τα κηρύγματά της». ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 34.

⁴⁹⁴ Ο.π., σ. 36.

⁴⁹⁵ «Μετά το θάνατο του Σκουφά, επικρατούν μέσα στην Εταιρία τα συντηρητικά, τα δεξιά στοιχεία. Αυτοί υποτιμούσαν τις λαϊκές δυνάμεις της Φιλικής. Αρχισαν να ζητούνε πρόσωπα ανάμεσα στους τρανούς του γένους, για να τους δόσουνε την αρχηγία». Ο.π., σ. 40.

⁴⁹⁶ «Ο αγώνας ήταν πάνω απ' όλα εθνικός. Ο εχθρός ήταν ένας για όλο το έθνος. Γι' αυτό έπρεπε να γίνουν δεκτοί όλοι οι τίμιοι και τολμηροί πατριώτες απ' όλα τα στρώματα, να γίνει δεκτή κάθε εθνική δύναμη. Κι αυτή η σκέψη επικράτησε. Κι ήταν μια σκέψη σωστή. Μα έπρεπε πάνω απ' όλα να κρατηθεί η Φιλική Εταιρία στη λαϊκή βάση της. Έπρεπε να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στα λαϊκά στοιχεία που ήταν μέσα στην Εταιρία, στη λαϊκή παράταξη. Κι ακόμα έπρεπε να χαρακτηί ξεκαθαρισμένο λαϊκό πρόγραμμα. Να μπει σαν πρόγραμμα το μοίρασμα της γης των μπέδων και των πασάδων. Τη γη αυτή ο λαός θα την ελευθέρωνε με τον αγώνα και το αίμα του. Οι ραγιάδες της ελληνικής γης έπρεπε να ελευθερωθούν μαζί με τη γη τους, που οι ίδιοι θα ελευθέρωναν». Ο.π., σ. 40.

Στην *Ιστορία της Ελλάδας* έχουμε μια εκτεταμένη πολυσέλιδη αναφορά στο Ρήγα Φεραίο, τη ζωή του, τις ιδέες του, το έργο του και τη δράση του.⁴⁹⁷ Γίνεται αναλυτική αναφορά στην επίδραση της γαλλικής επανάστασης στους Έλληνες αστούς⁴⁹⁸ και αναφέρεται ότι «από τα μεγάλα αστικοδημοκρατικά ιδανικά φλογίζεται και ο μεγάλος επαναστάτης δημοκράτης Ρήγας Βελεστινλής»,⁴⁹⁹ ο οποίος ήταν «έμπορος και λόγιος».⁵⁰⁰ Ο Ρήγας και οι συνεργάτες του, χαρακτηρίζονται «εκπρόσωποι της αστικής τάξης».⁵⁰¹ Εκπρόσωποι «της ανερχόμενης αστικής τάξης» χαρακτηρίζονται και οι ιδρυτές της Φιλικής Εταιρίας η οποία ήταν «μαζική πολιτική επαναστατική οργάνωση» με «πλατιά λαϊκή βάση».⁵⁰² Η διαπάλη για την ηγεμονία μέσα στη Φιλική Εταιρία «καθρεφτίζει την πάλη που διεξαγόταν ανάμεσα στην προοδευτική και τη συντηρητική μερίδα της αστικής τάξης».⁵⁰³ Σε αυτή τη διαπάλη «αναμίχθηκαν οι Άγγλοι με τους πράκτορές τους Α. Μαυροκορδάτο και μητροπολίτη Ιγνάτιο».⁵⁰⁴ Ο Μαυροκορδάτος χαρακτηρίζεται ως «η πιο μαύρη, η πιο σκοτεινή μορφή της επανάστασης», «εκπρόσωπος της συντηρητικής μερίδας της αστικής τάξης» και «τυφλό όργανο των Άγγλων».⁵⁰⁵ Στις γραμμές της Φιλικής Εταιρίας διαμορφώνονται τρεις τάσεις : η ριζοσπαστική – δημοκρατική (Σκουφάς, Παπαφλέσσας, Κολοκοτρώνης, Νικηταράς), η συντηρητική (Μαυροκορδάτος, Νέγρης, Κουντουριώτης) και η αντιδραστική (μεγαλοκοτζαμπάσηδες, μητροπολίτες).⁵⁰⁶ Η αναφορά στην πρώτη εθνοσυνέλευση της Επιδάουρου, συνοδεύεται από εισαγωγικά που δηλώνουν την αμφισβήτηση στη λαϊκή απήχηση και την πολιτική της νομιμοποίηση ενώ οι εκλογές που προηγήθηκαν χαρακτηρίζονται «ψευτοεκλογές» που οργάνωσαν οι κοτζαμπάσηδες και οι караβοκυραίοι.⁵⁰⁷ Σε αυτή την εθνοσυνέλευση κυριαρχούν οι κοτζαμπάσηδες και οι μεγαλοκαρaboκυραίοι που παραμερίζουν τη Φιλική Εταιρία και καταργούν ακόμα και τα σύμβολά της. Η ηγεμονία των κοτζαμπάσηδων και της συντηρητικής πτέρυγας, οδηγεί σε αποσύνθεση τους οπλαρχηγούς και σε αποτυχίες και ήττες την επανάσταση. Η αντιπολίτευση που συγκροτείται από τον Κολοκοτρώνη, τον Υψηλάντη και άλλους

⁴⁹⁷ Γ. Ζωίδης, *ό.π.* σ. 74-83.

⁴⁹⁸ *Ο.π.*, σ. 75.

⁴⁹⁹ *Ο.π.*, σ. 76.

⁵⁰⁰ *Ο.π.*, σ. 75.

⁵⁰¹ *Ο.π.*, σ. 108.

⁵⁰² *Ο.π.*, σ. 110.

⁵⁰³ *Ο.π.*, σ. 113.

⁵⁰⁴ *Ο.π.*, σ. 113.

⁵⁰⁵ *Ο.π.*, σ. 141.

⁵⁰⁶ *Ο.π.*, σ. 114.

⁵⁰⁷ *Ο.π.*, σ. 145.

φιλικούς ζητά τη σύγκληση νέας εθνοσυνέλευσης. Παρά τη λαϊκή υποστήριξη δεν καταφέρνουν να εκλέξουν την πλειοψηφία των βουλευτών λόγω του εκλογικού συστήματος έμμεσης εκλογής που είχαν επιβάλλει οι κοτζαμπάσηδες.⁵⁰⁸ Ως κορυφαία μορφή της δημοκρατικής παράταξης εμφανίζεται ο Κολοκοτρώνης,⁵⁰⁹ ο οποίος όμως «με την αναποφασιστικότητα του, τις ταλαντεύσεις του, τους συμβιβασμούς του με ορισμένους κοτζαμπάσηδες»⁵¹⁰ χρεώνεται την ευθύνη της πολιτικής και στρατιωτικής ήττας του συνασπισμού των δημοκρατικών και της επικράτησης των κοτζαμπάσηδων και μεγαλοκαρaboκυραίων. Η αντιπαράθεση των δυο πλευρών συνεχίζεται αμείωτη μέχρι το τέλος της επανάστασης με τους κοτζαμπάσηδες να υπονομεύουν την επανάσταση και τους οπλαρχηγούς να τη διασώζουν στις κρίσιμες στιγμές.

Διαχρονικοί φίλοι και προαιώνιοι εχθροί

Η προσέγγιση των Μεγάλων Δυνάμεων από τα δυο σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας, επιβεβαιώνει την άποψη ότι «το παρόν επιβάλλει στο παρελθόν τα προβλήματά του, παραμερίζοντας, με συγκινητική αδιαφορία, τα πραγματικά περιστατικά».⁵¹¹ Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι συγγραφείς των εγχειριδίων παραμέρισαν όχι μόνο τα πραγματικά περιστατικά, αλλά και τις έως τότε ιστοριογραφικές προσεγγίσεις τους από την ελληνική μαρξιστική ιστοριογραφία. Ο ανταγωνισμός των μεγάλων δυνάμεων της εποχής, οι επεκτατικές τάσεις και ο αντιδραστικός χαρακτήρας της τσαρικής Ρωσίας, είτε αγνοούνται είτε προσεγγίζονται κάτω από την οπτική γωνία μιας σχεδόν μεταφυσικής διαχρονικής φιλίας. Το αποτέλεσμα είναι ότι, σε πείσμα των ιστορικών δεδομένων, του ιστορικού, κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου του 18ου και 19ου αιώνα, η Ρωσία εμφανίζεται στα εγχειρίδια ως διαχρονικός φίλος, προστάτης και υπερασπιστής των Ελλήνων και όλων των Βαλκανικών λαών. Είναι η Ρωσία «η μόνη χώρα που βοήθησε την ελληνική επανάσταση»,⁵¹² η δύναμη που «από την αρχή ακόμα της επανάστασης

⁵⁰⁸ «Η προεκλογική πάλη είναι σκληρή. Οι κοτζαμπάσηδες προσπαθούν με κάθε θυσία να μη φτάσουν στην εθνοσυνέλευση αντιπρόσωποι του λαού. Γι' αυτό το Εκτελεστικό (=η κυβέρνηση) των κοτζαμπάσηδων ψήφισε στις 9 Νοέμβρη νόμο, οι εκλογές να είναι έμμεσες (...) Έτσι, ενώ ο λαός ψήφισε τον Κολοκοτρώνη, Υψηλάντη κλπ. δηλαδή την προοδευτική, δημοκρατική παράταξη, στην εθνοσυνέλευση την πλειοψηφία την παίρνουν πάλι οι κοτζαμπάσηδες». Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 163.

⁵⁰⁹ Αντίστοιχα, στη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, αναφέρεται ότι «ο σ. Ζαχαριάδης θεωρεί τον Κολοκοτρώνη σαν υπόδειγμα εθνικού αγωνιστή». ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 54.

⁵¹⁰ Γ. Ζωΐδης, ό.π. σ. 166.

⁵¹¹ Φ. Ηλιού, ό.π., σ. 3.

⁵¹² ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 82.

ήθελε να επέμβει ενάντια στους Τούρκους»,⁵¹³ «που ευνοούσε την επανάσταση και ήθελε την απελευθέρωση της Ελλάδας και των άλλων βαλκανικών χωρών», αλλά «δεν τολμούσε να βοηθήσει φανερά γιατί αντιστέκονταν σ' αυτό οι άλλες ευρωπαϊκές χώρες και ιδιαίτερα η Αγγλία και η Αυστρία».⁵¹⁴

Σε αντιδιαστολή με τη Ρωσία, «η αγγλική πολιτική στην αρχή έδειξε καθαρά εχθρική στάση» και παρ' ότι «ο Κάνινγκ άλλαξε πολιτική στα 1825», μόνο «φαινομενικά έκανε πως υποστηρίζει τους Έλληνες», ενώ την ίδια στιγμή «έστειλε πράκτορες στην Ελλάδα».⁵¹⁵

Στο δεύτερο εγχειρίδιο γίνεται μια διακριτική προσπάθεια να ερμηνευτούν οι σχέσεις Ρωσίας και βαλκανικών λαών στο πλαίσιο του ανταγωνισμού των μεγάλων δυνάμεων και του ρωσικού επεκτατισμού. Έτσι, «η ανάγκη της Ρωσίας να βγει στο Νότο την έφερε σε αντίθεση με τους Τούρκους» και γι' αυτό το λόγο «έχουμε συνταίριασμα των συμφερόντων της Ρωσίας με τα συμφέροντα των υπόδουλων λαών της Βαλκανικής».⁵¹⁶ Αλλά και πάλι, όταν η Ρωσία καταδικάζει την ελληνική επανάσταση ή εγκαταλείπει τους επαναστατημένους Έλληνες, η ευθύνη δεν είναι δική της – ή τουλάχιστον δεν είναι μόνο δική της. Έτσι, τα ορλωφικά απέτυχαν γιατί «οι προύχοντες του Μοριά δεν κράτησαν το λόγο τους»⁵¹⁷ και επιπλέον «πολλοί προύχοντες και κυρίως οι Μαυρομιχαλαίοι ήρθαν σε διάσταση με τον Αλέξιο Ορλώφ»⁵¹⁸ ενώ η αλλαγή των σχεδίων Αικατερίνης που απέσυρε τη ρωσική υποστήριξη από την εξέγερση του 1770, αντισταθμίζεται από «τις ραδιουργίες και γενικά την αγγλική αντίδραση στα ρωσικά σχέδια».⁵¹⁹

Με το ξέσπασμα της επανάστασης του 1821, «ο λαός φωνάζοντας Μοσκοβιά Μοσκοβιά ξεχύνεται επάνω στον εχθρό»,⁵²⁰ ενώ όταν ο Καποδίστριας επισκέφεται τις πρωτεύουσες των τριών μεγάλων δυνάμεων, η επίσκεψη στη Γαλλία «δεν έχει κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα», ο βασιλιάς της Αγγλίας τον δέχεται «με μεγάλη ψυχρότητα» αλλά «η ρωσική κυβέρνηση τον δέχτηκε με μεγάλη ευμένεια».⁵²¹

⁵¹³ Ο.π., σ. 82.

⁵¹⁴ Ο.π., σ. 46.

⁵¹⁵ Ο.π., σ. 81.

⁵¹⁶ Γ. Ζωίδης, ό.π. σ.37.

⁵¹⁷ Ο.π., σ. 47.

⁵¹⁸ Ο.π., σ. 48.

⁵¹⁹ Ο.π., σ. 52.

⁵²⁰ Ο.π., σ. 125.

⁵²¹ Ο.π., σ. 204 – 205.

Η κήρυξη της ανεξαρτησίας της Ελλάδας οφείλεται κατά ένα μεγάλο μέρος στη «δραστήρια διπλωματική και στο τέλος ένοπλη βοήθεια της Ρωσίας».⁵²² Ο ρωσοτουρκικός πόλεμος του 1829 αποτελεί και για τα δυο εγχειρίδια το σημείο κλειδί: «Μόλις ο Ντίμπιτς κατέλαβε την Ανδριανούπολη, απαίτησε από την Τουρκία να δεχτεί το Πρωτόκολλο της 22 Μάρτη του 1829».⁵²³ Ιδιαίτερα στη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, παρατίθεται ολόκληρο το απόσπασμα από το κείμενο του Ένγκελς που αφορά το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1829 και αποδίδει την ανεξαρτησία της Ελλάδας στις ρωσικές ένοπλες επεμβάσεις.⁵²⁴ Αυτή η παραπομπή της *Σύγχρονης Νεοελληνικής Ιστορίας*, αποκαλύπτει ότι οι συγγραφείς του εγχειριδίου είχαν υπόψη τους κάποια τουλάχιστον από τα κείμενα των Μαρξ – Ένγκελς για την Ελλάδα, την Τουρκία και το Ανατολικό ζήτημα. Το πιο πιθανό είναι ότι γνώριζαν και χρησιμοποιούσαν τη μετάφραση του Ορφέα Πετράνου κειμένων των Μαρξ – Ένγκελς – Λένιν για την Ελλάδα, που εκδόθηκε το 1935 και αποτελούσε ανθολογία μικρών αποσπασμάτων αποκομμένων από τα συφραζόμενα. Ωστόσο ακόμα και μέσα από το βιβλίο του Πετράνου, καταγράφεται η πολεμική των Μαρξ – Ένγκελς για την τσαρική Ρωσία που θεωρούσαν ότι θα γίνει ακόμα πιο αντιδραστική και πιο επεκτατική, «αν ο σουλτάνος κάποτε αντικατασταθεί από τον τσάρο»⁵²⁵ και επομένως πιο επικίνδυνη για το επαναστατικό κίνημα της Δύσης.

Σε κάθε περίπτωση το πνεύμα των σχετικών κειμένων ήταν γνωστό στους Έλληνες κομμουνιστές μέσα από το έργο του Ζεύγου που χρησιμοποιούσε αρκετά αποσπάσματα από τα σχετικά κείμενα των Μαρξ – Ένγκελς και κρατούσε αποστάσεις απέναντι στη «συντηρητική Αγγλία και τον αντιδραστικό τσαρισμό».⁵²⁶

⁵²² Ό.π., σ. 209.

⁵²³ Ό.π., σ. 208.

⁵²⁴ «Ποιος έλυσε την έκβαση του αγώνα κατά την εξέγερση των Ελλήνων; Ούτε οι συνωμοσίες και οι ανταρσίες του Αλή Πασά στα Γιάννενα, ούτε η ναυμαχία στο Ναβαρίνο, ούτε ο γαλλικός στρατός στην Πελοπόννησο, ούτε οι συνδιασκέψεις και τα πρωτόκολλα του Λονδίνου, αλλά ο Ντίμπιτς (= Ρώσος στρατηγός), που εισέβαλε επικεφαλής του ρωσικού στρατού μέσα απ' τα Βαλκάνια στην πεδιάδα του Έβρου· και τον καιρό που η Ρωσία, εντελώς ήσυχια και χωρίς να φοβάται τίποτα, έκανε τη δουλειά της με το κομμάτισμα της Τουρκίας, οι διπλωμάτες της Δύσης συνέχιζαν να εγγυώνται και να υποστηρίζουν το status quo και το απαραβίαστο της Τουρκίας». ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 105. Στο ίδιο κείμενο του Ένγκελς αναλύεται η πολιτική αναγκαιότητα να οδηγηθεί σε έκρηξη η «από καιρό ήδη ώριμη σύγκρουση ανάμεσα σε ρωσική απολυταρχία και ευρωπαϊκή δημοκρατία». Καρλ Μαρξ, Φρίτριχ Ένγκελς, *Η Ελλάδα, Η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Γνώση, Αθήνα, 1985, σ. 124 .

⁵²⁵ Ορφέας Οικονομίδης, ό.π., σ. 37.

⁵²⁶ «Το νεοδημιουργημένο κράτος ήταν ένα “πολιτικό φάντασμα που μπορεί να παραβληθεί μόνο με τα Βαγνερικά ανθρωπάκια του Φάουστ” γράφει ο Μαρξ. Προοριζόταν απ' τον αντιδραστικό Τσαρισμό για πολιτικός πρόσκοπος και απ' την συντηρητική Αγγλία για πεδίο οικονομικής πολιτικής εκμετάλλευσης(...)[η αστική τάξη] ζητώντας σωτηρία στη συντηρητική Αγγλία παράδωσε την τύχη της Επανάστασης στην Τσαρική Ρωσία για να καταλήξει στην «ελέω Θεού» μοναρχία». Γ.Ζεύγος, ό.π., σ. 95.

Όπως γνωστή τους ήταν και η προσέγγιση του Κορδάτου που τόνιζε emphatically ότι προστάτιδες δυνάμεις δεν υπήρξαν ποτέ για την Ελλάδα.⁵²⁷

Ωστόσο, οι επιλογές της σοβιετικής ιστοριογραφίας,⁵²⁸ όπως τουλάχιστον καταγράφονται στην *Παγκόσμια Ιστορία* της Ακαδημίας της ΕΣΣΔ,⁵²⁹ δεν αφήνουν ανεπηρέαστους τους Έλληνες κομμουνιστές ιστοριογράφους της υπερροσίας. Σε αυτό το κλίμα της ευθυγράμμισης με τις ιστοριογραφικές επιλογές του σοβιετικού πατριωτισμού αποδίδονται και οι αντιρρήσεις με το έργο του Σβορώνου ο οποίος επιμένει να βάζει «στο ίδιο καζάνι την Αγγλία με τη Ρωσία».⁵³⁰

⁵²⁷ «Προστάτιδες δυνάμεις, όπως ξενόδοιοι πολιτικοί και άκριτοι ιστορικοί αποκαλούν την Γαλλία, Ρωσία και Αγγλία, δεν υπήρξαν ποτέ δια την Ελλάδα. Εάν ηγωνίσθησαν, έστω και με θυσίας ιδιόκτων ακόμη, όπως κατά την εν Ναυαρίνω ναυμαχίαν, αι ανωτέρω δυνάμεις κατά τη διάρκεια του ελληνοτουρκικού πολέμου υπέρ της Ελληνικής Επανάστασεως τούτου, επαναλαμβάνομεν το έκαμαν δια να προστατεύσουν τα συμφέροντά των». Γιάνης Κορδάτος, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασεως του 1821*, ό.π., σ. 271.

⁵²⁸ Η μεταστροφή της σοβιετικής ιστοριογραφίας σε πιο πατριωτικά ιστορικά σχήματα δεν περνάει απαρατήρητη από το Μαρκ Φερό που σημειώνει ότι αρχικά, η σοβιετική ιστοριογραφία, από τον Ποκρόφσκι μέχρι τον Ταρλέ και τον Πιονκόφσκι παρουσιάζει για την εκστρατεία του Ναπολέοντα μια ιστορική ανάγνωση απαλλαγμένη από το εθνικό πνεύμα και την καλλιέργεια ρωσικού πατριωτισμού, αλλά μετά το 1936, παρατηρούνται σοβαρές μετατοπίσεις σε αυτό το ιστορικό σχήμα. Έτσι, σύμφωνα με το αρχικό σοβιετικό ιστορικό σχήμα, «Η ρωσική εμπορική αριστοκρατία είχε θελήσει τον πόλεμο, για να εγκαθιδρύσει καπιταλιστικό σύστημα, σύμφωνα με το αγγλικό πρότυπο, στη ρωσική γη, ενώ ο Ναπολέων έφερε στους ρώσους χωρικούς τις ελευθερίες και τα Φώτα της προόδου, τα οποία είχαν κατακτηθεί χάρη στη Γαλλική Επανάσταση». Όμως, «Μετά το 1936, έχουμε απότομη μεταβολή, εφόσον χρειάζεται να κινητοποιηθεί ο σοβιετικός πατριωτισμός : ο Ταρλέ, χωρίς να εξηγεί ούτε γιατί, ούτε με ποιο τρόπο, απαρνείται τις προηγούμενες δικές του θέσεις και υμνεί τον ηρωισμό των Ρώσων και την ιδιοφυία του Κουτούζωφ, καθώς ο πόλεμος τον οποίο διεξήγαγε ο Ναπολέων στη Ρωσία, “ήταν η πιο ιμπεριαλιστική από όλες τις εκστρατείες και στόχευε να κατακτήσει την Πολωνία και τη Λιθουανία υποτελείς, ώστε να λειτουργήσουν ως εφελκυστήριον των συμφερόντων των γάλλων μεγαλοαστών”». Mark Ferro, *Πως αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο*, Μεταίχμιο, 2001, σ. 187 – 188.

⁵²⁹ Παραθέτουμε χαρακτηριστικά αποσπάσματα για το ρόλο της τσαρικής Ρωσίας στα Βαλκάνια : «Το απότομο δυνάμωμα της Ρωσίας και η εξίσου απότομη εξασθένηση της οθωμανικής αυτοκρατορίας έφεραν στην ημερήσια διάταξη το πρόβλημα της εξόδου της Ρωσίας στη Μεσόγειο θάλασσα και της ολοκληρωτικής κατάρτησης της τουρκικής κυριαρχίας στην Ευρώπη». Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, ό.π., τόμος V, σ. 310. Επίσης, «Απ’ τα τέλη του 17. αι. η ρωσική διπλωματία αρχίζει να ασχολείται ολοένα και πιο πολύ με τους βαλκανικούς λαούς. Οι καταπιεζόμενοι λαοί της Βαλκανικής χερσονήσου έβλεπαν πάντοτε στην ομόδοξη Ρωσία τον προστάτη τους και είχαν την ελπίδα πως οι νίκες των ρωσικών όπλων θα τους απελευθέρωναν από τον τουρκικό ζυγό». Ό.π., σ. 331. Επίσης, «Οι πετυχημένες στρατιωτικές επιχειρήσεις των Ρώσων ξεσηκώνουν τους Βαλκανικούς λαούς. Η εμφάνιση του ρωσικού στόλου στις ακτές της Ελλάδας προκαλεί στα 1770 εξέγερση στην Πελοπόννησο και στις νήσους του Αιγαίου πελάγους. Η συνθήκη ειρήνης του Καουτσούκ Καιναρτζή του 1774 είχε μεγάλη σημασία για τους βαλκανικούς λαούς. Πολλές διατάξεις της συνθήκης αυτής αφορούσαν τους χριστιανικούς λαούς που τους εξουσίαζε η Τουρκία και αναγνώριζαν στη Ρωσία το δικαίωμα να προστατεύει τα συμφέροντά τους». Ό.π., σ. 331.

⁵³⁰ Ο Νίκος Σβορώνος αφηγείται χαρακτηριστικά : «Καταλάβαινα, από ορισμένα προηγούμενα, ότι δεν είναι εύκολο να δουλέψει κανείς επιστημονικά στο κλίμα των Ελλήνων στις ανατολικές δημοκρατίες, κατά τον Εμφύλιο. Ο πρώτος πυρήνας της *Ιστορίας της Ελλάδας* γράφτηκε όταν μου ζητήθηκε μια μικρή Ιστορία για τα Ελληνόπουλα στις λαϊκές δημοκρατίες. Το δέχτηκαν. Είχανε αντιρρήσεις εκεί που δεν το περίμενα: ενώ για τις θέσεις μου για το ΕΑΜ και για την αντίσταση δεν είχαν καμιά αντίρρηση, μερικοί είχαν αντιρρήσεις για το ότι έβαζα στο ίδιο καζάνι την Αγγλία με τη Ρωσία, το 1821. Και επέμεναν – και μερικοί ακόμα επιμένουν. Τους είχα απαντήσει τότε ότι αν μερικοί κομμουνιστές θεωρούν ότι είναι απόγονοι του τσάρου, των Ρομανώφ, εγώ δεν είμαι». Κ.Θ. Δημαράς και Νίκος Σβορώνος, *Η μέθοδος της ιστορίας, Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια*, συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο, Άγρα, Αθήνα, 1995, σ. 122-123.

Χαρακτήρας και γενική εκτίμηση της επανάστασης του 1821

Σύμφωνα με τη *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, τα προβλήματα που είχε να λύσει η επανάσταση ήταν «η εθνική ανεξαρτησία από το ζυγό των Τούρκων», το αγροτικό ζήτημα που ήταν «ενωμένο και αναπόσπαστο από το εθνικό» καθώς «η καλύτερη από την καλλιεργήσιμη γη ήταν στα χέρια των τούρκων μπέηδων και πασάδων», η λύτρωση του λαού «από την εκμετάλλευση και την καταπίεση των κοτζαμπάσηδων», η ανατροπή της κυριαρχίας «των αρχόντων και του κλήρου», η εγκαθίδρυση ενός καθεστώτος δημοκρατικού «χωρίς ξένους και ντόπιους» και η λύση του γλωσσικού προβλήματος με την κυριαρχία της γλώσσας του λαού. Η γενική εκτίμηση είναι ότι «ο λαός ήθελε την επανάσταση εθνικοαπελευθερωτική και σύγχρονα αστικο-δημοκρατική».⁵³¹

Για να υλοποιήσει αυτό το πρόγραμμα, η επανάσταση «έπρεπε να ακολουθήσει λαϊκές λύσεις», και για να το επιτύχει αυτό χρειαζόταν «να υπάρχει γερή οργάνωση και να 'ναι αποφασιστικοί οι λαϊκοί ηγέτες». Η έλλειψη αποφασιστικής και ικανής οργάνωσης με πολιτικό πρόγραμμα και προσανατολισμό που να υπηρετεί τα παραπάνω σημεία⁵³² και η ήττα των ριζοσπαστικών στοιχείων στην αντιπαράθεση με τους κοτζαμπάσηδες,⁵³³ καταγράφονται εδώ, ως βασικές αιτίες για την αποτυχία του επαναστατικού κινήματος. Αλλά και στο επίπεδο των εθνικών της διεκδικήσεων, η επανάσταση θα πετύχει μέρος μόνο των στόχων της αφού ένα μεγάλο τμήμα περιοχών που επαναστάτησαν θα μείνουν έξω από το πρώτο ελληνικό κράτος.⁵³⁴

Σημειώνουμε εδώ, πως στην αντίστοιχη ενότητα της *Σύντομης μελέτης της Νεοελληνικής Ιστορίας* του Γιάννη Ζεύγου με τίτλο «Προβλήματα – Χαρακτήρας της ελληνικής επανάστασης», σκιαγραφείται ένα πανομοιότυπο «αστικοδημοκρατικό» πρόγραμμα της επανάστασης του 1821.⁵³⁵ Συνακόλουθα, ο Ζεύγος εκτιμά ότι η

⁵³¹ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 43.

⁵³² «Δεν μπόρεσε να οργανωθεί κεντρική εξουσία, λαϊκή, που να πάρει γερά την επανάσταση στα χέρια της». Ο.π., σ. 73.

⁵³³ «οι πιο άξιοι λαϊκοί ηγέτες σκοτώθηκαν ή παραμερίστηκαν από τους κοτζαμπάσηδες». Ο.π., σ. 73.

⁵³⁴ «Υστερα από εννιάχρονους σκληρούς αγώνες ένα μέρος της Ελλάδας ελευθερώθηκε. Μα έμειναν έξω πολλές ελληνικές επαρχίες και νησιά». Ο.π., σ. 106.

⁵³⁵ «Η εθνική απελευθέρωση αποτελεί το βασικό πρόβλημα και τον άξονα κίνησης των εθνικών δυνάμεων. Το αγροτικό πρόβλημα αποτελεί το βαθύτερο κίνητρο της αγροτιάς και την ουσία του εθνικού ζητήματος. Οι ναύτες, εμψυχωμένοι από τον επαναστατικό αέρα που αναπνέουν στα γαλλικά λιμάνια παλεύουν να σπάσουν την τυραννική κυριαρχία των αρχόντων και του κλήρου. Ζητούσαν μεγαλύτερο μερίδιο στα κέρδη και δημοκρατική διακυβέρνηση των κοινοτήτων[...]Ετσι γύρω από τα αστικοδημοκρατικά προβλήματα, το αγροτικό, το δημοκρατικό, το εργατικό, που βγαίνουν στην επιφάνεια, μεγαλώνει η ταξική πάλη. Μα όλο το κοινωνικό πρόβλημα, φανερώνεται κυρίως σα γλωσσικό πρόβλημα, για τη μορφή της γλώσσας». Γ. Ζεύγος, ό.π., σ.33.

επανάσταση του 1821 δεν έλυσε το εθνικό ζήτημα⁵³⁶ και απέτυχε να αντιμετωπίσει τα κοινωνικά επίδικα που έθεσε.⁵³⁷ Κύριος υπεύθυνος για την αποτυχία της επανάστασης θεωρείται η αστική τάξη που δεν ανταποκρίθηκε στην ιστορική της αποστολή,⁵³⁸ ενώ σημαντικές είναι και οι ευθύνες των Φιλικών.⁵³⁹ Ακόμα μεγαλύτερη επιρροή είχε βεβαίως η εκτίμηση του Ζαχαριάδη, ότι «η αστικοτσιφλικιάδικη αντίδραση» έπνιξε τους «δημοκρατικούς σκοπούς της επανάστασης».⁵⁴⁰ Η άποψη αυτή, κινείται στα πλαίσια της συνολικής αντίληψης που είχε διαμορφώσει το ΚΚΕ για τη θέση και την παραγωγική διάρθρωση της Ελλάδας και συνακόλουθα το χαρακτήρα της επερχόμενης επανάστασης που θα ήταν αστικοδημοκρατικός «με τάσεις γρήγορης μετατροπής σε προλεταριακή σοσιαλιστική επανάσταση».⁵⁴¹ Από την άλλη πλευρά, ο Κορδάτος εκτιμά πως η επανάσταση του 1821 – κίνημα κατεξοχήν εθνικό⁵⁴² - προδόθηκε από κοτζαμπάσηδες, Φαναριώτες αλλά και αστούς⁵⁴³ και παρ' ότι ελευθέρωσε «μια γωνιά της Ελλάδας», έμεινε ημιτελής και ως προς τα κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα.⁵⁴⁴ Σε διαφορετικό μήκος κύματος, η *Παγκόσμια Ιστορία της Ακαδημίας της ΕΣΣΔ*, εκτιμά ότι «η ελληνική επανάσταση είχε μεγάλη προοδευτική σημασία. Ήταν ένα επαναστατικό αστικό κίνημα εναντίον της φεουδαρχίας και της αντίδρασης».⁵⁴⁵

⁵³⁶ «Ποια είναι τα αποτελέσματα αυτών των αγώνων ; Απ' το νεοδημιουργημένο ελληνικό κράτος έμειναν έξω περισσότερες απ' τις μισές ελληνικές επαρχίες. Η Ήπειρος, η Θεσσαλία, τα Εφτάνησα, η Χίο, η Μυτιλήνη, η Σάμο, η Κρήτη και τέλος τα Δωδεκάνησα και η Κύπρος, που δεν πήραν μέρος στην επανάσταση. Το εθνικό ζήτημα δε λύθηκε. Μισολύθηκε μόνο». Ό.π., σ. 94.

⁵³⁷ «Το αγροτικό ζήτημα μπήκε στο δρόμο αντιδραστικής λύσης. Η γη κρατικοποιήθηκε και δόθηκε υποθήκη στους Εγγλέζους τραπεζίτες. Τα τοκογλυφικά δάνεια αποτέλεσαν αφετηρία οικονομικής υποδούλωσης της χώρας. Πριν λυτρωθεί ο ελληνικός λαός από τους αγάδες άρχισε να νιώθει τις αλυσίδες των μεγιστάνων του κεφαλαίου. Η εθνικολαϊκή επανάσταση, κομμάτι της μεγάλης επαναστατικής κίνησης που ξεκίνησε από το 1789, απότυχε». Ό.π., σ. 94 – 95.

⁵³⁸ «Ποιες είναι οι αιτίες ; Η αστική τάξη που ιστορικό της καθήκον ήταν να καθοδηγήσει το Έθνος στους εθνικοδημοκρατικούς αυτούς αγώνες, στάθηκε ανίκανη να εκπληρώσει τον ιστορικό της προορισμό. Αντί να στηριχθεί στις λαϊκές μάζες, συνασπισμένη με τους τσιφλικάδες, ευνούχισε την Επανάσταση και ζητώντας σωτηρία στη συντηρητική Αγγλία παράδωσε την τύχη της Επανάστασης στην Τσαρική Ρωσία για να καταλήξει στην “ελέω Θεού” μοναρχία». Ό.π., σ. 95.

⁵³⁹ «έτοιμοι για κάθε θυσία, δεν μπόρεσαν να πιάσουν το πρόβλημα της επανάστασης στο σύνολό του. Δε ζήτησαν να στηριχθούν στις λαϊκές μάζες, να δώσουν τη γη στην αγροτιά, να σχηματίσουν εθνικολαϊκή κυβέρνηση και να εκμηδενίσουν στην ανάγκη μ' επαναστατική βία κάθε αντίδραση». Ό.π., σ. 95.

⁵⁴⁰ «Η αστικοτσιφλικιάδικη αντίδραση, παίρνοντας με τη βοήθεια της αντιδραστικής Ευρώπης την ηγεμονία της επανάστασης και, σαν συνέχεια, τη διακυβέρνηση της χώρας, διαστρέβλωσε και έπνιξε τους δημοκρατικούς σκοπούς της και στη θέση τους έβαλε την ιδεολογία και την πολιτική της «Μεγάλης Ιδέας». Ν. Ζαχαριάδης, ό.π.

⁵⁴¹ *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, Σύγχρονη Εποχή*, 1981, τόμος Δ', σ. 19.

⁵⁴² «Μαζί με την εθνικήν απελευθέρωσιν, ο λαός επόθησε και την κοινωνικήν. Έπρεπε να γκρεμισθούν τα δεσμά της εθνικής και κοινωνικής καταπίεσεως». Γιάνης Κορδάτος, ό.π., σ. 158.

⁵⁴³ Ό.π., σ. 273.

⁵⁴⁴ Ό.π., σ. 272.

⁵⁴⁵ Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, ό.π., τόμος VI, ΣΤ1, σ. 207.

Στην *Ιστορία της Ελλάδας*, ο χαρακτήρας της επανάστασης είναι εθνικοαπελευθερωτικός, ενώ οι αναφορές στο κοινωνικό της περιεχόμενο είναι αισθητά περιορισμένες και σηματοδοτούνται κατά κύριο λόγο από το αγροτικό ζήτημα.⁵⁴⁶ Η έκβαση του επαναστατικού αγώνα κρίνεται επιτυχής αφού εξασφαλίζει στις λαϊκές δυνάμεις τη δυνατότητα να αγωνιστούν από καλύτερες θέσεις για τα εθνικά αλλά και τα κοινωνικά και πολιτικά επίδικα.⁵⁴⁷ Ο λαϊκός παράγοντας ήταν άλλωστε η κινητήρια δύναμη της επανάστασης, αφού την προάσπισε στις δύσκολες στιγμές⁵⁴⁸ απέναντι στην προδοτική στάση των κοτζαμπάσηδων, τις συμβιβαστικές διαθέσεις των μεγαλοκαρaboκυραίων και το διπλωματικό πόλεμο της Αγγλίας.

Πηγές και βιβλιογραφικές αναφορές των εγχειριδίων

Στη Σχολική Νεοελληνική Ιστορία, οι βιβλιογραφικές αναφορές στο Ζαχαριάδη και στο έργο του *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, αποτελούν ένδειξη πολιτικής νομιμοποίησης των ιστοριογραφικών επιλογών της συγγραφικής ομάδας.⁵⁴⁹ Αντίθετα, η αδιόρατη αλλά συνεχής παρουσία του Ζεύγου πίσω από τις γραμμές της *Σχολικής Νεοελληνικής Ιστορίας* δεν συνοδεύεται από βιβλιογραφικές αναφορές παρ' ότι είναι εμφανής σε αρκετά σημεία η - σχεδόν αυτούσια - μεταφορά του ιστορικού σχήματός του. Άλλωστε, η χρήση του αντίστοιχου βιβλίου του Ζεύγου σε διαλέξεις και μαθήματα, στην περίοδο πριν την έκδοση του εγχειριδίου της ΕΒΟΠ, έχει ήδη χαρακτηριστεί από την ηγεσία του κόμματος ως εξτρεμισμός.⁵⁵⁰ Όσο αναφορά τις συγκεκριμένες ενότητες που μελετάμε, οι παραπομπές και οι βιβλιογραφικές αναφορές του εγχειριδίου της ΕΒΟΠ είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Έχουμε μόλις δυο

⁵⁴⁶ «το εθνικό πρόβλημα ήταν το βασικό πρόβλημα της επερχόμενης επανάστασης. Στενά δεμένο με το εθνικό ήταν το αγροτικό πρόβλημα». Γ. Ζωίδης, ό.π. σ. 100.

⁵⁴⁷ «Παρά τις προδοσίες των κοτζαμπάσηδων, τους συμβιβασμούς των μεγαλοκαρaboκυραίων και τις σατανικές μηχανοραφίες της Αγγλίας, η επανάσταση στέφθηκε τελικά με επιτυχία. Με αφετηρία τη λεύτερη αυτή εθνική τους εστία θα παλαίουν οι Έλληνες για να λευτερώσουν και τ' άλλα σκλαβωμένα τους αδέρφια, για να πάρουν οι αγρότες τη γη που πότισαν με το αίμα και τον ιδρώτα τους, για να ανθίσει στον τόπο μας μια λεύτερη δημοκρατική ζωή». Ό.π., σ. 208.

⁵⁴⁸ Για παράδειγμα, μετά την πτώση του Μεσολογγίου, «την επανάσταση σώζουν πάλι οι επαναστατημένες λαϊκές μάζες και οι λαογέννητοι αρχηγοί που ξεδιπλώνουν φοβερή επαναστατική δραστηριότητα». Ό.π., σ. 193.

⁵⁴⁹ ΕΒΟΠ, ό.π., σ. 22, 54, 120, 170.

⁵⁵⁰ «Στην πολιτική ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των παιδιών γίνονται μερικοί εξτρεμισμοί, όπως π.χ. διαλέξεις και μαθήματα για την ιστορία του Ζεύγου, πάνω στις αποφάσεις της 6^{ης} και 7^{ης} ολομέλειας, που δεν τα καταλαβαίνουν τα παιδιά και δημιουργούν συγχύσεις». Απόσπασμα από την 3^η συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, Οκτώβρης 1950, απόφαση πάνω στο δεύτερο θέμα : η κατάσταση και τα προβλήματα των πολιτικών προσφύγων στις Λαϊκές Δημοκρατίες, στο *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, 1981, τόμος Ζ', σ. 81.

αναφορές στα απομνημονεύματα του Κολοκοτρώνη (σ.48 και 92), άλλες δυο στα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη (σ. 89 και 114) και από μια αναφορά στον Μαρξ (σ.105), στον Ένγκελς (σ. 4) και στον «προοδευτικό Βαυαρό καθηγητή» Τιρς (σ. 114)

Αντίθετα, στην *Ιστορία της Ελλάδας*, έχουμε συχνές παραπομπές, βιβλιογραφικές αναφορές και παράθεση πηγών. Ιδιαίτερα συχνή είναι η χρήση δημοτικών τραγουδιών και λαϊκών παραδόσεων που παίρνουν εδώ το χαρακτήρα πηγών ή τεκμηρίων που απηχούν και επιβεβαιώνουν ιστορικά γεγονότα όπως τα βίωσε και τα μετάπλασσε σε τραγούδι η «λαϊκή μούσα». Και σε αυτό το εγχειρίδιο δεν υπάρχει καμία αναφορά σε Έλληνες μαρξιστές ιστορικούς. Αντίθετα - ως μια ακόμα επιβεβαίωση του εθνικού χαρακτήρα της εκπαίδευσης της υπερορίας - παρατίθενται δυο αποσπάσματα από την *Ιστορία του ελληνικού έθνους* του Παπαρρηγόπουλου.⁵⁵¹

Αντί συμπεράσματος

Ποια είναι η θεμελιώδης διαφορά αυτών των εγχειριδίων με τα αντίστοιχα που εκδίδει το ελληνικό κράτος ; Τα εγχειρίδια εισάγουν στην ελληνική σχολική ιστοριογραφία για πρώτη φορά τον παράγοντα των οικονομικών σχέσεων, την οικονομική ιστορία και την ιστορία της πάλης των τάξεων. Η ανάλυση των παραγωγικών σχέσεων και του ταξικού ανταγωνισμού, αντικαθιστούν την ιστορία των μαχών και των ανδραγαθημάτων και επιχειρείται να χρησιμοποιηθούν ως κλειδί για την κατανόηση του παρελθόντος. Ο βαθμός της μηχανιστικής χρήσης των αναλυτικών εργαλείων του ιστορικού υλισμού και της μηχανιστικής αντιγραφής ιστοριογραφικών μοντέλων από τους σχολικούς ιστοριογράφους της υπερορίας είναι ευθέως ανάλογος με τα προβλήματα ελλιπούς ιστορικής έρευνας, απουσίας πρωτογενούς τεκμηρίωσης, επεξεργασίας και ανάλυσης της ελληνικής μαρξιστικής ιστοριογραφίας.

⁵⁵¹ Παραθέτουμε εδώ το σύνολο των πηγών, παραπομπών και βιβλιογραφικών αναφορών της *Ιστορίας της Ελλάδας* : Δημοτικά τραγούδια (σ. 13, 15, 23, 25, 27, 28, 29, 57, 58, 65, 67, 90, 91, 93, 94, 106, 123, 134, 136, 150, 151, 178, 191), Κ. Παπαρρηγόπουλος (σ. 25, 168), Ρήγας Φεραίος (79, 80, 81), Ελληνική Νομαρχία (σ. 58, 85), Κ. Μαρξ (σ. 6, 97), Κ. Κούμας (σ. 41), Κασομούλης (σ. 59), Κολοκοτρώνης (σ. 200), Περραιβός (σ. 77), Μύνιχ (σ. 45), Ληκ (σ. 41), Αδαμάντιος Κοραΐς (σ. 86), Ν. Σοφιανός (σ. 14).

Επιπλέον, η χρήση της μαρξιστικής μεθοδολογίας, προσαρμόζεται εκ των προτέρων, για να υπηρετήσει τα προτάγματα και τις κατευθύνσεις του κομμουνιστικού κινήματος και να ανταποκριθεί στα επίδικα που θέτει η πολιτική συγκυρία. Η απόσταση ανάμεσα στην ιδεολογική λειτουργία της ιστορίας και στην ιδεολογική χρήση της, αποδεικνύεται μικρή για τα εγχειρίδια της υπερορίας. Η ιστορική προσέγγιση της επανάστασης του '21 φωτίζεται από τον προβολέα των γεγονότων της αντίστασης και του εμφυλίου καλλιεργώντας παραλληλισμούς – ενίοτε και ιστορικούς αναχρονισμούς - και δημιουργώντας την αίσθηση της ιστορικής συνέχειας και δικαίωσης των ταξικών αγώνων : κλέφτες και αντάρτες, μηχανορραφίες των Άγγλων, τουρκοκοτζαμπάσηδες και συνεργάτες των κατακτητών, εκλογές με νοθεία και καλπονοθευτικά συστήματα.

Οι εξελίξεις στο διεθνές και το ελληνικό κομμουνιστικό κίνημα - και όχι η ιστορική έρευνα και η πρωτογενής τεκμηρίωση με τα μαρξιστικά αναλυτικά εργαλεία - οδηγούν τους κομμουνιστές ιστοριογράφους σε σημαντικές μετατοπίσεις που αφορούν το χαρακτήρα και την έκβαση της επανάστασης του '21, το ρόλο των κοινωνικών τάξεων και ιδιαίτερα της αστικής τάξης, το κίνημα του διαφωτισμού, την προσέγγιση της διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους.

Οι ίδιοι πάνω κάτω άνθρωποι, ενταγμένοι στο ίδιο κόμμα, στα πλαίσια του ίδιου εκπαιδευτικού μηχανισμού, χρησιμοποιώντας (ή έστω επικαλούμενοι) και στις δυο περιπτώσεις μαρξιστικά εργαλεία ανάλυσης, σε εντελώς διαφορετικές όμως πολιτικές συγκυρίες, οδηγούνται σε διαφορετικές προσεγγίσεις του παρελθόντος και συνακόλουθα, παράγουν διαφορετικές σχολικές ιστορίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΑΡΧΕΙΑ – ΠΗΓΕΣ

ΑΡΧΕΙΑ

- Ανταίος, δεκαπενθήμερο περιοδικό για τη μελέτη των προβλημάτων ανοικοδόμησης
- Αρχείο Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΔΟΕ): «Το Διδασκαλικό Βήμα»
- Αρχείο Διδασκαλικής Ομοσπονδίας Ελλάδας (ΔΟΕ): «Επιστημονικό Βήμα του Δασκάλου»
- Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), ΥΠΕΠΘ, Αρχείο Διεύθυνσης Διδακτικών Βιβλίων 1920 – 1970

ΝΟΜΟΙ – ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ – ΕΓΚΥΚΛΙΟΙ

- Νόμος ΓΣΑ/1907 «Περί Διδακτικών Βιβλίων», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τχ. Α', Αρ. φ. 60, σ.221, Εν Αθήναις τη 4η Ιουλίου 1907
- Α.Ν. 782/15-7-1937 «Περί Οργανισμού της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τχ. Α', Αρ. φ. 267, σ.1697, Εν Αθήναις τη 15η Ιουλίου 1937
- Α.Ν.952/19-11-1937, «Περί ιδρύσεως οργανισμού προς έκδοσιν σχολικών κλπ. βιβλίων», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τχ. Α', Αρ. φ. 469, σ. 3015, Εν Αθήναις τη 19η Νοεμβρίου 1937
- Νόμος 5045/1931 «Περί των σχολικών βιβλίων», Εφημερίς της Κυβερνήσεως, Ελληνική Δημοκρατία, τχ. Α', Αρ. φ. 165, σ. 1137, Εν Αθήναις τη 23 Ιουνίου 1931
- Β.Δ. «Περί ορισμού των μαθημάτων του δι' έκαστου τούτων προς διδασκαλίαν αναγκαίου χρόνου, και περί της κατά τάξεις κατανομής της διδακτέας ύλης εις τα πλήρη Δημοτικά σχολεία αρρένων και θηλέων», ΦΕΚ 174, 10ης 9ου του 1913, Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τχ. Α', Αρ. φ. 174, σ.579, Εν Αθήναις τη 10η Σεπτεμβρίου 1913

- Β.Δ. «Περί του αναλυτικού και ωρολογίου προγράμματος των Πατριδογνωστικών μαθημάτων των Δημοτικών Σχολείων», ΦΕΚ 14, Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τχ. Α΄, Αρ. φ. 14, σ.87, Εν Αθήναις τη 30 Ιανουαρίου 1957
- Β.Δ. «Περί του ωρολογίου και αναλυτικού προγράμματος των μαθημάτων του Δημοτικού Σχολείου», ΦΕΚ 218, Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, τχ. Α΄, Αρ. φ. 218, σ.1527, Εν Αθήναις τη 31 Οκτωβρίου 1969
- ΥΠΕΠΘ, Προσκλήσεις, Διαγωνισμοί, Αριθ. Πρωτ. 17465, «Περί προκηρύξεως διαγωνισμού περί τρόπου συγγραφής βοηθητικών βιβλίων Δημοτικών Σχολείων», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Παράρτημα, Αρ. φ. 43, σ.645, Εν Αθήναις τη 10 Ιουνίου 1949
- ΥΠΕΠΘ, Προσκλήσεις, Διαγωνισμοί, Αριθ. Πρωτ. 47525, «Περί του τρόπου της συντάξεως, του χρόνου της υποβολής και της χρήσεως εγχειριδίων Ιστορίας προς χρήσιν των Ε΄ και Στ΄ τάξεων του δημοτικού σχολείου», Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, Παράρτημα, Αρ. φ. 41, σ.1593, Εν Αθήναις τη 7 Μαΐου 1954
- ΥΠΕΠΘ εγκύκλιος Αρ. Πρ. 824431/22-10-48
- ΥΠΕΠΘ/Διεύθυνσις Διδακτικών Βιβλίων, εγκύκλιος Αρ. Πρ.102581/3-1-1949
- ΥΠΕΠΘ, εγκύκλιος 795/13/1-2-1950
- ΥΠΕΠΘ, εγκριτική απόφαση, Αριθ. Πρωτ. 91379/31-7-56

ΣΧΟΛΙΚΑ ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΑ

- Αγγελόπουλος Ιωάννης, [Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, διά την ΣΤ' τάξιν του δημοτικού σχολείου](#), Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950
- Αλεξίου Ε., Αντυπάτης Ν., Κατσαδήμας Δ., *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ιωάννου Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., Αθήνα, 1956
- Αλοΐζου Αθηνά, [Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, Για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού](#), Εκδοτικός οίκος Νικ. Αλικιώτη, Αθήνα, 1950

- Αντωνόπουλος Θεόδ., Παπαευθυμίου Β., Σαντίκου Γ., Σουλιώτη Χρ., *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, για την ΣΤ' τάξη.* Σχολικός κλάδος "Αετού" & "Φοίβου", Αθήνα, 1950.
- Γιαννιάς Ν. Δ., Γιαννάκος Δ.Γ., *Ελληνική ιστορία νέων χρόνων. Για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού σχολείου.* Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950
- Δαμβουνέλης Ε., Σακκάς Γ., *Ιστορία νεωτέρας Ελλάδος : για την Στ' τάξη του Δημοτικού.* Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950
- Δημητρακόπουλος Χ., *Οι απελευθερωτικοί αγώνες του έθνους : ιστορία Στ' Δημοτικού*, Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950
- Ελληνική Επιτροπή «Βοήθεια στο Παιδί» (ΕΒΟΠ), *Σχολική Νεοελληνική Ιστορία*, Για τις μεγαλύτερες τάξεις του βασικού σχολείου και τα επαγγελματικά, Εκδοτικό «Νέα Ελλάδα», Βουλγαρία, 1951
- Ένωση Συγγραφέων Εκπαιδευτικών Βιβλίων, Δούκας Δ. κ.α., *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. Κένταυρος, Αθήνα, 1956
- Ζωίδης Γιώργης, *Ιστορία της Ελλάδας, Νέοι Χρόνοι, Βιβλίο Πρώτο, Τουρκοκρατία, Επανάσταση του 1821*, για τη Μέση Παιδεία, Państwowe Zakłady Wydawnictw Szkolnych, Warszawa 1963
- Καμπανάς Ιωάννης, *Ιστορία της Νέας Ελλάδος, Στ' Δημοτικού*, εκδ. οίκος Ιω. Καμπανά, Αθήνα, 1956
- Καφεντζής Γεώργιος, *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος : διά την ΣΤ' τάξιν των δημοτικών σχολείων*, Έκδοσις: Δ. & Β. Λουκοπούλου, Αθήνα, 1956
- Κουρνούτος Γ.Π., Δρίβας Ι.Γ., *Ιστορία της νεωτέρας Ελλάδος, διά την ΣΤ' τάξιν του δημοτικού σχολείου.* Βιβλιοπωλείον της "Εστίας", Ιωάννου Δ. Κολλάρου & Σιας Α.Ε., Αθήνα, 1950
- Λαζάρου Αναστάσιος, *Ιστορία των νεωτάτων χρόνων – Από της Συνθήκης της Βιέννης (1815) μέχρι των ημερών μας*, Στ' Τάξιν Γυμνασίου, ΟΕΣΒ, Αθήνα, 1951
- Μάνιος Γεώργιος, *Ιστορία της νέας Ελλάδος : τάξις ΣΤ' (και β' έτος συνδιδασκαλίας Ε'-ΣΤ')*, εκδ. Ρέα Σχολικά βιβλία, Αθήνα, 1956
- Μπίγκας Μιχαήλ, *Ιστορία των νεωτέρων χρόνων της Ελλάδος : διά την ΣΤ' τάξιν των δημοτικών σχολείων.* Σχολικός εκδοτικός κόσμος Α.Ε., Αθήνα, 1956
- Παπασπύρου Νικόλαος, *Ιστορία της νέας Ελλάδος : για την έκτη τάξη του δημοτικού σχολείου.* Εκδοτικός οίκος Τζάκα- Δελαγραμμάτικα, Αθήνα, 1950.

- Πάτση Αγγ. Χ., Σίβα Κ., [Ελληνική ιστορία νέων χρόνων : για την ΣΤ' τάξη του δημοτικού σχολείου](#), Εκδοτικός οίκος Ν. Αλικιώτης & Υιοί, Αθήνα, 1950
- Πετρούνας Βασίλειος, *Ιστορία της Νεωτέρας Ελλάδος, δια την Στ' τάξιν*, Εκδόσεις Δημητράκου, Αθήνα, 1950
- Ράλλης Σπυρ. Δ. – Τοξόπουλος Ανδρ. – Τοξόπουλου Αδαμ., *Ιστορία Νεωτέρας Ελλάδος*, εκδ. Α.Ι.Ράλλης, Αθήνα, 1950
- Σακκαδάκης, Κωνσταντίνος, *Ελληνική ιστορία των νεωτέρων χρόνων : διά την ΣΤ' τάξιν των Δημοτικών Σχολείων*, Ο.Ε.Δ.Β., Αθήναι, 1969

BIBΛΙΑ ΚΑΙ ΑΡΘΡΑ

- Αβδελά Έφη, [Ιστορία και σχολείο](#), Νήσος, 1998
- Αγγέλου Άλκης, *Το κρυφό σχολειό, χρονικό ενός μύθου*, Αθήνα, Εστία, 1997
- Αδάμου Μαρία, *Το εκπαιδευτικό σύστημα στην υπηρεσία του εθνικού κράτους. Η ελληνική περίπτωση 1950-1976*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2002.
- Αδάμου-Ράση Μαρία, *Η «Ιστορία» ... της Ιστορίας και οι ιδεολογικοί άξονες της διδακτικής της στην πρώτη μεταπολεμική περίοδο*, <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika/%2011/adamou.htm>
- Αθανασιάδης Χάρης, «Έθνος και Σχολική Ιστορία : η πολεμική στο βιβλίο Ιστορία Ρωμαϊκή και Μεσαιωνική 146 π.Χ. – 1453 μ.Χ. της Β' Γυμνασίου (1965)», *Δοκίμες*, τεύχος 15-16, Άνοιξη 2010
- Ακαδημία Επιστημών της ΕΣΣΔ, *Παγκόσμια Ιστορία*, κοινή έκδοση των εκδ. οίκων «Μέλισσα» και «Μόρφωση», Αθήνα, 1958
- Αλεξίου Έλλη, *Άπαντα, Βασιλική Δρυσ*, 16α, Αθήνα, Εκδόσεις Καστανιώτη, 1981
- Ανδρέου Ανδρέας Π. (επιμ.), *Η διδακτική της ιστορίας στην Ελλάδα και η έρευνα στα σχολικά εγχειρίδια*, Μεταίχμιο, 2007
- Ασδραχάς Σπύρος Ι., [Προϋποθέσεις της Επανάστασης του 1821](#), Αυγή, 27 Μαρτίου 2011
- Βερναρδάκης Χριστόφορος, Μαυρής Γιάννης, «Το “Κέντρο” ή η διαρκής πόλωση της πολιτικής σκηνής 1950 – 1967», περ. *Θέσεις*, τ.23-24, Απρίλιος – Σεπτέμβριος 1988

- Burke Peter, *Αυτοψία. Οι χρήσεις των εικόνων ως ιστορικών μαρτυριών*, μτφρ. Ανδρέας Ανδρέου, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2003
- Δημαράς Αλέξης, *Η μεταρρύθμιση που δεν έγινε*, Νέα Ελληνική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 1987
- Ζαχαριάδης Νίκος, *Θέσεις για την ιστορία του ΚΚΕ*, http://zaxariadis.blogspot.com/2007/10/blog-post_7488.html
- Ζεύγος Γιάννης, *Σύντομη μελέτη της Νεοελληνικής Ιστορίας*, έκδοση «Κόκκινης Σημαίας», Θεσσαλία, 1944
- Ηλιού Φίλιππος, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας, Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου – Ζέβγου», *Ανάτυπο από το περ. Αντί*, 48/1976, Αθήνα, 1976
- [Θεοτοκάς Νίκος](#), [Κοταρίδης Νίκος](#), *Η οικονομία της βίας, Παραδοσιακές και νεωτερικές εξουσίες στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2006
- Ιωάννου Αρχιμανδρίτου, Γενικού Επιθεωρητή, *Τι παρατηρεί τι ελέγχει τι αξιολογεί ο επιθεωρητής*, Πάτραι, εκδ. Τούλας – Μαυράκος, 1959
- Καψάλης Α.Γ., Χαραλάμπους, Δ.Φ., *Σχολικά εγχειρίδια. Θεσμική εξέλιξη και σύγχρονη προβληματική*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008
- Κέντρο Μαρξιστικών Ερευνών, *Η επανάσταση του εικοσιένα, επιστημονικό συνέδριο, 21-23 Μάρτη 1981*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1988
- Κ.Θ. Δημαράς και Νίκος Σβορώνος, *Η μέθοδος της ιστορίας, Ιστοριογραφικά και αυτοβιογραφικά σχόλια*, συνεντεύξεις με τους Στέφανο Πεσμαζόγλου και Νίκο Αλιβιζάτο, Άγρα, Αθήνα, 1995
- Κιτρομηλίδης Πασχάλης Μ. –Σκλαβενίτης Τριαντάφυλλος Ε. (επιμ.), *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας. Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας 1833-2002*, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα, 2004
- Κονδύλης Παναγιώτης, *Θεωρία του Πολέμου*, Εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1998
- Κορδάτος Γιάννης, *Η Κοινωνική Σημασία της Ελληνικής Επανάστασης του 1821*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1999
- Κορδάτος Γιάννης, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, 20ος αιώνας*, Αθήνα 1957
- Κοταρίδης Νίκος, *Παραδοσιακή Επανάσταση και Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993
- Κουλούρη Χριστίνα, *Ιστορία και Γεωγραφία στα ελληνικά σχολεία 1834-1914. Γνωστικό αντικείμενο και ιδεολογικές προεκτάσεις. Ανθολόγιο κειμένων -*

- Βιβλιογραφία σχολικών εγχειριδίων*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνική Νεολαίας, αρ. 18., Αθήνα, 1988
- Κουλούρη Χριστίνα, *Οι «σκοτεινοί αιώνες» του οθωμανικού παρελθόντος μας*, Το Βήμα, 6 Φεβρουαρίου 2000
 - Κουλούρη Χριστίνα, *Το παρελθόν της σχολικής Ιστορίας*, Το Βήμα, 30 Ιουνίου 2002
 - Λυμπεράτος Μιχάλης, *Εθνικές διεκδικήσεις και πολιτικοί αποκλεισμοί : η διαμόρφωση του ιδεολογικού υποστρώματος του εμφυλίου πολέμου*, *Τα Ιστορικά*, τ.34, Ιούνιος 2003
 - Λυμπεράτος Μιχάλης, *Στα πρόθυρα του Εμφυλίου Πολέμου, Κοινωνική πόλωση, Αριστερά και αστικός κόσμος στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2006.
 - Μαργαρίτης Γιώργος, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946 – 1949*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2005.
 - Μαρξ [Καρλ](#), [Βασικές γραμμές της κριτικής της πολιτικής οικονομίας \(Grundrisse\), Τόμος Α'](#), Στοχαστής, Αθήνα, 1989
 - Μαρξ Καρλ, [Προκαπιταλιστικοί οικονομικοί σχηματισμοί](#), Κάλβος, Αθήνα, 1982
 - Μαρξ Καρλ, *Το Κεφάλαιο, Κριτική της πολιτικής οικονομίας: Το προτσές παραγωγής του κεφαλαίου*, τόμος πρώτος, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα, 1978
 - Μαρξ Καρλ, *Ενγκελς Φρίτριχ, Η Ελλάδα, Η Τουρκία και το Ανατολικό Ζήτημα*, Γνώση, Αθήνα, 1985
 - Ματθαίου Άννα, *Πολέμη Πόπη, Η εκδοτική περιπέτεια των ελλήνων κομμουνιστών, από το βουνό στην υπερορία (1947 – 1968)*, Βιβλιόραμα, ΑΣΚΙ, Αθήνα, 2003
 - Ματθαίου Άννα, *Πολέμη Πόπη, «Ο ιδεότυπος του νέου κομμουνιστή, Τα ελληνικά σχολικά εγχειρίδια της υπερορίας (1948 – 1968)»*, περ. *Αρχειοτάξιο*, Μάιος 2003
 - Μητσόπουλος Θανάσης, *«Η αποστολή των παιδιών στις χώρες της ανατολικής Ευρώπης κατά τη διάρκεια του εμφυλίου»*, στο συλλογικό τόμο, *Το όπλο παρά πόδα : οι πολιτικοί πρόσφυγες του ελληνικού εμφυλίου πολέμου στην ανατολική Ευρώπη*, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Μακεδονίας, Θεσσαλονίκη, 2005
 - Μητσόπουλος Θανάσης, *Μείναμε Έλληνες. Τα σχολεία των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων στις σοσιαλιστικές χώρες*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1979
 - Μπελογιάννης Νίκος, *Οι μακρινές ρίζες της νεοελληνικής λογοτεχνίας*,

http://www.scribd.com/full/51917448?access_key=key1canqzho6rwhs2pku1w5

- Μπουζάκης Σήφης, *Νεοελληνική Εκπαίδευση (1821 – 1985)*, Gutenberg, Αθήνα, 1996
- Μπούντα Ελένη, *Ιστορική γνώση – σκέψη. Έρευνα στα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου*, Πάτρα, Orportuna, 2009.
- Μπονίδης Κυριάκος, *Το περιεχόμενο του σχολικού βιβλίου ως αντικείμενο έρευνας*, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2004
- Νούτσος Χαράλαμπος, *Ο δρόμος της καμήλας και το σχολείο. Η εκπαιδευτική πολιτική στην Ελλάδα : 1944-1946*, Βιβλιόραμα, Αθήνα, 2003
- Ορφέας Οικονομίδης (Πετρανός), *Μαρξ, Ένγκελς, Λένιν για την Ελλάδα*, Ορφέας, Αθήνα, 1986
- Παληκίδης Άγγελος, *Οι διδακτικές και ιδεολογικές λειτουργίες της εικονογράφησης των σχολικών βιβλίων ιστορίας : Το παράδειγμα του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου και της Αντίστασης στα εγχειρίδια της περιόδου 1950-2000*, <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio3/praltika/%2011/palikidis.htm>
- Παπαγεωργίου Στέφανος, *Από το γένος στο έθνος. Η θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1821-1862)*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2005
- Παπαδημητρίου Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοκροφρόνων*, Αθήνα, [Σαββάλας](#), 2006
- Παπανούτσος Ευάγγελος Π., «Το μάθημα της ιστορίας», περ. *Παιδεία*, 15 Ιανουαρίου 1949
- Παπαρηγόπουλος Κωνσταντίνος, *Επίτομος ιστορία του ελληνικού έθνους*, Αθήναι, Περγαμηναί , 1955
- Παπαστράτης Προκόπης, «Η εκκαθάριση των δημοσίων υπαλλήλων στην Ελλάδα τις παραμονές του εμφυλίου πολέμου» στο, [Lars Baerentzen](#), [Γιάννης Ο. Ιατρίδης](#), [Ole L. Smith](#) (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, Αθήνα, [Ολκός](#), 2002
- Περραιβός Χριστόφορος, *Ιστορία του Σουλίου*, εκδ. Σακελλαρίου, Εν Αθήναις, χ.ε.ε.
- Πιζάνιας Παναγιώτης (εισαγωγή – επιμέλεια), *Η Ελληνική Επανάσταση του 1821*, Αθήνα, Κέδρος, 2009
- Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος, Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα, 2004

- Στάθης Παναγιώτης, «Αριστερές αναγνώσεις του Εικοσιένα», *Η Αυγή*, 27/03/2011
- Στάθης Παναγιώτης, «*Το κρυφό σχολειό: διαδρομές του μύθου, διαδρομές της ιστορίας*», στο Πρακτικά ενός συνεδρίου «*Η ιστορία ως διακύβευμα, Μορφές σύγχρονης ιστορικής κουλτούρας*», cd ένθετο, *Historein* 4 (2003-2004)
- *Το ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, 1981, τόμος Δ΄
- *Το ΚΚΕ, Επίσημα κείμενα*, Σύγχρονη Εποχή, 1995, τόμος Ζ΄
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας, *Πρακτικά Συνεδρίου Εκπαιδευτικών (Γενικών Επιθεωρητών και Επιθεωρητών Μέσης και Στοιχειώδους)*, Αθήναι, 1949
- Ferro Mark, *Πως αφηγούνται την ιστορία στα παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο, Μεταίχμιο*, 2001
- Φραγκουδάκη Άννα – Δραγώνα Θάλεια (επιμ.), *Τι είν' η πατρίδα μας, Εθνοκεντρισμός στην Εκπαίδευση, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1997*
- Χατζηιωσήφ Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα, τ. Δ2, Ανασυγκρότηση – Εμφύλιος – Παλινόρθωση 1945 – 1952*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009
- Χατζηιωσήφ Χρήστος, «*Το "όχι" του Μεταζά*», *Η Αυγή*, 28/10/2009
- Hobsbawm Eric, *Ιστορία: μια νέα εποχή της λογικής*, περ. *Διάπλους*, τεύχος 7, 2005

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Βραδυνή, 28/10/1950
 Εμπρός, 28/10/1949
 Το Βήμα, 28/10/1949
 Το Βήμα, 16/6/1950